

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

15ος-17ος αιώνας

Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 3

ΑΘΗΝΑ 2003

Εικόνα εξωφύλλου: Simone Martini. Πετράρχη Βιργίλιος, σελίδα τίτλου (ca. 1336). Εικονογραφημένο χειρόγραφο, Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη Μιλάνου.

Πρώιμο δείγμα αναγεννησιακής μικρογραφίας, φιλοτεχνημένο στην Αβινιόν, όπου ο Ιταλός ζωγράφος συναντήθηκε με τον ποιητή, στο ύψος των γαλλικών ορμητιστικών χειρογράφων του 15ου αιώνα.

ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
15ος-17ος αιώνας

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
15ος-17ος αιώνας

Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 3

ΑΘΗΝΑ 2003

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση
του Υπουργείου Πολιτισμού

© ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554, FAX 210 72 46 212, e-mail kne@eie.gr

ISBN 960-7916-31-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	15

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

<i>Η μετάφραση στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες</i>	21
I. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΕ ΛΑΪΚΗ ΓΛΩΣΣΑ	
1. Οι απαρχές: από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση	33
2. Η κρητική ακμή: Αναγέννηση και Μπαρόκ	37
II. ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ	
1. Βυζαντινές επιιώσεις και ιταλικός Ουμανισμός	43
2. 'Μετα-βυζαντινός' Ουμανισμός: αρχαϊσμός και εκλαϊκευση	46
III. Ο ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ	
1. Δογματικές έριδες: Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση	
α. Ο Λούθηρος και οι πρώτες μεταφράσεις	55
β. Οι προτεσταντικές κατηχήσεις: το «ελληνοχριστιανίζουν»	59
γ. Η καθολική προπαγάνδα: ιησουιτικές διδασκαλίες και βιβλία «ψυχωφελή»	65
δ. Αντιρρητικά κείμενα και ετερόδοξες ομολογίες	75
2. Παραინετική θεολογία	
α. 'Speculum christianae pietatis': μεσαιωνικά exempla και ανθολόγια ..	82
β. Το κήρυγμα: ιησουιτική τεχνική και μπαρόκ αισθητική	95
γ. Ο Segneri και οι ιησουιτικές ευλάβειες	99
IV. ΤΟ ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ	
1. Αρχαία ιστορία και χριστιανική ιδεολογία	109
2. Προς διεύρυνση των κατηγοριών	117
<i>Όρια, λειτουργίες και τεχνικές του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου</i>	123

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	135
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	161
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΩΝ	179
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	185
ΕΙΚΟΝΕΣ	187
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ	209
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	213
RÉSUMÉ	223
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	229

...deux langues sont deux conceptions du monde

MIKHAIL BAKHTINE

L'œuvre de François Rabelais

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τη δημοσίευση του πρώτου από τους τόμους του συνοπτικού Καταλόγου των μεταφράσεων όσες εκδόθηκαν από τα τέλη του 15ου ως και τον 19ο αιώνα κοινοποιείται η εργασία που έχει από το 1987 συντελεστεί ερευνητικά και μηχανογραφικά στο Πρόγραμμα του ΚΝΕ/ΕΙΕ «Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές: ο ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης» και στο αντικείμενο με τον υπότιτλο «Η εισαγωγή, υποδοχή και διάδοση των πολιτισμικών προϊόντων της Δύσης και της Ανατολής μέσω του εντύπου και του χειρογράφου: το ξενόγλωσσο βιβλίο στην Ελλάδα, μεταφράσεις και μεταφραστές ξενόγλωσσων έργων»¹. Έργων ανεξαρτήτως κατηγοριοποίησης: λογοτεχνία, ανθρωπιστικές και θετικές επιστήμες, τέχνες κ.λπ. Το αποτέλεσμα των προσπαθειών για την απογραφή, μηχανογράφηση και επεξεργασία του υλικού και πέρα από αυτό για τη συνδυαστική θεώρηση και ιστορική ερμηνεία του φαινομένου των μεταφράσεων έχει καταγραφεί στους τόμους αυτούς με την επιμέλεια και τους κόπους των ερευνητριών του Προγράμματος κυριών Άννας Ταμπάκη, Αλεξάνδρας Σφοίνη και Βίκυς Πάτσιου και άλλων κατά καιρούς εξωτερικών συνεργατών².

Ο γενικός τίτλος του παρουσιαζόμενου έργου παραπέμπει στο δεύτερο, το βιβλιογραφικό μέρος του βιβλίου, που έχει διαρθρωθεί αλφαβητικά κατά συγγραφέα. Η απουσία ιστορικού άξονα στη διάταξη του υλικού αναπληρώνεται από την παράθεση στο τέλος ενός πλήρους χρονολογίου των μεταφράσεων (πρώτες εκδόσεις, επανεκδόσεις), ενώ η διαπραγμάτευση του θέματος στις μελέτες, όπως είναι φυσικό, παρακολουθεί εξελικτικά την εμφάνιση του μεταφραστικού φαινομένου στον ιστορικό χρόνο. Εξάλλου στον χρήστη του Καταλόγου, με τη μορφή που επιλέχθηκε να παρουσια-

1. Βλ. την περιγραφή των ερευνητικών στόχων και εργασιών του Προγράμματος στο τεύχος του «Ενημερωτικού Δελτίου» του ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ιούνιος 1991, σ. 1-8. Κυκλοφόρησε και γαλλική μετάφραση του κειμένου.

2. Ας μην ονομασθεί εδώ το όνομα της κυρίας Δέσποινας Προβατά. Η τεχνική επιμέλεια του καταλόγου και της έκδοσης έγινε στο τμήμα μηχανογράφησης του ΚΝΕ με τη φροντίδα των κυριών Βάσως Αντωνίου στο αρχικό στάδιο και Κέλλυς Αγγελή στη συνέχεια.

στεί, παρέχεται η δυνατότητα να σχηματίζει αμέσως την συνολική εικόνα των έργων του κάθε συγγραφέα όσα μεταφράστηκαν ελληνικά και μάλιστα με τη χρονική σειρά με την οποία κυκλοφόρησαν οι μεταφράσεις.

Στους “ξένους” συγγραφείς έχουν συμπεριληφθεί και οι Λατίνοι κλασικοί, εξαιτίας των οποίων ο Κατάλογος των μεταφράσεων προεκτάθηκε βιβλιογραφικά ως τον 15ο αιώνα. Άλλωστε η λατινική χρησιμοποιήθηκε και από μεταγενέστερους ευρωπαίους λογίους, ακόμη και σε εποχές όπου το έθος της γενέκουσής της είχε υποχωρήσει προς όφελος της χρήσης των επιμέρους εθνικών γλωσσών· στον Κατάλογο δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις νεότερων έργων μεταφρασμένων από τα λατινικά. Δύο κατηγορίες “συγγραφέων” έχουν ενταχθεί εδώ καταχρηστικά: πρώτον, ορισμένοι έλληνες που τα βιβλία τους, γραμμένα σε ξένη γλώσσα, χρησίμευσαν ως πρωτότυπο άλλων ελληνικών συγγραφικών εγχειρημάτων και δεύτερον, κάποιον Ηγεμόνες ή Πάπες της Δύσης, εκδότες θεσπισμάτων απευθυνόμενων σε έλληνες υπηκόους τους με ελληνική μετάφραση. Πάντως, γενικά οι έντυπες διοικητικές πράξεις, συνήθως δίγλωσσες και σε μεγάλους αριθμούς σε περιοχές ξενοκρατούμενες, όπως π.χ. τα Ιόνια νησιά, δεν εμπίπτουν στη σύλληψη του Αρχείου των μεταφράσεων.

Τους μεταφραστές ο Κατάλογος τους μεταχειρίστηκε ισότιμα με τους συγγραφείς των πρωτοτύπων· το όνομά τους προηγείται πάντα στους τίτλους των μεταφράσεων και στο ευρετήριο των μεταφραστών ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί για το σύνολο των μεταφραστικών επιδόσεων του καθενός. Αντίστοιχα προς την κατηγορία των συγγραφέων, μεταξύ των μεταφραστών εντοπίζονται και διάφοροι ελληνομαθείς ξένοι που προθυμοποιήθηκαν να θέσουν την ελληνομάθειά τους στην υπηρεσία κατά κανόνα προπαγανδιστικών δρασκευτικών σκοπών. Όμως από την εκδοτική παραγωγή των τυπογραφείων των ιεροποστολικών και βιβλικών εταιριών, π.χ. της Μάλτας κατά τον 19ο αιώνα, εντάχθηκαν στον κατάλογο μόνον όσα βιβλία δηλώνονταν ως μεταφράσεις ή, σε άδηλες περιπτώσεις, εφόσον είχε γίνει ήδη από τη φιλολογική έρευνα ο εντοπισμός του πρωτοτύπου τους. Άλλωστε, γενικότερα, το κριτήριο ένταξης στο Αρχείο των μεταφράσεων ήταν η σαφής δήλωση στον τίτλο ή σε άλλο σημείο του βιβλίου για άμεση εξάρτηση από αλλόγλωσσο κείμενο ή, στην αντίθετη περίπτωση, εφόσον τα πορίσματα της έρευνας αποδείκνυαν την ευθεία καταγωγή του από κάποια ξενόγλωσση πηγή. Εδώ όμως χρειάζεται μια επιπλέον διευκρίνιση. Δεν θεωρήθηκαν μεταφράσεις και αποκλείστηκαν από τον κατάλογο όσα έργα βασίστηκαν σε ξένα πρότυπα αλλά στα οποία η επέμβαση του έλληνα μιμητή ήταν τέτοιας έκτασης κατά τη μεταγραφική διαδικασία

ώστε να τα μεταβάλει σε πρωτότυπες δημιουργίες. Αναφέρομαι πρωτίστως στη λογοτεχνική παραγωγή της κρητικής Αναγέννησης. Αντίθετα, τα κείμενα που δηλώνονται ως ερανίσματα από ξένες πηγές –σ’ αυτές τις περιπτώσεις μεταφράζονται κατά λέξη ολοκληρα κεφάλαια ή παράγραφοι– κατά κανόνα έχουν περιληφθεί στον Κατάλογο και καταβλήθηκε προσπάθεια να συγκεντρωθούν και να καταχωρισθούν εκεί οι τίτλοι των ξένων έργων απ’ όπου οι έλληνες συγγραφείς άντλησαν –όχι μόνο βιβλιογραφικά– το υλικό τους.

Η τελευταία αυτή μεθόδευση εφαρμόστηκε φυσικά για όλες τις δηλωμένες μεταφράσεις. Το ξένο πρωτότυπο, εφόσον έχει εντοπιστεί, αναγράφεται απέναντι από τον τίτλο της μετάφρασης με τη χρονολογία της πρώτης δημοσίευσής του –στοιχείο όχι πάντοτε προσιτό– ώστε να καταφαινεται η απόσταση που το χωρίζει από την ελληνική απόδοσή του. Το ίδιο συνέβη και τις φορές όταν, σύμφωνα με τη δήλωση των ίδιων των μεταφραστών, οι μεταφράσεις τους δεν έγιναν από το πρωτότυπο αλλά από μια ενδιάμεση απόδοση σε άλλη γλώσσα. Στον Κατάλογο καταχωρίζονται, εφόσον ανευρέθηκαν, και τα ενδιάμεσα έργα, αυτά δηλαδή που χρησιμοποίησαν τελικά οι μεταφραστές. Σ’ αυτή την κατηγορία ανήκουν ακόμη όσες μεταφράσεις προήλθαν από προγενέστερες ελληνικές χωρίς τη μεσολάβηση του πρωτότυπου ή διάμεσου ξενόγλωσσου κειμένου. Αν και συνήθως πρόκειται για ενδογλωσσική μεταφορά από ένα ιδίωμα σε άλλο (από αρχαϊζον π.χ. σε κοινό ή το αντίστροφο) θεωρήθηκε ότι δεν έπρεπε να αποκλεισθούν από τον Κατάλογο.

Ο προβληματισμός και η έρευνα για την συγκρότηση της βιβλιογραφίας των μεταφράσεων μπορεί να μην έχει ευστοχήσει σε όλες τις απαντήσεις που έδωσε και στις λύσεις στις οποίες κατέληξε. Πιστεύω όμως ότι οι νεώτερες αναζητήσεις και το ενδιαφέρον που έχει εκδηλωθεί τα τελευταία χρόνια γύρω από τη θέση της μετάφρασης στην ελληνική γραμματολογία θα συντελέσουν ώστε η πρώτη αυτή απόπειρα να βελτιωθεί περισσότερο και να αποτελέσει βασικό εργαλείο της νεοελληνικής συγκριτικής επιστήμης. Συγχρόνως, καθώς πλαισιώνεται από κείμενα που καταγράφουν και ερμηνεύουν με, κατά το δυνατόν, εξαντλητικό τρόπο το πολύμορφο φαινόμενο των πολιτισμικών ανταλλαγών, διεισδύσεων και αντιστάσεων στους προηγούμενους αιώνες, ο Κατάλογος προβάλλει και ως ιστορικό δοκίμιο για τη μετάφραση. Μια ερμηνευτική δοκιμή που ασφαλώς θα χρειαστεί και αυτή να αναθεωρηθεί, όταν η προσέγγιση στο θέμα λάβει υπόψη της δύο ακόμη παράγοντες που διαμόρφωσαν το μεταφραστικό φαινόμενο, τις χειρόγραφες μεταφράσεις και τις δημοσιευμένες στα περιοδικά και τις εφημερίδες.

Όπωςδήποτε, στον παρόντα τόμο η επιμελήτριά του Αλεξάνδρα Σφοίνη είχε να αντιπαλαίσει με ένα υλικό δύσκολο και άνισο, που αντανακλούσε τα κινήματα του αναδυόμενου νέου Ελληνισμού να αποκτήσει ταυτότητα μέσα σε περιβάλλοντα κοινωνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών αλληλεπιδράσεων τόσο στον γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας εξαιτίας της οθωμανικής και βενετικής κυριαρχίας (15ος-17ος αι.), όσο και στον εγγύτερο ευρωπαϊκό στις παροικιακές εγκαταστάσεις της ελληνικής διασποράς.

Δύσκολο, επειδή σε πολλές περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε όχι με καθαυτό μεταφράσεις αλλά με διασκευές ξένων προτύπων, μιμήσεις, προσαρμογές στις οικείες παραδόσεις, ερανήματα από ποικίλες πηγές, δυτικές και ανατολικές, κάτι που επέβαλλε ξεκαθάρισμα του τοπίου προκειμένου να καθοριστεί τί έπρεπε τελικά να περιληφθεί στον κατάλογο των μεταφράσεων της περιόδου αυτής.

Άνισο, επειδή το μεγαλύτερο μέρος της μεταφραστικής παραγωγής αφορά θεολογικά και δογματικά έργα: κατηχήσεις, χριστιανικές διδασκαλίες, ψυχοφελή κείμενα, εκκλησιαστικό κήρυγμα, μια παραγωγή που, για να αναδειχθεί, έπρεπε να προσεγγιστεί μέσα από τις ιστορικές της αναφορές, δηλαδή το πλαίσιο των συγκρούσεων και των ανταγωνισμών των δυτικών ομολογιών και των κυρίαρχων θρησκευτικών ρευμάτων για διείδυση στη χριστιανική Ανατολή.

Η διάταξη της ύλης και η μέθοδος διαπραγμάτευσής της, από την οποία δεν λείπουν και παρατηρήσεις για το γλωσσικό ύφος της μεταφοράς των πρωτότυπων κειμένων στα ελληνικά, μαζί με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, βοηθούν, νομίζω, με τον καλύτερο τρόπο στην κατανόηση του μεταφραστικού φαινομένου, όπως αυτό πρωτοεμφανίστηκε στη μακρά διάρκεια της γέννησης του νεότερου Ελληνισμού.

Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Αν η μετάφραση είναι επαφή μεταξύ δύο γλωσσών, συνακόλουθα δύο πολιτισμών, τότε δεν είναι απλώς γλωσσική διαδικασία αλλά κατεξοχήν δημιουργήμα μιας ιστορικής συγκυρίας συνδεδεμένης με πολιτισμικά συμφραζόμενα¹. Επομένως, αν η ιστορική οπτική είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με την παραγωγή των μεταφράσεων στη συγχρονία και τη διαχρονία, με τους λόγους από τους οποίους καθορίζεται η παραγωγή αυτή, την ποσότητα και την ποιότητά της όσο και τα υποκείμενα που την παράγουν και την αφομοιώνουν, η γλωσσολογική οπτική από μόνη της δεν θα επαρκούσε για να ερμηνεύσει τη γλωσσική διαδικασία, το πέρασμα δηλαδή από τη μια γλώσσα στην άλλη, με όλες τις επιπτώσεις που συνεπάγεται για τη γλώσσα υποδοχής (μεταφραστικά και γλωσσικά λάθη, δάνεια, αμετάφραστοι τύποι, νεολογισμοί και τα λοιπά). Κατά συνέπεια, οι μεταφράσεις ανήκουν στην ιστορική έρευνα όχι για να τις κρίνει ή να τις αξιολογήσει ως λογοτεχνικά επιτεύγματα, αλλά κυρίως ως φαινόμενα κοινωνικά-πολιτισμικά, τεκμήρια των πολύμορφων και ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στους πολιτισμούς και των διακυμάνσεών τους, τεκμήρια, ακόμη, της 'κατασκευής' μιας γλώσσας και λογοτεχνίας, ιδίως σε περιόδους πολιτισμικής αλλαγής, όπως είναι ο 15ος αιώνας².

1. G. MOUNIN, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Παρίσι 1963, σ. 3-4.

2. Αξίζει να παραθέσουμε τις σκέψεις του Μπαχτίν σχετικά με τον ρόλο των μεταφράσεων κατά την περίοδο της μετάβασης από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση: «Il est indispensable de mentionner tout particulièrement l'immense importance des traductions dans ce processus. On connaît la place exceptionnelle qu'elles occupent dans la vie littéraire et linguistique du XVIe siècle (...) De plus, il fallait traduire en une langue qui n'était pas encore toute prête, mais en voie de formation. Ce faisant, la langue se formait, partait à la conquête du monde neuf de l'idéologie élevée et des nouvelles choses et notions qui se révélaient pour la première fois dans les formes d'une langue étrangère. Nous voyons dans quelle intersection complexe des frontières des langues, dialectes, patois, jargons, se formait la conscience littéraire et linguistique de l'époque», Μ. ΒΑΚΗΤΙΝ, *L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Âge et sous la Renaissance*, Παρίσι 1970, σ. 466-467.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρηθεί η ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο από τα τέλη του 15ου ως τα τέλη του 17ου αιώνα. Κατά την πρώιμη αυτή περίοδο παρακολουθούμε τη συνέχεια των οσμώσεων της βυζαντινής παράδοσης με τον ιταλικό πολιτισμό στο έδαφος της Ιταλίας (παροικίες) και στις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές (Κρήτη, Κύπρος, Επτάνησα), οσμώσεις από τις οποίες προκύπτουν πολιτισμικά προϊόντα, τα οποία διαχέομενα στον ευρύτερο ελληνικό χώρο θα διαμορφώσουν το πρώτο πρόσωπο του ελληνικού κοσμοπολίτικου πολιτισμού των νεότερων χρόνων, αναμφίβολα ιταλοδρεμμένο. Αργότερα, κατά τον 17ο «δρασκευτικό» αιώνα, θα ενισχυθεί η παραγωγή και η διακίνηση του εκκλησιαστικού βιβλίου, ιδίως του προπαγανδιστικού ή αντιρρητικού. Προς το τέλος του αιώνα παρατηρείται διεύρυνση των περιεργειών και των θεματικών πεδίων.

Έχοντας υπόψη τα κέντρα πολιτισμού, θα παρακολουθήσουμε στα επίμέρους κεφάλαια του πρώτου μέρους την εισαγωγή, υποδοχή και διάδοση των πολιτισμικών προϊόντων της Δύσης στον ελληνικό χώρο. Η πρόταξη εισαγωγικού κεφαλαίου σχετικά με την ιστορία της μετάφρασης στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες κρίθηκε απαραίτητη για την πληρέστερη κατανόηση του ομόλογου ελληνικού φαινομένου. Η διαίρεση κατά κύριες θεματικές κατηγορίες (λογοτεχνία, κλασικοί, θεολογία, ιστορία), εκτός από την εργαλειακή σκοπιμότητα, έχει στόχο να σκιαγραφήσει με κάθε δυνατή ακρίβεια το ειδολογικό πρόσωπο της μεταφραστικής παραγωγής και να αποκαταστήσει ορισμένες εσφαλμένες εντυπώσεις που δημιουργούνται από μόνη την παρατήρηση των ποσοτικών δεδομένων. Λόγου χάρι δεν μεταφράζονται κυρίως έργα της κλασικής λατινικής γραμματείας, όπως κινδυνεύει να συμπεράνει όποιος βασιστεί στα ποσοστά επί του συνόλου των εκδόσεων του καταλόγου, τα οποία εξογκώνουν την παρουσία των μόλις δύο έντυπων μεταφράσεων λατίνων κλασικών, λόγω της πολυπληδούς εκδοτικής παραγωγής τους. Για τους λόγους αυτούς, σε κάθε κατηγορία θα εξετασθούν όσα ζητήματα έχουν σχέση με το φαινόμενο μετάφραση: ποσοτική και, κυρίως, ποιοτική αποκατάσταση κάθε μετάφρασης· τοποθέτησή της, όσο είναι δυνατό, στη σύνολη παραγωγή· ανίχνευση της διαδικασίας, της ιστορικής και χρονικής συγκυρίας που την παράγει και τη διακινεί· δεκτικότητες του ελληνικού πολιτισμικού χώρου· γεωγραφική εμβέλεια του εντύπου· σύγκριση, όπου επέτρεψαν οι διαθέσιμότητες, πρωτοτύπου και μετάφρασης ως προς τη μεταφορά πολιτισμικών συμφραζόμενων· διερεύνηση των τίτλων και των προλόγων.

Αφετηρία της έρευνας υπήρξε πρωτίστως η βιβλιογραφική απογραφή των δημοσιευμένων μεταφράσεων ξένων συγγραφέων στα ελληνικά με στόχο την κατάρτιση του καταλόγου που συγκροτεί το δεύτερο μέρος του τόμου³. Απότοκο αυτής της απογραφής, το ιστοριογραφικό εγχείρημα του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου του 15ου-17ου αιώνα βασίζεται κατά κύριο λόγο στα έντυπα του καταλόγου με αφετηρία το έτος 1495, οπότε τυπώνεται στη Βενετία η πρώτη μετάφραση ξενόγλωσσου έργου στα ελληνικά. Ωστόσο, για να αποδοθεί κατά το δυνατό η συνολική εικόνα του φαινομένου, αναφορές θα γίνουν και σε άλλες μεταφράσεις, παραφράσεις ή διασκευές, δημοσιευμένες και αδημοσίευτες⁴, καθώς και στην ενδογλωσσική μετάφραση, τη μεταγλώττιση από τις παλαιότερες μορφές της ελληνικής στην κοινή, δηλαδή σε όλες τις μεταφραστικές διαδικασίες της εποχής.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου σε όσους συνετέλεσαν στην πραγμάτωση αυτού του βιβλίου. Και πρώτα στον επιστημονικό υπεύθυνο του Προγράμματος Μανόλη Φραγκίσκο τόσο για τις πολύτιμες συμβουλές του κατά τη βιβλιογραφική περιήγηση όσο και για την πολύπλευρη υποστήριξή του σε όλα τα στάδια της έρευνας. Ξεχωριστά οφείλω να μνημονεύσω την καθοριστική συμβολή της πρώην διευθύ-

3. Η έλλειψη σειραϊκών βιβλιογραφιών των μεταφράσεων για την περίοδο προ του 1950 είναι γενικό φαινόμενο, όπως έχει επισημάνει η Κ. VAN BRAGT, «Corpus bibliographique et analyse des traductions. Un programme d'analyse par ordinateur», *Revue de Littérature Comparée*, 1989/2, 171-178 (:172). Πβ. κάποιες από τις πρόσφατες βιβλιογραφίες που αφορούν ευρωπαϊκές γλώσσες: για τις μεταφράσεις στα γαλλικά, P. CHAVY, *Traducteurs d'autrefois. Moyen Âge et Renaissance. Dictionnaire des traducteurs et de la littérature traduite en ancien et moyen français, 842-1600*, τ. 1-2, Παρίσι/Γενεύη 1988· από τα γαλλικά στα γερμανικά, H. FROMM, *Bibliographie deutscher Übersetzungen aus dem Französischen (1700-1948)*, Tübingen 1950-1953· και το αντίστροφο, L. BIHL, K. EPTING, *Bibliographie französischer Übersetzungen aus dem Deutschen (1487-1944)*. *Bibliographie de traductions françaises d'auteurs de langue allemande*, τ. 1-2, Tübingen 1987· από τα ιταλικά στα γερμανικά, F.-R. HAUSMANN, *Bibliographie der deutschen Übersetzungen aus dem Italienischen von den Anfängen bis 1730*, τ. 1-2, Tübingen 1992 [=A' μέρος του έργου *Bibliographie der deutschen Übersetzungen aus dem Italienischen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, έκδ. F.-R. Hausmann, V. Kapp σε συνεργασία με τους E. Arend-Schwarz, S. Arnold, Ch. Dauner, A. Komes, P. Zingraf]. Για το διάμεσο (αγγλικά - γαλλικά - γερμανικά), βλ. W. GRAEBER, G. ROCHE, *Englische Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts in französischer Übersetzung und deutscher Weiterübersetzung. Eine kommentierte Bibliographie*, έκδ. J. von Stackelberg, Tübingen 1988.

4. Κυρίως στις χειρόγραφες της Ρουμανικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου και της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου, οι οποίες και ερευνήθηκαν, όπως και σε κάποιες άλλες ήδη γνωστές στην έρευνα.

ντριας του ΚΝΕ Λουκίας Δρούλια στη συγκρότηση της έρευνας κατά τα αρχικά της στάδια, και να την ευχαριστήσω για τη φροντίδα την οποία κατέβαλε, από κοινού με την Άννα Ταμπάκη, για την ερευνητική αποστολή μου στις βιβλιοθήκες της Ρουμανίας. Στο προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ιδίως στον Ανδρέα Σιδέρη, οφείλω χάριτες για την αφειδώλευτη προσφορά τεκμηριωτικού υλικού. Ο τόμος ασφαλώς δεν θα είχε την άρτια εμφάνισή του χωρίς την εμπειρία και την επιδεξιότητα της κυρίας Κέλλυς Αγγελή, η οποία επωμίστηκε την εκδοτική επιμέλειά του στο τμήμα μηχανογράφησης του ΚΝΕ. Τέλος οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον διευθυντή του ΚΝΕ καθηγητή Πασχάλη Κιτρομηλίδη για το ενδιαφέρον με το οποίο περιέβαλε την ευόδωση της παρούσας έκδοσης.

Αλεξάνδρα Σφοίνη

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η μετάφραση στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες

Η ιστοριογραφία του μεταφραστικού φαινομένου παραδέχεται ότι η αλληλοδιείσδυση των διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων μέσω των μεταφράσεων, ιδιαίτερα από τον όψιμο Μεσαίωνα ως τον 19ο αιώνα, υπήρξε ο κανόνας. Με το γεγονός αυτό συνδέεται η διαπίστωση των ιστορικών ότι οι μεταφράσεις διαδραμάτισαν έναν ρόλο κάθε άλλο παρά περιθωριακό στη δημιουργία και εξέλιξη των επιμέρους γλωσσών και λογοτεχνιών, τουλάχιστον των ευρωπαϊκών¹. Δομικό, επομένως, στοιχείο των λογοτεχνιών –με την προϋπόθεση ότι αυτές θεωρούνται συστήματα ετερογενή, δυναμικά και ανοιχτά²– η μετάφραση ορίζεται ως διαδικασία μεταφοράς μιας δομής λόγου από μια γλώσσα σε μια άλλη, προϊόν αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών συστημάτων (γλώσσας, λογοτεχνίας, πολιτισμού): εγγράφεται με άλλους όρους στην ευρύτερη διαδικασία της πολιτισμικής μεταφοράς και διέπεται από ομόλογους κανόνες καθοριζόμενους από τον τύπο των σχέσεων ανάμεσα στα λογοτεχνικά συστήματα πομπού και δέκτη³. Το ζήτημα των συνθηκών (κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών) που ορίζουν τη σύνδεση μιας δομής λόγου με μια άλλη –και όχι η ακριβής ή μη αντιστοιχία τους– αποτελεί, σύμφωνα με τα παραπάνω, το κύριο ερώτημα που τίθεται όταν εξετάζεται η μεταφρασσιμότητα ενός κειμένου. Η ιστοριογραφία των μεταφράσεων καλείται, κατά συνέπεια, να διερευνήσει τη θέση του συνόλου των προϊόντων της

1. J. LAMBERT, «La traduction dans les littératures. Pour une historiographie des traductions», *La traduction dans le développement des littératures. Actes du XIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985)* (έκδ. J. Lambert, A. Lefevre), Βέρνη 1993, σ. 7-25 και A. LEFEVERE, «Introduction II», στο *ίδιο*, σ. 27-35.

2. J. N. TUNJANOV, R. JAKOBSON, «Problems in the Study of Literature and Language», *Matejka & Pomorska*, 1971, 79-81 (α' έκδ. *Novyi Ief*, 12, 1928, 36-37).

3. I. EVEN-ZOHAR, *Papers in Historical Poetics*, Tel Aviv 1978· Ο ΙΔΙΟΣ, «Polysystem Theory», *Poetics Today*, 1 (1979), 287-310· Ο ΙΔΙΟΣ, «Translation Theory Today. A Call for Transfer Theory», *Poetics Today*, 2 (1981), 1-7· G. TOURY, *In Search of a Theory of Translation*, Tel Aviv 1980.

μεταφραστικής διαδικασίας στο πολυσύστημα της λογοτεχνικής επικοινωνίας, το οποίο δεν περιλαμβάνει μόνο τη λογοτεχνία, αλλά μεγάλο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής –άλλωστε μέχρι τον 19ο αιώνα ο όρος λογοτεχνία είναι περιεκτικότερος⁴.

Πριν από την ιστοριογραφική διαπραγμάτευση των βασικών χαρακτηριστικών του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου του 15ου-17ου αιώνα που θα μας απασχολήσει στα επόμενα κεφάλαια, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη παρουσίαση των μεταφραστικών διαδικασιών στις ευρωπαϊκές γλώσσες και λογοτεχνίες από τον Μεσαίωνα ως τα τέλη του 17ου, δηλαδή τη σκιαγραφία του πλαισίου μέσα από το οποίο αναδύθηκαν οι ελληνικές μεταφράσεις των νεότερων χρόνων. Αδρομερής και αναπόφευκτα γενικευτική, η παρουσίαση αυτή, είναι ωστόσο αναγκαία για την κατανόηση και περιγραφή του ομόλογου φαινομένου στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο, ιδιαίτερα τον βενετοκρατούμενο, όπου οι σχέσεις εξάρτησης επιτρέπουν τους παραλληλισμούς ανάμεσα στα λογοτεχνικά συστήματα κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, καθώς και την επισήμανση των ιδιαιτεροτήτων· εξ ου και η έμφαση στο ιταλικό παράδειγμα.

Μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της μεταφραστικής πρακτικής⁵ αρκεί για να τεθεί επί τάπητος το βασικό ζήτημα που την απασχόλησε εξ αρχής, διαμορφώνοντας σταδιακά και τη θεωρία της⁶: η ελευθερία ή η πιστότητα της μετάφρασης. Το ζήτημα σχετίζεται με τον προσανατολισμό του

4. Ο I. EVEN-ZOHAR («Translation theory today. A call for transfer theory», *ό.π.*, σ. 4) επισημαίνει: «So far, actual text translations have only been admitted as legitimate objects for theoretical induction, while the whole intricate problem of system interference, though which models are transplanted from one system to another, has been ignored. From the point of view of the general transfer theory called for, it does not make sense to regard penetration of a system A into a system B as 'influence', while regarding the reformulation of texts belonging to the same system A by system B as 'translation'. It reflects speculative habits based supposedly on the more overt segmentation of data, but it is incompatible with our more advanced hypotheses in poetics and the semiotics of culture (...) All products of translational procedures will be dealt with as translations (with no normative conclusions drawn)».

5. Για την ιστορία της μετάφρασης, βλ. ενδεικτικά: H. VAN HOOF, *Histoire de la traduction en Occident*, Βέλγιο 1991· H. J. VERMEER, *Skizzen zu einer Geschichte der Translation*, τ. 1-2, Φρανκφούρτη 1992· *Lexikon des Mittelalters*, τ. 8, Μόναχο 1997, λήμμα «Übersetzer, Übersetzungen», στ. 1148-1163.

6. Από τις απαρχές της μεταφραστικής πρακτικής, διεξάγονται θεωρητικές συζητήσεις στη Δύση (Κικέρων, Λούδηρος, Du Bellay, Dolet, Rivarol, Goethe, Humboldt κ.ά.), αλλά το πρώτο θεωρητικό κείμενο γράφεται το 1823 από τον γερμανό F. Schleiermacher (*Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*). Για τις θεωρίες της μετάφρασης, οι οποίες συ-

μεταφραστή προς τη γλώσσα του κειμένου-πηγής (adequate) ή του κειμένου-στόχου (acceptable)⁷, ο οποίος καθορίζεται από το γόητρο του πολιτισμού του πομπού ή του δέκτη: όταν υπερισχύει η γλώσσα του πρωτοτύπου, οι κανόνες μεταφοράς είναι αυστηρότεροι· στην αντίθετη περίπτωση η γλώσσα υποδοχής αισθάνεται ικανή να επιβάλει τους δικούς της κανόνες. Με την έννοια του γόητρου συνδέεται συχνά η έννοια του διαμέσου, που αποδεικνύει ότι οι διαπολιτισμικές σχέσεις δεν είναι απαραίτητα διπολικού χαρακτήρα: κάποιοι κυρίαρχοι πολιτισμοί (το Βυζάντιο μέχρι την Αναγέννηση, η Ιταλία και η Γαλλία κατόπιν) έπαιξαν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες παραδόσεις· άλλοι πολιτισμοί χρησιμοποίησαν περισσότερο το διάμεσο (Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη)⁸.

Κατά τον δυτικό Μεσαίωνα η προβληματική της μετάφρασης συνδέθηκε με την έννοια της *receptio*: πρόκειται για την υποδοχή κυρίως κειμένων δείξιμου λόγου και η μεταφραστική πράξη θεωρείται απαραίτητη, ώστε το προς δεξίωση έργο να είναι στα μέτρα αυτού που το προσλαμβάνει⁹. Παρά το ενδιαφέρον για τον δέκτη, η μεταφραστική διαδικασία, λόγω του γόητρου των ιερών ή κλασικών πηγών, καταλήγει σε μεταφράσεις κατά λέξη (*ad verbum*), όπου η γλώσσα υποδοχής πρέπει να προσαρμοστεί στις δομές των κυρίαρχων γλωσσών και να αναπαραγάγει πιστά τη γλωσσική δομή του πρωτοτύπου. Ο Boethius, από τους τελευταίους ελληνομαθείς του βου αιώνα, μεταφράζει κατά λέξη για να διατηρήσει την ακεραιότητα του πρωτοτύπου (*incorrupta veritas exprimenda est*), όπως και ο Duns Scotus Eriugena, που επιμένει στη διάσταση ανάμεσα στον μεταφραστή και τον σχολιαστή (*me interpretem huius operis esse, non expositorem*)¹⁰. Οι μεταφράσεις

νεχώς ανανεώνονται, και τις ιστορικές σχολές, βλ. ενδεικτικά: R. STOLZE, *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*, Tübingen 1994· A. LEFEVERE, *Translation/ History/ Culture. A Sourcebook*, Λονδίνο/N.Υόρκη 1992· L. VENUTI, *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, Λονδίνο/N.Υόρκη 1995· A. BERMAN, «La Traduction et ses Discours», *La traduction dans le développement des littératures*, ό.π., 39-48· Β. ΚΟΥΤΣΙΒΙΤΣΗ, *Θεωρία της μετάφρασης*, Αθήνα 1994· Ι.Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1936· *Πρωτότυπο και μετάφραση*, Πρακτικά Συνεδρίου Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1980.

7. Για τις έννοιες, βλ. G. TOURY, ό.π., σ. 35 κ.ε.

8. J. VON STACKELBERG, *Übersetzungen aus zweiter Hand. Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Βερολίνο 1984.

9. Όπως διατυπώνει ο Γρηγόριος ο Μέγας (*Scriptura sacra aliquo modo cum legentibus crescit*) ή ο Θωμάς Ακινάτης (*quiquid recipitur ad modum recipientis recipitur*), βλ. M. B. DE LAYNAY, «La Traduction et ses Enjeux», *Übersetzungen und ihre Geschichte. Beiträge der romanistischen Forschung* (έκδ. V. Roloff), Tübingen 1994, 140-150 (:141-2).

10. *Lexikon des Mittelalters*, ό.π., λήμμα «Übersetzung, allgemeine Voraussetzungen und theoretische Grundlagen», στ. 1165.

ελλήνων κλασικών επί καρολίγγειας αναγέννησης (9ος αι.) γίνονται λέξη προς λέξη (*verbum e verbo*), ενώ συχνά, λόγω της σωρείας λαθών και παρανοήσεων που συνεπάγεται η συνεργασία τριών προσώπων (αναγνώστη, μεταφραστή, γραφέα) κατά τη μεταφραστική πράξη, αποβαίνουν σχεδόν ακατανόητες¹¹.

Η άγνοια των γλωσσών θεωρήθηκε μια από τις βασικές αιτίες του σχίσματος. Στους δύο κόσμους –ιδιαίτερα στο Βυζάντιο– η πληροφόρηση για τη δογματική θεολογία της άλλης πλευράς ήταν ελλιπής και η μεταφραστική δραστηριότητα περιορισμένη ως τον 13ο αιώνα, οπότε με τις σταυροφορίες και τη σύνοδο της Λυών (1274) πραγματοποιήθηκε προσέγγιση των δύο κόσμων και των δύο Εκκλησιών. Τότε έγινε γνωστή η δυτική σκέψη στο Βυζάντιο με σειρά μεταφράσεων, κυρίως σχολαστικής θεολογίας, που ανέλαβαν Βυζαντινοί λόγιοι¹². Οι μεταφράσεις αυτές ακολουθούν τη μεσαιωνική πρακτική του κατά λέξη, με την έννοια της πιστότητας στο κείμενο. Δεν στερούνται όμως φιλολογικής επεξεργασίας, με αποτέλεσμα το μεταφρασμένο κείμενο να είναι όχι μόνο κατανοητό αλλά και κομψό, όπως στην περίπτωση των μεταφράσεων του Μάξιμου Πλανούδη και των αδελφών Κυδώνη¹³. Αντίθετα ο όψιμος δυτικός Μεσαίωνας και η πρόωπη Ανα-

11. P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, Αθήνα 21985, σ. 23 (α' έκδ. *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971).

12. Όπως οι Μάξιμος Πλανούδης, Δημήτριος Κυδώνης, Πρόχορος Κυδώνης, Μανουήλ Ολόβολος, Μανουήλ Καλέκας, Γεώργιος Σχολάριος, που μεταφράζουν σε λόγια γλώσσα Θωμά Ακινάτη, Αυγουστίνου, Albertus Magnus, Fulgentius von Ruspe, Pierre de Poitiers, Anselm of Canterbury, Ricoldo da Monte Croce, Hervaeus von Nedelec (Natalis), Boethius, Gilbert de la Porrée, Petrus Hispanus κ.ά. Για μια συνοπτική παρουσίαση, βλ. G. PODSKALSKY, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.)*, seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung (Byzantinisches Archiv 15), Μόναχο 1977, σ. 173-180. Για τις πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση, βλ. τις εργασίες του D. J. GEANAKOPOLOS, κυρίως: *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven/Λονδίνο 1976.

13. Ο Ευάγγελος Μουτσόπουλος υπογραμμίζει την κριτική μετάφραση των έργων του Θωμά Ακινάτη από τον Δημήτριο Κυδώνη, ο οποίος εργάστηκε ανατρέχοντας παράλληλα στο πρωτότυπο του Αριστοτέλη, χωρίς όμως να ελευθεριάζει σε σχέση με το λατινικό κείμενο, βλ. E. MOUTSOPOULOS, «L'hellénisation du thomisme au XIVe siècle», *Δημητρίου Κυδώνη - Θωμά Ακινάτου: Σύμμιμα Θεολογική, εξελληνισθείσα* (επιμ. Γ. Λεοντοίνης, Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντοίνης), τ. 15, Αθήνα 1976, σ. 7-12 (:10). Την πιστότητα και την ορθότητα των μεταφράσεων του Κυδώνη επισημαίνει και ο M. RACKL, «Die griechische Übersetzung der Summa Theologiae des hl. Thomas von Aquin», *Byzantinische Zeitschrift*, 24 (1923-24), 48-60. Ο Κυδώνης δικαιολογείται για κάποια λάθη του, που τα αποδίδει στην απειρία του

γέννηση (12ος-14ος αι.) δεν έδωσαν σπουδαιότερα, στην ποσότητα ή την ποιότητα, δείγματα μεταφράσεων από αυτά του 9ου αιώνα, ούτε στάθηκε δυνατό να δημιουργηθεί σταθερή παράδοση ελληνικών σπουδών στη Δύση ως τον 15ο αιώνα. Αν εξαιρέσει κανείς κάποιες επιτυχημένες προσπάθειες του δομινικανού Guillaume de Moberbeke (13ος αι.), οι άλλες μεταφράσεις, του Σικελού Henricus Aristippus, του Burgundio της Πίζας, του Niccolò da Reggio από τη Νάπολη ή του Leonzio Pilato από την Καλαβρία, ήταν σε λατινικά κακής ποιότητας, άτεχνες μέχρι δυσνόητες, σαν σχολικές ασκήσεις επιπέδου αρχαρίων¹⁴. Εντούτοις, μολονότι υστερούσαν σε γλωσσική επεξεργασία, κάλυπταν πνευματικές αναζητήσεις των συγχρόνων τους: από τις μεταφράσεις του Pilato γνώρισαν ο Πετράρχης και ο Βοκάκιος τον Όμηρο και άλλους κλασικούς.

Ενώ κατά τη μετάφραση θεολογικών ή κλασικών κειμένων ισχύει σε γενικές γραμμές η αρχή του ad verbum, όταν πρόκειται για άλλα είδη λόγου, τόσο στον βυζαντινό όσο και στον δυτικό κόσμο, η μεταφορά από τη μια γλώσσα στην άλλη γίνεται με υπέρμετρη ελευθερία, ερμηνευόμενη ως αναλογία με τους κανόνες της προφορικής παράδοσης, όπου συνηθίζεται η ελεύθερη αναδημιουργία μιας ιστορίας με αποτέλεσμα τις πολλές εκδοχές της ανάλογα με τις απαιτήσεις του εκάστοτε κοινού και με την επιδεξιότη-

ως μεταφραστική λατινικών κειμένων και στην κακή κατάσταση των χειρογράφων, τα οποία αναγκάζεται να αντιπαραβάλλει, όταν διαδέτει περισσότερα από ένα. Συνολικά πρόκειται για μεταφράσεις σε ύφος προσεγμένο και κομψό, βλ. F. ΚΙΑΝΚΑ, *Demetrius Cydones (c.1324 - c.1397): Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the fourteenth Century*, Michigan 1989 (διδ. διατριβή), σ. 104-106. Ο Η. HUNGER (*Prochoros Kydones, Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus*, Βιέννη 1984, σ. 15-16), σχολιάζοντας τη μετάφραση των *Επιστολών* του Αυγουστίνου από τον Πρόχορο Κυδώνη, σημειώνει ότι προξενεί έκπληξη στον αναγνώστη το γεγονός ότι χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια –ο Πρόχορος μεταφράζει με ταχύτητα και ευκολία, πράγμα που συνεπάγεται παραλείψεις λέξεων, ακόμη και αποσπασμάτων– και παρά την κατά λέξη μετάφραση και τη διατήρηση της σειράς των λέξεων, προκύπτει ένα ευπρεπώς αναγνώσιμο κείμενο, μέχρι και κομψό σε μερικά σημεία. Οι μεταφράσεις του Πλανούδη έχουν χαρακτηρισθεί αληθινά λογοτεχνικά έργα, ισάξια των λατινικών πρωτοτύπων τους, βλ. W. O. SCHMITT, «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung», *JÖB*, 17 (1968), 127-147 (:144). Κατά μία άλλη άποψη, η λατινομάθεια του Πλανούδη δεν ήταν αξιόλογη πριν το 1295, όπως φαίνεται από τη μετάφραση των οβιδιανών επιστολών: αισθητή βελτίωση παρατηρείται με τη μετάφραση του *De Consolatione Philosophiae* (1295), βλ. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαξίμου Πλανούδη μετάφρασεις των Οβιδίου επιστολών*, Ιωάννινα 1976.

14. N. G. WILSON, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1994, σ. 15-25 (α' έκδ. *From Byzantium to Italy*, Οξφόρδη 1992). Ο Niccolò da Reggio, μεταφράζοντας Γαληνό το 1332 στα λατινικά (*De usu partium corporis humani*), σημειώνει χαρακτηριστικά ότι εργάστηκε «verbo ad verbum, nihil addens, minuans vel permutans», βλ. H. VAN HOOFF, *ό.π.*, σ. 20.

τα του αφηγητή¹⁵. Οι μεταφράσεις αυτού του τύπου (ελεύθερες αποδόσεις ή διασκευές) λαμβάνουν υπόψη τους κυρίως τις ανάγκες και συνθήκες (γλωσσικές, λογοτεχνικές, πολιτισμικές) του δέκτη και όχι τη γλώσσα προέλευσης: είναι μεταφράσεις όχι από μια γλώσσα σε μια άλλη, αλλά από έναν πολιτισμό σε έναν άλλο. Η ελεύθερη αναδημιουργία του αφηγηματικού υλικού έχει επίσης να κάνει με τον ρόλο της μίμησης (*imitatio*) στον μεσαιωνικό κόσμο, όπου η πρωτοτυπία δεν αναγνωρίζεται ως αξία, αλλά ισχύει η ελεύθερη επεξεργασία των υπάρχοντων θεμάτων και ιδεών¹⁶. Στην περίπτωση αυτή, ο όρος ‘μετάφραση’ έχει περιεχόμενο πολύ ευρύτερο από αυτό που έχει σήμερα. Το ίδιο ισχύει και για τον όρο ‘πρωτότυπο’ (*original*): εφόσον δεν πρόκειται για σχέση ανάμεσα σε δύο μόνο κείμενα (πρωτότυπο/μετάφραση), η έννοια δεν αντιστοιχεί με τη σημερινή. Ορθότερη θα ήταν η χρήση του όρου ‘πρότυπο’ (*modèle*)¹⁷.

Από τον όψιμο Μεσαίωνα και κατά την Αναγέννηση, όταν οι τοπικές διάλεκτοι αρχίζουν να αναδεικνύονται σε όργανο έκφρασης των νέων κοινωνικών δυνάμεων, οι ευρωπαϊκές λογοτεχνίες χαρακτηρίζονται από πολυγλωσσία και η μεταφραστική δραστηριότητα γίνεται εντατική. Οι μεταφράσεις επωμίζονται τον ρόλο της μετάβασης από την κανονιστική λατινική παράδοση στις τοπικές διαλέκτους, αποτελούν δηλαδή τον κύριο μοχλό ανανέωσης του λογοτεχνικού συστήματος¹⁸. Πρόκειται για σημαντική τομή, εφόσον απέναντι στην ισχυρή, μακραίωνη παράδοση της λατινικής γλώσσας –γλώσσας της αρχαιότητας και του θείου λόγου που διαδέτεται ισχύ και γόητρο– αντιπαρατάσσονται νέες γλώσσες, αδιαμόρφωτες, και λογοτεχνικά είδη που θα χρειαστεί να αναπτύξουν ιδιαίτερες στρατηγικές για να υπερισχύσουν: τις στρατηγικές της μετάφρασης, η οποία, οικειοποιούμενη πρότυπα του κυρίαρχου συστήματος (κλασικές ή θρησκευτικές πηγές), ωθείται από την περιφέρεια στο κέντρο του λογοτεχνικού πολυσυστήματος¹⁹. Η μεταφραστική ελευθερία, κληρονομημένη από τη μεσαιωνική

15. Άλλωστε η μεταφορά λογοτεχνικών κειμένων διέπεται, σε γενικές γραμμές, περισσότερο από τη λογική του σημαίνοντος και υπακούει σε αισθητικά κριτήρια, αντίθετα με τη μετάφραση θεωρητικών ή τεχνικών-πληροφοριακών κειμένων που ενδιαφέρεται για την ορθολογική συστηματοποίηση και δίνει έμφαση στο σημαίνόμενο, βλ. R. STOLZE, *ό.π.*, σ. 108 κ.ε.

16. S. BASSNETT-McGUIRE, *Translations Studies*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1980, σ. 53.

17. J. LAMBERT, *ό.π.*, σ. 14.

18. Σύμφωνα με τον I. EVEN-ZOHAR (*Papers in Historical Poetics*, *ό.π.*, σ. 121) –ο οποίος ανατρέπει στη θεωρία του Τυτθανον– οι μεταφράσεις κατέχουν κεντρική θέση στο λογοτεχνικό πολυσύστημα και αποτελούν τον κύριο μοχλό ανανέωσης, όταν αυτό είναι α) μη αποκρυσταλλωμένο (νεαρή λογοτεχνία) β) περιφερειακό ή αδύναμο γ) όταν διέρχεται μεταβατική περίοδο ή κρίση. Πβ. J. LAMBERT, *ό.π.*, σ. 13 κ.ε.

19. I. EVEN-ZOHAR, «Polysystem Theory», *ό.π.*, σ. 301-302.

κή παράδοση, επιτρέπει στους δημιουργούς, εκτός από τις γλωσσικές αλλαγές στο κείμενο, να παρεισάγουν και άλλες διαφοροποιήσεις, μορφολογικές και ιδεολογικές. Η αναγωγή σε αρχετυπικά μοντέλα έφθασε κάποτε στο σημείο να παρουσιάζεται ένα κείμενο ως μετάφραση, χωρίς στην πραγματικότητα να είναι (ψευδο-μετάφραση), με στόχο η ανανέωση να γίνει αποδεκτή: χρησιμεύουν δηλαδή ως 'άλλοθι' για την αυτόνομη λογοτεχνική δημιουργία²⁰. Η φάση αυτή, ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική ανανέωση και τη διαμόρφωση των εθνικών γλώσσων σε γραπτό λόγο, απέδωσε μεταφράσεις σε πολλές γλώσσες, που αντλούν από τη λατινική και την αρχαία ελληνική παράδοση²¹.

Τον 15ο αιώνα, με την πολιτισμική ηγεμονία της Ιταλίας, η μετάφραση προσανατολίζεται ξανά στην πηγή, στο κλασικό κείμενο, από το οποίο πρέπει να αντληθεί η μέγιστη πληροφορία. Το γόητρο των κειμένων και των συγγραφέων αιτιολογεί την αρχική προσκόλληση του μεταφραστή στο πρωτότυπο κείμενο: η αίσθηση της μηδαμινότητάς του τον αναγκάζει να ακολουθεί πιστά τον συγγραφέα. Οι ουμανιστικές αυτές μεταφράσεις, προορισμένες για σχολική χρήση ή για την εκμάθηση της γλώσσας και της γραμματικής (παιδαγωγικές ή φιλολογικές), ακολουθούν την παράδοση του *ad verbum*: είναι δίγλωσσες και συχνά συνοδεύονται από γραμματικά ή φιλολογικά σχόλια. Την αίσθηση της μαθητείας διαδέχεται σύντομα η ανάγκη για μια μετάφραση κομψή που δεν καλύπτεται από το κατά λέξη αλλά από το κατά νόημα (*ad sensum*). Η άφιξη του Μανουήλ Χρυσολωρά το 1397 στην Ιταλία δίνει το έναυσμα για την αλλαγή στη μεταφραστική πρακτική²². Στο εξής το

20. Σχετικά με το παράδειγμα της γαλλικής μυθιστορίας, βλ. Μ. ΤΥΜΟΤΣΚΟ, «Translation as a Force for Literary Revolution in the Twelfth-century Shift from Epic to Romance», *La traduction dans le développement des littératures*, ό.π., 75-92.

21. Μεταφράζονται από τη λατινική στις εθνικές γλώσσες (ιταλική –τα λεγόμενα *volgarizzamenti*–, γαλλική, αγγλική, γερμανική, ισπανική, πορτογαλική, σκανδιναβικές γλώσσες) διάφορα αγιολογικά και κοσμικά κείμενα, γνωστά σε Ανατολή και Δύση. Σταχυολογώ κάποια από τα συνηθέστερα: *Dialogi Gregorii papae*, *Visio s. Pauli*, *Elucidarium*, *Disciplina clericalis*, *Flores historiarum*, *Imitatio Christi*, *Legenda aurea*, *Ars moriendi*, *De contemptu mundi*, *Vita Christi*, *Speculum laicorum*, *Disticha Catonis*, η Βίβλος, Απόκρυφα, ψαλμοί, ποιήματα του Οβιδίου, μύθοι του Αισώπου, ιπποτικές μυθιστορίες κ.ά. Επίσης, από τα τέλη του 14ου αιώνα, στις περισσότερες γλώσσες θα αποδοθούν έργα των Πετράρχη και Βοκάκιου. Για τη βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω σημ. 5.

22. Οι απόψεις του Χρυσολωρά για την τέχνη της μετάφρασης συνοψίζονται στο αξίωμα «*transfere ad sententiam*», δηλαδή στην πιστή απόδοση του κειμένου, εφόσον έχει προηγηθεί η πλήρης κατανόηση του, βλ. πρόχειρα Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Α'. Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 21974, σ. 385. Όπως μαρτυρεί ένας μαθητής του, ο Cencio de Rustici, υποστήριξε ότι η κατά λέξη μετάφραση από τα ελληνικά στα

traducere αντιμετωπίζεται βαθμιαία με λιγότερο δέος, ως μέσο για τον εμπλουτισμό της μητρικής γλώσσας και για την προσωπική εξάσκηση στη ρητορική –δεξιότητες που θα κατακτηθούν μέσω της μίμησης. Η μίμηση γίνεται αντικείμενο πολλών συζητήσεων και διατυπώνονται ποικίλες απόψεις για τη λειτουργία της: θεωρείται οδός προς το υψηλό, ενίσχυση των φυσικών κλίσεων, υποκατάστατο για τις ανεπιθύμητες ροπές, μέθοδος εκμάθησης των κλασικών γλωσσών ή εμπλουτισμού του προσωπικού ύφους και της κοινής γλώσσας. Παρομοιάζεται μεταφορικά με τη μέλισσα που συλλέγει αλλά και μετασχηματίζει (imitatio, aemulatio). Το κείμενο-πηγή χρησιμοποιείται στη δημιουργία ενός νέου κειμένου, επειδή αυτός είναι ο μοναδικός τρόπος για να αποδοθεί το πνεύμα του συγγραφέα (spiritus, genius). Η συζήτηση σχετικά με τη μετάφραση αυτού του τύπου, αναγόμενη στον Κικέρωνα (nec converti ut interpres, sed ut orator) και τον Οράτιο (nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres)²³, επανέρχεται στις αρχές του 15ου αιώνα με τον Leonardo Bruni, που αποδεδασμύεται από την τυραννία του κατά λέξη²⁴, ενώ λίγο αργότερα ο Lorenzo Valla προχωρεί ακόμη περισσότερο δοκιμάζοντας στις *Elegantiae linguae latinae* (1444) τη ρητορική δεινότητα της λατινικής κατά μίμηση του κικερώνειου προτύπου²⁵.

Ο 16ος αιώνας φέρνει την παρακμή του λατινίζοντος ουμανισμού. Ο Jacques Peletier (*Art poétique*, 1545), ο Joachim du Bellay (*La deffense*

λατινικά είναι ανεπαρκής, παράλογη και παραποιεί το νόημα του πρωτοτύπου· η μετάφραση κατά νόημα θεωρείται επιβεβλημένη, αρκεί να μην αλλάξει «επ' ουδενί το ελληνικό ιδίωμα», βλ. N. G. WILSON, *ό.π.*, σ. 31. Το ίδιο πνεύμα μεταφέρει στη Γαλλία ο Ιωάννης Λάσκαρης συνεργαζόμενος με τον Claude de Seyssel, βλ. H. VAN HOOFF, *ό.π.*, σ. 31-32.

23. G. W. PIGMAN, «Versions of Imitation in the Renaissance», *Renaissance Quarterly*, 33 (1980), 1-32· G. NORTON, *The Ideology and Language of Translation in Renaissance France and their Humanist Antecedents*, Γενεύη 1984· Th. HERMANS, «Images of Translation: Metaphor and Imagery in the Renaissance Discourse on Translation», *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation* (έκδ. Th. Hermans), Λονδίνο/Σίδνεϋ 1985, 103-135. Βλ. επίσης M. FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et "res literaria" de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Γενεύη 1980.

24. Τα σχόλια του Bruni, όταν μεταφράζει *Φαίδωνα*, απηχούν τις αντιλήψεις του Χρυσολωρά: «Παραμένω πιστός στον Πλάτωνα (...) φροντίζω κατά πρώτον να διατηρήσω κάθε πρόταση δίχως την παραμικρή απόκλιση από το νόημά της. Στη συνέχεια αν μία κατά λέξη απόδοση είναι δυνατή χωρίς να φαντάζει παράξενη ή παράλογη την καλοσωρίζω. Όπου αυτό δεν είναι δυνατό, δεν είμαι τόσο δειλός ώστε να φοβάμαι πως θα κατηγορηθώ για εσχάτη προδοσία αν ξεφύγω λίγο από τη διατύπωση τη στιγμή που διατηρώ το νόημα, αποφεύγοντας πάντοτε οτιδήποτε το παράλογο. Να τι με αναγκάζει να κάνω ο Πλάτωνας με τους λόγους του –όντας ο κομψότερος των συγγραφέων της ελληνικής γλώσσας, σίγουρα δε θα δέλει να φαίνεται ότι στερείται καλαισθησίας στη λατινική», βλ. N. G. WILSON, *ό.π.*, σ. 32-33.

25. Στο ίδιο, σ. 130-131.

et illustration de la langue françoise, 1549), ο Λούθηρος (rem tene, verba sequuntur) και άλλοι ουμανιστές, έχοντας αφομοιώσει τους κλασικούς, είναι έτοιμοι να εφαρμόσουν τα διδάγματά τους στη φυσική γλώσσα, η οποία έχει ωστόσο ενισχυθεί και συστηματοποιηθεί από τη χρήση της στον διοικητικό μηχανισμό. Η μίμηση των κλασικών, όπως την εννοούν, θα ονομαζόταν με τη σημερινή ορολογία ‘λογοτεχνική μετάφραση’ (literary translation)²⁶. Στην επιστολή του περί μετάφρασης (*Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530), ο Λούθηρος είχε διατυπώσει το αξίωμα «εις ωφέλειαν του κοινού ανθρώπου» (dem gemeinen Manne zu Nutz), που θα αποτελέσει το βασικό motto πολλών μεταφράσεων στους δύο επόμενους αιώνες. Η ελεύθερη μετάφραση της Βίβλου –βασίζεται στη γλώσσα της σαξονικής διοίκησης, ένα είδος γραπτής κοινής που ενοποιεί τις διαλέκτους– προσανατολίζεται απολύτως στις ανάγκες του δέκτη. Μάλιστα η πρώτη έκδοση (*Das Neue Testament Teutsch*, 1522) παρασύρεται από τη δέρμη του κηρύγματος και εγγράφει τις ιδιαιτερότητες του προφορικού ιδιώματος, ενώ στην επόμενη έκδοση (1545) η άπλαστη γλώσσα θα πάρει κανονικότερη μορφή. Η μεταφραστική θεωρία του Λούθηρου συνδέεται με τους στόχους της Μεταρρύθμισης για τον εκδημοκρατισμό της πίστης και τη μόρφωση των πιστών, η οποία, εκτός από τα θρησκευτικά θέματα, εκτείνεται και σε άλλα είδη, όπως ταξιδιωτικά κείμενα, ημερολόγια, προγνωστικά, διηγήσεις, ιστορικά έργα κ.ά.²⁷. Ο προσανατολισμός προς το ευρύ κοινό ενισχύεται και από τη δραστηριότητα των τυπογραφείων που ενδιαφέρονται για αγορά μαζικότερη από αυτή των αρχαιομαδών. Τα λατινικά θα περιοριστούν, χωρίς πάντως να χάσουν το κύρος τους ως γλώσσα της επιστήμης και της θεολογίας²⁸.

Κατά τον 17ο αιώνα, το ουμανιστικό αξίωμα της μίμησης θα εφαρμοσθεί με μεγαλύτερη τόλμη σε ένα νέο είδος ελεύθερων μεταφράσεων, τις ‘ωραίες άπιστες’ (belles infidèles)²⁹, οι οποίες αποδεικνύουν τη λογοτεχνική ωρι-

26. TH. HERMANS, «Literary Translation: The Birth of a Concept», *La traduction dans le développement des littératures*, ό.π., 93-104 και J.-P. PAZZIANI, «Traité de théorie de la traduction au seizième siècle: Péron et Lambin», στο ίδιο, 105-114.

27. MARTIN LUTHER, *An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Sendbrief vom Dolmetschen* (έκδ. E. Kähler), Στουτγάρδη 1982. Βλ. επίσης M. GRAVIER, *Martin Luther. Les Grands Écrits réformateurs. A la noblesse chrétienne de la nation allemande. La liberté du chrétien* (πρόλογος P. Chaunu), Παρίσι 1992 (1955), κυρίως σ. 90 κ.ε.

28. H. VAN HOOFF, ό.π., σ. 33.

29. Ο όρος αποδόθηκε για πρώτη φορά στις μεταφράσεις του Γάλλου Nicolas Perrot d'Ablancourt (1606-1664). Ο ίδιος, στον πρόλογο της μετάφρασής του στον Λουκιανό, ισχυ-

μότητά τους φθάνοντας σε σχεδόν πλήρη ανεξαρτησία από το πρότυπό τους³⁰. Στην ηγεμονεύουσα πολιτισμικά Γαλλία του 17ου αιώνα, η διαμάχη ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους είναι η διαμάχη ανάμεσα στην *imitatio* και την *inventio*, στον σχολαστικό σχολιαστή κειμένου και τον κοσμικό ευγενή (*honnête homme*) που ερμηνεύει το κείμενο σύμφωνα με τις αισθητικές προτιμήσεις των συγχρόνων του· είναι και η τελική διαμάχη ανάμεσα στην *ad verbum* και την *ad sensum* μετάφραση³¹.

Όσον αφορά τις λογοτεχνίες της Κεντρικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, παρουσιάζουν κατά κανόνα καθυστέρηση στη λογοτεχνική ανάπτυξη και σύγχυση ανάμεσα σε ποικίλες υφολογικές και αισθητικές αρχές δανεισμένες από διάφορα λογοτεχνικά ρεύματα, ενώ τα κριτήρια πρόσληψης καθορίζονται από τις εκάστοτε πνευματικές ή πρακτικές ανάγκες, την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα του δέκτη. Συχνά οι μεταφράσεις γίνονται από διάμεσα, ένα ή και περισσότερα, πράγμα που καταλήγει στην επικοινωνία περισσότερων πολιτισμών, σε ένα αμάλαγμα στοιχείων ξένων και εγχώριων. Η προσαρμογή των προτύπων γίνεται με διαφορετικούς βαθμούς πιστότητας, ανάλογα με τις γλωσσικές συνθήκες και την επιδεξιότητα του μεταφραστή. Όχι σπάνια, οι αλλαγές των ονομάτων, των τόπων, των ιστορικών γεγονότων, ακόμη και του ιδεολογικού περιεχομένου του έργου γίνονται ενσυνείδητα και αποσκοπούν στο να γίνει το έργο πιο οικείο στον δέκτη, να 'πολιτογραφηθεί' ως γηγενές, χωρίς αυτό να σημαίνει πάντοτε ότι ο μεταφραστής παρουσιάζεται σαν συγγραφέας. Σε μερικές περιπτώσεις η προσαρμογή είναι τέτοιου βαθμού και ποιότητας, ώστε προκύπτει ένα νέο, αυτόνομο έργο. Άλλοτε πρόκειται για δανεισμό θεμάτων τα οποία οικειοποιείται ο συγγραφέας, επειδή τα θεωρεί κοινή περιουσία,

ρίζεται ότι δεν τον ενδιαφέρει να είναι Λουκιανός, αλλά να δημιουργήσει κάτι ωραίο και ευχάριστο· γι' αυτό διατηρεί μόνο το πνεύμα του συγγραφέα και προσαρμόζει το κείμενο στις προτιμήσεις της εποχής του, βλ. Α. LEFEVERE, *ό.π.*, σ. 35-37. Επίσης G. MOUNIN, *Les belles infidèles*, Παρίσι 1955 και R. ZUBER, *Les 'belles infidèles' et la formation du goût classique* (πρόλογος E. Bury), Παρίσι 1995 (1968).

30. «Les '*Belles infidèles*' suggèrent bien d'avantage. Les traductions libres ont combattu la timidité littéraire. Cet emprunt des effets, ce pillage des beautés, que Du Bellay recommandait déjà si énergiquement à ses contemporains, elles ont osé les reprendre à l'échelle d'ouvrages entiers. Ce n'était pas désinvolture. C'était l'application renouvelée du principe humaniste de l'imitation (...) *Imitatio* voulait dire depuis toujours *tâcher* d'imiter, et, lorsqu'on était adulte, *lutter avec son modèle*», βλ. R. ZUBER, *ό.π.*, σ. vii.

31. Chr. STROSETZKI, «Der Standort der literarischen Übersetzung zwischen *Anciens*, *Moderne* und *Postmoderne*. Anmerkungen zu einer hermeneutischen Übersetzungsspragmatik», *Übersetzungen und ihre Geschichte*, *ό.π.*, 151-171.

και δεν αναφέρει ότι πρόκειται για μετάφραση ή, αν το αναφέρει, δεν μνημονεύει ούτε συγγραφέα ούτε έργο³².

Ειδικότερα στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο, κατά την περίοδο μετάβασης από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, από τους χώρους που βρίσκονται σε επαφή με τον ιταλικό πολιτισμό (παροικίες της Ιταλίας, Κρήτη, Κύπρος, Επτάνησα) προκύπτουν έργα που μαρτυρούν πολλαπλές επιρροές (υβριδικά προϊόντα των οσμώσεων), ερανίσματα (αποσπασματικά μεταφράσματα από πολλές πηγές), καθώς και οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις, παραφράσεις ή διασκευές σε χειρόγραφη και σε έντυπη μορφή. Θα μας απασχολήσουν στις σελίδες που ακολουθούν.

32. N. ANDREEVA, «Les adaptations littéraires comme dialogue des cultures», *La traduction dans le développement des littératures*, ό.π., 139-145. Βλ. επίσης S. PAKER, «Translated European Literature in the Late Ottoman Literary Polysystem», στο *ίδιο*, 181-192· A. ALEXIEVA, *Les œuvres en prose traduites du grec à l'époque du reveil national bulgare*, Θεσσαλονίκη 1993.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΕ ΛΑΪΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Literatures which developed before others, and which belonged to nations which influenced by prestige or direct domination other nations, were taken as sources for younger literatures³⁵

1. Οι απαρχές: από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση

Ήδη από τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες τα λογοτεχνικά έργα, παράλληλα με τη γλωσσική εξέλιξη (καταγραφή της κοινής), παρουσιάζουν εμφανή τα σημάδια της λογοτεχνικής επικοινωνίας ανάμεσα στον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο. Οι υστεροβυζαντινές έμμετρες μυθιστορίες αντλούν από δυτικά πρότυπα, γαλλικά και ιταλικά, επαναφέροντας συχνά ελληνικά θέματα, επιλέγοντας δηλαδή από την κοινή μεσαιωνική παράδοση θέματα οικεία (*Ο πόλεμος της Τρωάδος, Απολλώνιος ο Τύρου, Αχίλλης*)³⁶. Το τελευταίο δείγμα μυθιστορίας αυτού του τύπου είναι η μετάφραση ενός πρώιμου έργου του Βοκάκιου, της *Teseida*, που έγινε από κάποιον ανώνυμο γύρω στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα (*Θησέος και γάμοι της Εμηλίας*, Βενετία 1529)³⁷. Το μετάφρασμα ίσως έγινε στην Κρήτη³⁸, όμως τα χαρακτηριστικά της γλώσσας και του ύφους «ουδέτερη» λογοτεχνική κοινή³⁹, μεταφραστικά λάθη και αδυναμίες στην απόδοση του

35. I. EVEN-ZOHAR, «Polysystem Theory», *ό.π.*, σ. 302.

36. Για τις υστεροβυζαντινές μυθιστορίες, βλ. R. BEATON, *The medieval Greek romance*, Καίμπριτζ 1989, σ. 132 κ.ε. (ελλ. μετάφρ. *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, Αθήνα 1996).

37. Βλ. τις τελευταίες μελέτες (όπου και διβλιογραφία): G. SPADARO, «Sul Teseida neogreco», *Folia Neohellenica*, 2 (1977), 157-160· H. WINTERWERB, «Ένα χειρόγραφο σχέδιασμα της νεοελληνικής Θησιδίας», *Μνήμων*, 13 (1991), 49-55· B. OLSEN, «Η νεοελληνική Θησιδίδα και η προετοιμασία ενός λαϊκού εντύπου», *Ελληνικά*, 44 (1994), 123-133.

38. Ο É. LEGRAND (*Bibliographie hellénique*, 15ος-16ος, τ. 1, Παρίσι 1885, σ. 206) αναφέρει ως πιθανό μεταφραστή κάποιον Emilio della Morea (Μωραΐτης Αιμίλιος;). Ίσως όμως πρόκειται για κάποιον Κρητικό, εφόσον οι υστεροβυζαντινές μυθιστορίες είχαν ήδη διαδοθεί στην Κρήτη στο τέλος του 15ου αιώνα, βλ. R. BEATON, *ό.π.*, σ. 138.

39. E. FOLLIERI, *Il Teseida neogreco. Libro I*, Ρώμη 1959, σ. 5.

περίπλοκου βοκακικού ύφους⁴⁰– το εντάσσουν σε ένα μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη βυζαντινή μυθιστοριογραφία και την κρητική λογοτεχνία των νεότερων χρόνων⁴¹.

Η «νεοελληνική πολιτισμική φάση» σηματοδοτείται από αλλαγές στο λογοτεχνικό πολυσύστημα: γλωσσικές, το πέρασμα δηλαδή στη λογοτεχνική καταγραφή των διαλεκτικών μορφών της κοινής (διαδικασία που έχει αρχίσει νωρίτερα), και, κυρίως, ιδεολογικές, δηλαδή σε νέες κοσμοαντιλήψεις που έχουν να κάνουν με τη νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα⁴². Οι πολιτισμικές οσμώσεις, οι κοινωνικές και λοιπές ανακατατάξεις αντικατοπτρίζονται από νωρίς στη λογοτεχνική παραγωγή των βενετοκρατούμενων περιοχών και μαρτυρούν ανανέωση συντελούμενη με την πρόσληψη των έργων και των λογοτεχνικών μεθόδων του κυρίαρχου ιταλικού πολιτισμού.

Τα περισσότερα παραδείγματα λογοτεχνικής ανανέωσης προέρχονται από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη⁴³. Ο Στέφανος Σαχλίκης, δικηγόρος στον Χάνδακα τον 14ο αιώνα, αποτελεί ένα πρώιμο παράδειγμα. Τα ποιήματά του καταγράφουν στην κρητική διάλεκτο βιώματα από τη σύγχρονη ζωή με ρεαλισμό (*Η Βουλή των πολιτικών, Αρχιμαυλίστριες, Της νύκτας τα γυρίσματα, Τα ξάρια*). Η αντισυμβατική θεματική, η τολμηρότητα της γραφής, η σάτιρα παραπέμπουν στις υβριστικές *Frottolai* του Francesco di Vannozzo, η εικόνα των τυχερών παιγνιδιών θυμίζει το *Δεκαήμερο* του Βοκάκιου, άλλα σημεία τον Πετράρχη ή τον Rabelais. Οι παρεμβολές αυτές υποχωρούν και αναδύεται το βυζαντινό λογοτεχνικό υπόστρωμα (Γλυκάς, Σπανέας) εκεί όπου δηλώνεται μεταμέλεια ή διδαχή (*Συμβουλές στο Φραντζισκή*). Ωστόσο η ρήξη με την παράδοση είναι εμφανής⁴⁴.

40. C. CARPINATO, «La traduzione neogreca del Teseida. Da Boccaccio a Zinos», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20, 21, 22 maggio 1993) (έκδ. M. Vitti), Messina 1994, 25-37 (:30).

41. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 27.

42. Βλ. σχετικά Ε. Ι. ΚΑΦΟΜΕΝΟΣ, «Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση. Αξιολογικά πρότυπα στα λαϊκότερα μεταβυζαντινά κείμενα», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου 'Neograeca Medii Aevi' (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)* (έκδ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), Βενετία 1993, τ. 1, 61-73.

43. Για ευρύτερη βιβλιογραφική ενημέρωση στο ζήτημα της κρητικής λογοτεχνίας, βλ. τους πρόσφατους βιβλιογραφικούς οδηγούς στο «Αφιέρωμα στην κρητική λογοτεχνία», *Μανταφορός*, 33 (Ιούνιος 1991), ιδιαίτερα σ. 40-56, και στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (έκδ. D. Holton), Ηράκλειο 1997, σ. 337-416 (α' έκδ. *Literature and Society in Renaissance Crete*, Καίμπριτζ 1991).

44. G. MORGAN, «Cretan poetry: sources and inspiration», *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), 203-270· Α. F. VAN GEMERT, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρί-*

Η πρόσληψη της ιταλικής λογοτεχνίας γίνεται συνήθως με αποσπασματικό τρόπο. Τα λογοτεχνικά έργα της εποχής εφαρμόζουν κατά κανόνα τη μεσαιωνική πρακτική του δανεισμού από ποικίλες πηγές, ανατολικές και δυτικές ('υβρίδια'), διαιωνίζοντας την επανάληψη κοινών μοτίβων (ο τροχός της τύχης, η αρετή της παρθένου, το μίσος κατά των γυναικών, ερωτικά όνειρα, θρησκευτικά οράματα, ταξίδια στον άλλο κόσμο): πρόκειται για καθιερωμένες, κοινές συμβάσεις που, ενίοτε, χρησιμοποιούνται για να ανατραπούν. Ο *Απόκοπος* του Κρητικού Μπεργαδή (γράφηκε γύρω στα 1400 και εκδόθηκε το 1509 στη Βενετία) φαίνεται ότι παρέχει το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Το κεντρικό θέμα του ποιήματος, το παραδοσιακό μοτίβο της κατάβασης στον κάτω κόσμο, απελευθερώνεται από τη μεσαιωνική συμβατική διαπραγμάτευσή του: η συνειδητοποίηση της παροδικότητας της ζωής δεν απολήγει πλέον στην παραδοχή του χριστιανικού αξιώματος 'ματαιότητας ματαιότητων', αλλά σε ύμνο για τις χαρές της ζωής, δηλαδή σε μια νέα κοσμοαντίληψη, δυσαρμονική με το κλίμα της ηθικοδιδασκτικής ποίησης της εποχής (*Πένθος θανάτου, Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην*). Η νέα διαπραγμάτευση επιτυγχάνεται με την έντεχνη και ιδιότυπη εκμετάλλευση της ιταλικής λογοτεχνίας και του λαϊκού πολιτισμού⁴⁵.

Σπανιότερα η πρόσληψη αφορά σε ένα αυτοτελές έργο –χωρίς να γίνεται η σχετική αναφορά– άλλοτε με σχετική πιστότητα άλλοτε με αρκετές διασκευαστικές ελευθερίες. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει η *Ιστορία εκ των του Δανιήλ περί της Σωσάννης* (Βενετία 1569) του Μάρκου Δεφαράνα από τη Ζάκυνθο. Φαίνεται ότι ακολουθεί πιστά ένα ιταλικό ανώνυμο ποίημα του 14ου αιώνα, την *Historia di Susanna e Daniello*⁴⁶, που πραγματεύεται το γνωστό θέμα της ενάρτησης παρθένου. Αντιθέτως, η *Ιστορία του Πε της Σκοτζίας* (Βενετία 1540)⁴⁷ αντλεί έμμεσα από το *Decamerone* του Βοκάκιου (από ένα διήγημα: την έβδομη νουβέλα της έβδομης μέρας). Ο μεταφρα-

σματα, 17 (1980), 36-130 και Ο ΙΔΙΟΣ, «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 61-67.

45. Για τις απόψεις αυτές, βλ. Ε. Ι. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ό.π., σ. 69 κ.ε.· Α. F. VAN GEMERT, «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 74 κ.ε.· Μ. ΑΛΕΧΙΟΥ, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», στο ίδιο, σ. 308 κ.ε.

46. D. MICHAÏLIDIS, «Il modello italiano della 'Ιστορία της Σωσάννης' di Marco Defaranas», *Convegno nazionale di studi neogreci. Italia e Grecia: Due culture a confronto (Palermo, 19-20 ott. 1989 - Catania, 21 ott. 1989)*. Atti, Παλέρμο 1991, 157-167.

47. Παραδίδεται και μία αμφισβητούμενη έκδοση του 1523 (da Sabbio), βλ. J. IRMSCHER, *Ιάκωβος Τριβώλης. Ποιήματα*, Βερολίνο 1956, σ. 5.

στής –ή μάλλον ο διασκευαστής–, ο Κερκυραίος Ιάκωβος Τριβώλης⁴⁸, φαίνεται ότι χρησιμοποίησε ως πρότυπο κάποια ιταλική διασκευή, το *Pecorone* του Giovanni Fiorentino (1558) ή την *Historia degli doi nobilissimi amanti* κάποιου ανώνυμου διασκευαστή (1524)⁴⁹. Με τη σειρά του επεμβαίνει στο διάμεσο διαφοροποιώντας τα ονόματα, τις εθνικότητες, τους τόπους (Φλωρεντινός έμπορος: Ρε της Σκότζιας, Lodovico: Αλοΐζιος, Beatrice: ρήγισσα Εγγλιτέρρας), διατηρώντας ωστόσο απαράλλακτο τον ιστό της υπόθεσης (της ιστορίας του απατημένου συζύγου). Η έμμετρη διασκευή του Τριβώλη, μολονότι δεν θεωρείται ιδιαίτερα επιτυχημένη, αναδείχτηκε σε προσφιλές ανάγνωσμα: ως το 1799 γνώρισε 20 εκδόσεις.

Μετά τα μέσα του 16ου αιώνα εισάγονται στην κυπριακή λογοτεχνία στοιχεία εμφανούς ανανέωσης, ειδολογικά (ερωτική ποίηση) και μορφολογικά (μανιερισμός). Σε μία συλλογή περίτεχνων ερωτικών ποιημάτων, κατά το πρότυπο των *Canzoniere* του Πετράρχη και άλλων Ιταλών πετραρχιστών του τέλους του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα, χρησιμοποιούνται νέες πολύπλοκες μετρικές μορφές (sonetto, canzone, sestina, ottava rima, ballata, madrigale κ.ά.) με τεχνική και αισθητική τελειότητα. Τα ποιήματα αυτά φαίνεται ότι έχουν συντεθεί εκτός Κύπρου από ομάδα στιχουργών της κυπριακής αριστοκρατίας εγκατεστημένων στη Βενετία –με δυνατότητες, επομένως, συναναστροφής λόγιων κύκλων και ενημέρωσης στα λογοτεχνικά ρεύματα. Κάποια από αυτά είναι πιστές μεταφράσεις, άλλα ελεύθερες διασκευές ή, τέλος, πρωτότυπες συνθέσεις. Η γλώσσα κυμαίνεται ανάμεσα στη λόγια μανιέρα και τον διαλεκτικό χρωματισμό, υποδηλώνοντας την πρόθεση για ανύψωση της κυπριακής διαλέκτου σε λογοτεχνικό όργανο⁵⁰.

48. Κατάγεται από θυζαντινή οικογένεια, εγκατεστημένη στην Κέρκυρα μετά το 1460, και είναι μέλος του συμβουλίου ευγενών του νησιού. Σχετικά βλ. Στ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Τριβώλης Δεφάρνας Βενετίας. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αι.*, Κρήτη 1989 (δακτυλ. διατριβή), σ. 139-186 και Κ. ΖΑΡΙΑΝ, «Ο Κερκυραίος στιχουργός Ιάκωβος Τριβώλης (στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας, 1515-1546)», *Εώα και Εσπερία*, 1 (1993), 145-189.

49. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Der Roman 'Imperios und Margarona' und das 'Dekameron' als Quellen des Jakob Trivolis», *Probleme der neugriechischen Literatur III*, Βερολίνο 1960, 62-92 και Γ. ΖΩΡΑΣ, *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957.

50. Από τα 156 ποιήματα του χειρογράφου, τα 30 είναι μεταφράσεις ποιημάτων του Πετράρχη και άλλων πετραρχιστών (Ariosto, Alciato, dall' Aquila, Bembo, Cappello, da Corregio, Castiglione, Delfino, Giustiniani, Sannazzaro, Sasso, Scroffa, Tibaldeo), βλ. Τη. ΣΙΑΡΚΑΡΑΣ-ΠΙΤΣΙΛΛΙΔΕΣ, *Le pétrarchisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle*, Αθήνα 1952 (ελλ. μετάφρ. *Ο Πετραρχισμός στην Κύπρο: Ρίμες αγάπης από χειρόγραφο του 16ου αιώνα με μεταφορά στην κοινή μας γλώσσα*, Αθήνα 1976) και V. PECORARO, «Primi appunti sul canzoniere petrarchista di Cipro», *Miscel-*

Η εξελικτική διαδικασία που οδήγησε στη διεύρυνση της μεσαιωνικής παράδοσης και την εξοικείωσή της με την ιταλική Αναγέννηση, καθώς μαρτυρείται στα πρωτόλεια (υβρίδια, διασκευές ή μεταφράσεις), θα προετοιμάσει την ωρίμανση της λογοτεχνίας⁵¹, ιδιαίτερα στην Κρήτη, όπου τον επόμενο αιώνα θα εισαχθούν νέα δραματικά είδη (ποιμενικό δράμα, τραγωδία, κωμωδία), δείγματα σύνθετων πολιτισμικών μετασημασιών.

2. Η κρητική ακμή: Αναγέννηση και Μπαρόκ

Η Κρήτη έχει αναπτύξει γύρω στα 1600 σημαντική λογοτεχνική και κοσμική ζωή, οργανωμένη γύρω από λέσχες ή Ακαδημίες (των Βινί στο Ρέθυμνο, των Stravaganti στον Χάνδακα, των Sterili στα Χανιά), κατά το πρότυπο της μητρόπολης. Το ποιητικό θέατρο που πηγάζει από τέτοιους κύκλους είναι λόγιο δημιούργημα με όργανο τη λαϊκή γλώσσα. Όπως έχει επισημάνει η έρευνα⁵², οφείλει πολλά σε δυτικά πρότυπα, κυρίως του μπαρόκ, που γεννιέται στην Ευρώπη στο τέλος του 16ου αιώνα ως αντίδραση στην αναγεννησιακή ισορροπία, ήδη κλονισμένη από τους δρασκευτικούς πολέμους, την πείνα και την πανώλη –συνοψίζονται στην προσευχή της εποχής *A peste, fame et bello, libera nos Domine*⁵³. Το αισθητικό-ηθικό αυτό κίνημα απεικονίζει την αστάθεια των πραγμάτων και τις ψυχικές μεταπτώσεις: οι καθαρές κλασικές γραμμές διαλύονται μέσα στην αέναη κίνηση και την αβεβαιότητα των μορφών, ενώ προβάλλει η εκκεντρικότητα και η εκζητήση, ο μανιερισμός (conzettismo) από τον οποίο έχει επηρεαστεί η κυπριακή ποίηση.

Μερικά από τα μπαρόκ πρότυπα της κρητικής δραματουργίας έχουν εντοπιστεί, άλλοτε με περισσότερη άλλοτε με λιγότερη ασφάλεια. Το έργο

Ianea neogreca, Παλέρμο 1976, 97-127. Βλ. επίσης G. GRIVAUD, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Ιστορία της Κύπρου. Τόμος Ε'. Μεσαιωνικών βασιλείων. Ενετοκρατία. Μέρος Β'* (έκδ. Θ. Παπαδόπουλλος), Λευκωσία 1996, σ. 1119 κ.ε.

51. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 29-30.

52. Για την πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991, σ. 18-51 και Ο ΙΔΙΟΣ, «Επισκόπηση της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου. Από τις αρχές ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Κείμενα και Αντικείμενα*, Αθήνα 1997, σ. 359-379. Βλ. επίσης τον βιβλιογραφικό οδηγό στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 448 κ.ε.

53. D. SOUILLER, *La littérature baroque en Europe*, Παρίσι 1988, σ. 26.

Il Pastor Fido του Giambattista Guarini (1590), ένα μπαρόκ βουκολικό ειδύλλιο στο είδος της tragicommedia pastorale, ανεβαίνει αρχικά (το 1611) σε κάποιο θέατρο της Κρήτης στο πρωτότυπο⁵⁴, ενώ στις αρχές του 17ου αιώνα μεταφράζεται με τίτλο *Ο Πιστικός Βοσκός* από έναν ανώνυμο Κρητικό (Γεώργιος Χορτάτσης;) στο τοπικό ιδίωμα, με ακρίβεια αλλά και δημιουργική πρωτοτυπία. Στην ποιμενική ποίηση ανήκει και η *Πανώρια* του Χορτάτση, που έχει ενσωματώσει στοιχεία από ποικίλα ιταλικά έργα, διατηρώντας όμως την πρωτοτυπία της, όπως και η *Βοσκοπούλα*, άγνωστου ποιητή που εμπνέεται από τα ιταλικά ποιήματα της pastorella. Οι τρεις τραγωδίες δανείζονται τη δομή και την πλοκή τριών ιταλικών μπαρόκ δραμάτων: *Βασιλεύς ο Ροδολίνος* του Ιω. Ανδρέα Τρωίλου (*Il Re Torrismondo* του Torquato Tasso), *Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτση (*Orbecche* του Giambattista Giraldi Cinthio⁵⁵), *Ζήνων* ανώνυμου διασκευαστή (*Zeno* του Άγγλου ιησουίτη Joseph Simons). *Η Θυσία του Αβραάμ* (αποδίδεται στον Βιντσέντζο Κορνάρο) βασίζεται στο θρησκευτικό δράμα *Lo Isach* του Luigi Grotto. Οι τρεις κωμωδίες δανείζονται κάποιες συνήθειες σκηνές και μοτίβα της commedia erudita, αντλώντας παράλληλα δομικά στοιχεία και μεμονωμένες σκηνές από συγκεκριμένα ιταλικά έργα του τέλους του 16ου με αρχές του 17ου αιώνα: ο *Κατούρμπος* του Χορτάτση από το *La Fanciulla* του G. B. Marzi, από έργα του Giambattista Della Porta και άλλων, ο *Στάθης* άγνωστου συγγραφέα από το *L' Amante furioso* του Raffaello Borghini και το *La Prigione d' amore* του Sforza degli Oddi, ενώ ο *Φορτουνάτος* του Μάρκου Αντώνιου Φόσκολου, τελευταίος χρονολογικά, έχει επηρεασθεί από παλαιότερα κρητικά έργα (*Ερωφίλη*, *Πανώρια*, *Ερωτόκριτος*)⁵⁶.

Τα έργα της κρητικής δραματουργίας αποδεικνύουν την πρόσληψη των νεότερων ρευμάτων της ιταλικής λογοτεχνίας. Δεν είναι μεταφράσεις με τη σύγχρονη έννοια: ανήκουν στον ευρύ χώρο της μεταφραστικής διαδικασίας

54. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα*, 5 (1968), 58-84 (:62).

55. Το δράμα αντλεί επίσης μέρη σκηνών, ιντερμέδια και χορικά από τα έργα *Il Re Torrismondo*, *Gerusalemme liberata* και *Aminta* του Tasso, από τη *Phaedra* του Σενέκα, τη *Sofonisba* του Trissino, τον *Orlando furioso* του Ariosto. Ακόμη, αντλεί δομικά στοιχεία από το *Filostrato e Pamfila* του Antonio Camelli il Pistoia, που είχε μιμηθεί το διήγημα του Βοκάκιου *Chismunda e Guiscardo*. Βλ. σχετικά Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Μ. ΑΠΟΣΚΙΤΗ, *Ερωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, Αθήνα 1988, σ. 35-36, 243-246 και W. PUCHNER, «Τραγωδία», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 157 κ.ε.

56. Για μια κατατοπιστική παρουσίαση, βλ. R. BANCROFT-MARCUS, «Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 95 κ.ε., W. PUCHNER, «Τραγωδία», *στο ίδιο*, σ. 157-193 και A. VINCENT, «Κωμωδία», *στο ίδιο*, σ. 125-156.

της εποχής που περιλαμβάνει μιμήσεις, διασκευές, ανασυνθέσεις, ως και δανεισμό στοιχείων από περισσότερα έργα με ελεύθερη επεξεργασία, σύμφωνα με τη μακραινώνη πρακτική της προφορικής παράδοσης και της συλλογικής χρήσης των κειμένων. Η ελευθερία αυτή επιτρέπει στους Κρητικούς συγγραφείς να αναδημιουργούν το έργο και να το προσαρμόζουν στα δεδομένα του τόπου τους. Π.χ. για τη σύνθεση του *Ερωτόκριτου* (στα 1590-1610) ο Βιντσέντζος Κορνάρος βασίστηκε στην πλοκή της δημοφιλούς γαλλικής ιπποτικής μυθιστορίας *Paris et Vienne* του Pierre de la Cypède, η οποία εκδόθηκε το 1487 και μεταφράστηκε σε ένδεκα γλώσσες, με διάμεσο κάποια ιταλική διασκευή (ίσως το *Innamoramento di due fidelissimi amanti* του Angelo Albani, 1626). Η επιλογή είναι αναχρονιστική αλλά το πρότυπο χρησιμοποιείται μόνον ως πλαίσιο. Στο έργο του Κορνάρου περιέχονται ουσιαστικές αλλαγές ως προς τα πρόσωπα, τα γεγονότα, κυρίως όμως ως προς το ήθος του έργου, ώστε η μεσαιωνική μυθιστορία να προσαρμοστεί στην κρητική κοινωνία και ηθική της εποχής. Έτσι ενσωματώνονται στοιχεία και από έργα της Αναγέννησης, όπως από τον *Orlando furioso* του Ariosto, καθώς και θέματα από τον λαϊκό μυθιστορηματικό κόσμο. Το αποτέλεσμα είναι μια υψηλής αισθητικής αρμονική σύνθεση του τοπικού στοιχείου με το ιταλικό, του λαϊκού με το λόγιο⁵⁷.

Η επεξεργασία των προτύπων τείνει στην προσαρμογή τους προς τον χαρακτήρα της ζωντανής παράδοσης και αισθητικής του τόπου: τροποποιούνται, αποδυναμώνονται ή απαλείφονται στοιχεία όταν δεν αντιστοιχούν με κληρονομημένους κώδικες που δεν έχουν χάσει το νόημά τους. Για παράδειγμα, στην *Ερωφίλη* αφαιρείται το υπέρμετρο στοιχείο φρίκης ή κάποιες φαντασιώδεις αναληθοφάνειες που πλεονάζουν στο μπαρόκ πρότυπό της⁵⁸. Στη *Θυσία του Αβραάμ* το βιβλικό θέμα της σύγκρουσης Θεού και ανθρώπου εμποτίζεται με μια νέα διάσταση, του πραγματικού· η έμφαση δίνεται σε ανθρώπινα ζητήματα, του γάμου, του θανάτου μέσα στην οικογένεια, σύμφωνα με το λαϊκό τελετουργικό⁵⁹. Στις κωμωδίες παρεμβάλλονται ορισμένα ρεαλιστικά στοιχεία της μεσοαστικής κρητικής κοινωνίας και ζωής με παράλληλες αναφορές στον κόσμο της υπαίδρου⁶⁰. Με

57. D. HOLTON, «Μυθιστορία», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σ. 253-291.

58. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Μ. ΑΠΟΣΚΙΤΗ, *Ερωφίλη*, ό.π., σ. 27 κ.ε. και Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σ. 85 (α' έκδ. *Storia della letteratura neogreca*, Τορίνο 1971).

59. Μ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», ό.π., σ. 333.

60. Α. VINCENT, «Κωμωδία», ό.π., σ. 143.

τη διαδικασία προσαρμογής και εξελληνισμού, τα έργα αποκτούν τη δική τους πρωτοτυπία και μια νέα πολιτισμική ταυτότητα⁶¹. Παράλληλα, από τη σύνθεση πολλών κωδίκων (προφορικό ιδίωμα, δημοτικό τραγούδι, γραπτή δημόδης, ιταλική ποίηση και ρητορεία), προκύπτει νέος έντεχνος γλωσσικός κώδικας με δυνατότητες αναγωγής σε εκφραστικό όργανο υπερτοπικής εμβέλειας⁶². Με τα έργα της κρητικής ακμής ολοκληρώνεται η διαδικασία λογοτεχνικής ανανέωσης που είχε ξεκινήσει από τον 12ο αιώνα με τις υστεροβυζαντινές μυθιστορίες⁶³, η οποία σε άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες έχει συντελεσθεί νωρίτερα και με διαφορετικό τρόπο.

Η κρητική λογοτεχνία διαχέεται σε όλες τις βενετοκρατούμενες περιοχές, ιδιαίτερα στα Επτάνησα, όπου εισάγεται η κρητική γλώσσα και τεχνολογία με προσαρμογές στα μέτρα του τόπου. Το επτανησιακό θέατρο βασίζεται επίσης σε δυτικά πρότυπα, τα οποία, σε μερικές περιπτώσεις, αναφέρονται από τους μεταφραστές. Για παράδειγμα, η δεύτερη μεταφορά του *Pastor Fido* στα ελληνικά οφείλεται στον Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμμάκη, γιατρό που έχει σπουδάσει στη Ρώμη και στην Πάδοβα, ο οποίος δεν αποσιωπά ότι το έργο του είναι μετάφραση: *Παστώρ Φίδος ήγουν Ποιμήν Πιστός, μεταγλωττισμένος από το ιδίωμα το ιταλικόν παρ' εμού Μιχαήλ Σουμμάκη εκ πόλεως Ζακύνθου εις κατάνυξιν και περιδιάβασιν ωφέλιμον και εις μάθησιν ηθικόν νοημάτων* (Βενετία 1658). Γνωρίζει την προηγούμενη μετάφραση και είναι φανερή η εξάρτησή του από αυτήν, καθώς και η επίδραση της κρητικής λογοτεχνίας (έχει συγγένεια με την *Ερωφίλη*), όμως το αποτέλεσμα, που συνδυάζει το ηθικό μαζί με το τερπνό, είναι λιγότερο επιτυχημένο⁶⁴.

Καμιά διδακτική πρόθεση –τουλάχιστον έκδηλη– δεν έχει η επόμενη μετάφραση, που προέρχεται επίσης από τον επτανησιακό χώρο, ο δημοφιλής *Μπερτόλδος*⁶⁵. Το ιταλικό πρότυπό του *Astutie sottilissime di Bertoldo* (1606) του Giulio Cesare dalla Croce έχει μια ενδιαφέρουσα κατα-

61. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 85 και Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 75.

62. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Μ. ΑΠΟΣΚΙΠΗ, *Ερωφίλη*, ό.π., σ. 56-57.

63. Ρ. ΒΕΑΤΟΝ, ό.π., σ. 182.

64. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Η μετάφραση του 'Pastor Fido' από τον Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμμάκη», *Νέα Εστία*, 76 (Χριστούγεννα 1964), 273-297 (τόρα στο *Μεσαιωνικά μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1988).

65. Πανουργία Υψηλόταται του Μπερτόλδου, εις ταις οποίαις φανερώνεται ένας χωριάτης πανούργος και οξύνους, ο οποίος ύστερα από διάφορα και δυσβάστακτα πάθη όπου του εσυνέβησαν, τέλος πάντων δια τον πολύν και οξύτατόν του νουν, γίνεται άνθρωπος της βασιλικής αυλής και βασιλικός σύμβουλος (...) Ποίημα νέον και πολλά χαριέστατον συνδεμένον

γωγή, ενδεικτική των πολιτισμικών αλληλοδιεισδύσεων. Βασίζεται στο λατινικό μεσαιωνικό ανάγνωσμα *Dialogus Salomontis e Marcolphi*, μεταφρασμένο και στα ιταλικά με τον τίτλο *El dialogo del Salomone e Markolfo*, α΄ εκδοση 1502), το οποίο με τη σειρά του αντλεί την υπόθεση από έναν ανατολικό-εβραϊκό μύθο εκλαϊκευμένο στη Δύση: ο σοφός Σολομών αντιμετωπίζει έναν αντίπαλο κατώτερο και άξεστο, πονηρό όμως και χυδαίο, εκπρόσωπο μιας άλλης σοφίας, της λαϊκής. Η υπόθεση αλλάζει πρόσωπα στη Δύση και γίνεται γνωστή στη νέα της μορφή ως το στοίχημα του βασιλιά με όποιον απαντήσει στις ερωτήσεις του, ο οποίος, αν κερδίσει, θα ανταμειφθεί πλουσιοπάροχα, αν χάσει, θα πληρώσει με την ίδια του τη ζωή. Στα ελληνικά μεταφράζεται από κάποιον ανώνυμο και τυπώνεται στη Βενετία το 1646 για να γνωρίσει μεγάλη εκδοτική επιτυχία (10 επανεκδόσεις ως το 1818)⁶⁶. Ακολουθεί ο *Μπερτολδίνος*, μετάφραση από ένα ακόμη έργο του dalla Croce, *Le piacevoli e ridicolose semplicità di Bertoldino* (1608), με μικρότερη εκδοτική επιτυχία (2 εκδόσεις, 1646 και 1795)⁶⁷. Και στις δύο μεταφράσεις το ελληνικό κείμενο ακολουθεί πιστά το πρότυπο –το οποίο και αναφέρεται– αλλά με πολλές μεταφραστικές αδυναμίες οφειλόμενες στην ελλιπή γνώση της ιταλικής από τον μεταφραστή: ιταλισμοί (λεξιλογικοί και συντακτικοί) και πολλά διαλεκτικά επτανησιακά στοιχεία που όμως καταλήγουν σε ένα ελκυστικό αποτέλεσμα, αφού η γλώσσα διατηρεί τη ζωντάνια του προφορικού λόγου⁶⁸. Ο *Μπερτόλδος*, νέο λογοτεχνικό είδος για τα ελληνικά δεδομένα, εισάγει έναν νέο χαρακτήρα της σάτιρας, έναν λαϊκό ήρωα ή μάλλον αντιήρωα («παρισταίνω εμπροσθά έναν χωριάτην άσχημον και τερατώδη»), τύπο ανατρεπτικό που γελοιοποιεί τη νόμιμη τάξη και σατιρίζει τον ηγεμόνα: εισάγει παράλληλα το είδος του τερπνού αναγνώσματος που δεν υπόσχεται κάποιο σημαντικό περιεχόμενο ούτε άλλη ωφέλεια παρά μόνο «γλυκά ξεφαντώματα» («Λοι-

Ιταλικά από τον Ιούλιον Καίσαρα δαλά Κρότζε. Και τώρα νέα μεταγλωττισμένον εις την των ελλήνων απλήν γλώσσαν, εις χάριν των πάντων. Βενετία, Giuliano, 1646.

66. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ (έκδ.), G.C. Dalla Croce, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα 1988, σ. 174*-176*. Βλ. επίσης Μ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, «' Saperne più che Bertoldo...! Ο Μπερτόλδος του Giulio Cesare Croce – λογοτεχνικό, εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο στις χόρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 5-6 (1993-4), 231-253.

67. Αι χαριέστατοι και άξιοι γέλωτος απλότιτες του Μπερτολδίνου, υιού του ποτέ πανούργου και ευφροσύς Μπερτόλδου. Με ταις υνιλαίς και οξύαις απόφασαις της Μαρκόλφας Μητρός του και γυναικός τού ποτέ ειρημένου Μπερτόλδου. Ποίημα γεμάτων από ηδικά και από ξεφάντωσαις. Συνδεμένον ιταλικά από τον Ιούλιον Καίσαρα δαλά Κρότζε. Και τώρα νέα μεταγλωττισμένον εις την των ελλήνων απλήν γλώσσαν, εις χάριν των πάντων. Βενετία, Giuliano, 1646.

68. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 179*-180*.

πόν διάβασε τούτο το βιβλίο, διατί από τούτο θέλεις εβγάλει γλυκά ξεφαντώματα και ακατερήματα, επειδή και το έργον είναι πολλά αρεστόν και χαρούμενον»⁶⁹.

Ο Μπερτόλδος σύντομα έγινε λαϊκό ανάγνωσμα, όπως και πολλά άλλα έργα της κρητικής και της επτανησιακής λογοτεχνίας⁷⁰. Η ευρύτερη δεξιά τους από την ελληνική κοινωνία συνετέλεσε στο να θεωρηθούν αργότερα προϊόν του λαϊκού πολιτισμού –με τον οποίο, άλλωστε, αν και δημιουργήματα λογίων κατά τα ιταλικά πρότυπα, είχαν ιδιαίτερη συνάφεια– μαζί με όσα άλλα έργα προήλθαν από τα τυπογραφεία της Βενετίας και αποτέλεσαν εν τέλει λαϊκά αναγνώσματα που διαβάζονταν ως τις μέρες μας. Οι διαφορετικές στάσεις της κριτικής απέναντι στις ‘φυλλάδες’, απορριπτικές ή εξυμνητικές, καθορίστηκαν από τα εκάστοτε κριτήρια αποτίμησης της ‘λαϊκότητάς’ τους⁷¹.

69. Στην πραγματικότητα, κάποιοι μη δηλωμένοι διδακτικός εμπιέρεχεται στη σάτιρα του ισχυρού, στο ίδιο, σ. 189*-190*, 33* κ.ε.

70. Στην επτανησιακή μεταφραστική παραγωγή συγκαταλέγονται ακόμη: η *Ευγένια* του Ζακυνθινού Θεόδωρου Μονσελέζε (Βενετία 1646) με πρότυπο την *sacra rappresentazione Stella*· η *Ιριγένεια* (χφ 1720) και ο *Θυέστης* (χφ 1721) του Κεφαλλονίτη Πέτρου Κατσαίτη με πρότυπα τα έργα *Tieste* και *Ifigenia* του Lodovico Dolce· η ανώνυμη μετάφραση των *Τρωάδων* του Σενέκα (χφ 1732)· ο *Αμύντας* του Tasso σε μετάφραση του Κυθήριου Γεωργίου Μορμόρη (Βενετία 1745). Βλ. κυρίως Δ. ΡΩΜΑΣ, «Το επτανησιακό θέατρο», *Νέα Εστία*, 899 (Χριστ. 1964), 97-167 και Σπ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, *Ιστορία του Θεάτρου εν Κεφαλληνία* (1600-1900), Αθήνα 1970, σ. 25-47. Επίσης το «Αφιέρωμα στην κρητική λογοτεχνία», ό.π. και Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, ό.π.

71. Απορριπτικές απόψεις διατυπώθηκαν από τον Κοραή (*Υπόμνημα*, 1803) και τον Νικόδημο Αγιορείτη (*Πηδάλιον*, 1800)· η οπτική θα αλλάξει με την «πλημμυρίδα» των ξένων μεταφράσεων μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε οι φυλλάδες θα επιστρατευθούν ως ελληνικές και πατροπαράδοτες, βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, ό.π., σ. 21*, 24*-25*, 92*, 32* κ.ε. Επίσης Μ. ΑΛΕΧΙΟΥ, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», ό.π., σ. 294 κ.ε.

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ

*Imitant les meilleurs auteurs Grecz, se transformant en eux, les devorant, et apres les avoir bien digerez, les convertissant en sang et nourriture*⁷²

1. Βυζαντινές επιβιώσεις και ιταλικός Ουμανισμός

Στις πόλεις της Ιταλίας οι Βυζαντινοί λόγιοι συνεχίζουν να τροφοδοτούν την εγχώρια μεταφραστική δραστηριότητα μεταφράζοντας αρχαία ελληνικά συγγράμματα στα λατινικά⁷³. Οι μεταφράσεις του Βησσαρίωνα, του Ιω. Αργυρόπουλου, του Θ. Γαζή κ.ά. είναι συνήθως στο πνεύμα της βυζαντινής μεθόδου, καθώς την περιέγραψε ο Χρυσολωράς, δηλαδή η πιστότητα συνδυάζεται με την κομψότητα.

Παράλληλα με τις μεταφράσεις στα λατινικά, κυκλοφορούν οι πρώτες έντυπες μεταφράσεις έργων της λατινικής κλασικής γραμματείας στα ελληνικά. Κάποιες από αυτές ανήκουν στη βυζαντινή παράδοση του 13ου αιώνα, οπότε το Βυζάντιο είχε επιχειρήσει το πολιτισμικό άνοιγμα προς τη Δύση, άλλες είναι έργα του Θεόδωρου Γαζή ή του έχουν αποδοθεί. Οι εκδόσεις ξεκινούν από το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου. Ο Άλδος ενδιαφέρθηκε από νωρίς για την έκδοση εγχειριδίων εκμάθησης της ελληνικής, όπου ενσωματώνονται μεταφράσεις Λατίνων κλασικών στα ελληνικά. Πρώτος μάλιστα μετέφρασε από τα λατινικά κάποιες δυτικές ευχές (Ωραι

72. J. DU BELLAY, *La Défence et illustration de la langue françoise*, 1549 (έκδ. H. Chamard, Παρίσι 1948, σ. 42).

73. Για τους λόγιους και τις ουμανιστικές εκδόσεις, βλ. ενδεικτικά: D.J. GEANAKOPLIS, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Καϊμπριτζ 1962 (ελλ. μετάφρ. Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην, Αθήνα 1965)· L. VRANOUSSIS, «L'hellénisme post-byzantin en Europe. Manuscrits, imprimeries et maisons d'édition», *JÖB*, 32/1 (1982), 393-480· M. MANOUSSAKAS, K. STAΪΚΟΣ, *The Publishing Activity of the Greeks in the Italian Renaissance*, Αθήνα 1988 και ΟΙ ΙΔΙΟΙ (έκδ.), *Graecogermania. Griechischstudien Deutscher Humanisten. Die Editionstätigkeit der Griechen in der italienischen Renaissance (1469-1523)*, Wolfenbüttel 1989.

της αει παρθένου Μαρίας κατ' ἔθος της ρωμαϊκής αυλής, 1497⁷⁴) –έχοντας προφανώς υπόψη του και την ελληνική κοινότητα της Βενετίας⁷⁵. Η editio princeps της μετάφρασης των *Διστίχων* (*Disticha de moribus ad filium*) του Dionysius Cato⁷⁶, η οποία έγινε από τον Μάξιμο Πλανούδη⁷⁷, εκδόθηκε το 1495 σε ανθολόγιο κειμένων με τον τίτλο *Κάτωνος Ρωμαίου γνώμαι παραινετικά δίστιχοι*⁷⁸. Το παράδειγμα του Άλδου ακολούθησε σύντομα το τυπογραφείο του F. Giunta στη Φλωρεντία. Το 1514 (και το 1516) εκδίδει το *Εγχειρίδιον Γραμματικής*, όπου περιλαμβάνονται και οι *Κάτωνος γνώμαι* ως αναγνωστικό μαζί με τα *Ερωτήματα του Χρυσολωρά* και άλλα γραμματικά κείμενα για τη μελέτη της ελληνικής. Θα ακολουθήσουν πολλές επανεκδόσεις⁷⁹. Η μετάφραση του Πλανούδη συνυπάρχει συχνά με μια άλλη μετάφραση των *Διστίχων*, του ουμανιστή J. Scaliger σχολιασμένη από τον Έρασμο, όπως και με τη μετάφραση του Ψευδο-Δονάτου, ενός λατινικού

74. Χρήσιμες για την ταυτόχρονη παρακολούθηση της λειτουργίας σε λατινική και ελληνική γλώσσα, πράγμα που βοηθούσε όσους σπούδαζαν ελληνικά. Ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις από τον Άλδο (1505, 1514) και από άλλα τυπογραφεία, όπως του Ζαχ. Καλλιέργη (1515;), του F. Giunta (1520) κ.ά. Βλ. Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901, σ. 13-14.

75. N. G. WILSON, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, ό.π., σ. 253.

76. Τα *Δίστιχα* αποδόθηκαν από τους αντιγραφείς των κωδικών στον Marcus Porcius Cato του πρεσβύτερου. Ανήκουν όμως, όπως φαίνεται από το ύφος και τη γλώσσα, σε κάποιον νεότερο Κάτωνα του 3ου μ.Χ. αιώνα (Dionysius Cato).

77. Ο Μάξιμος Πλανούδης είχε μεταφράσει κατά την περίοδο της παλαιολόγειας αναγέννησης λατινικά και νεότερα δυτικά έργα, θεολογικά, καθώς και φιλολογικά, ηθικοφιλοσοφικά κ.ά. (Κάτωνα, Κικέρωνα, Οβίδιο, Μακρόβιο, Γιουβενάλη, Βοήθιο). Βλ. σχετικά Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Η Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, σ. 223-224 και Η. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 2, Αθήνα 1992, σ. 454-458 (α' έκδ. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978). Για τις μεταφράσεις του Πλανούδη, βλ. W. O. SCHMITT, «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung», ό.π.

78. *Τάδε ἐνεστι εν τῆδε τη βίβλω. Θεοκρίτου ειδύλλια (...)* *Κάτωνος Ρωμαίου γνώμαι παραινετικά δίστιχοι, ας μετήνεγκεν εκ της Λατίνων φωνής εις την Ελλάδα διάλεκτον Μάξιμος ο Πλανούδης*, βλ. S. F. W. HOFFMAN, *Bibliographisches Lexikon der gesamten Literatur der Griechen*, τ. 3, Άμστερνταμ 1961, 473.

79. Το 1517 η versio justina επανεκδόθηκε από τον Άλδο στα *Ερωτήματα του Χρυσολωρά*. Τον 16ο αιώνα ακολούθησαν 10 εκδόσεις, τότε της aldina τότε της justina, πάντοτε στα *Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, οι περισσότερες στη Βενετία (8 κυρίως από τον Ravani) και στη Φλωρεντία (2 από τον Giunta). Εκτός από αυτές τις ιταλικές εκδόσεις (που περιλαμβάνονται στην ελληνική διβλιογραφία πλην της princeps), αναφέρονται και άλλες πολυάριθμες, στο Παρίσι, στην Κολωνία, στο Στρασβούργο, στο Λέυντεν, στο Augsburg. Κάποιες ακολουθούν την aldina, άλλες τη justina. Για το σύνολο των εκδόσεων, βλ. Μ. ΒΟΛΣ, «Planudes' Metaphrasis der sog. Disticha Catonis», *Byzantinische Zeitschrift*, 31 (1931), 241-257.

σχολικού γραμματικού εγχειριδίου του όψιμου Μεσαίωνα, η οποία είχε επίσης αποδοθεί στον Πλανούδη⁸⁰. Η μεγάλη εκδοτική επιτυχία της μετάφρασης των *Διστίχων* οφείλεται στη χρήση της ως σχολικού εγχειριδίου για την εκμάθηση της ελληνικής, καθώς και στο ηθικοδιδακτικό περιεχόμενό της: οι παραινετικές αυτές γνώμες, που αποτελούνται από 55 μονόστιχα και 144 δίστιχα, σε τέσσερα μέρη με προοίμια, δίνουν πρακτικές συμβουλές για τη ζωή με σύντομο τρόπο, σύμφωνα με το πνεύμα της αρχαίας γνωμολογικής παράδοσης και της χριστιανικής ηθικής.

Η δεύτερη ευρείας κυκλοφορίας έντυπη μετάφραση είναι δύο έργων του Κικέρωνα, τα οποία συνήθως τυπώνονταν μαζί: *Cato major sive De Senectute* (*Κάτων ο μείζων ή Περί γήρωσ*) και *Somnium Scipionis* (*Όνειρος του Σκιπίωνος*), που αποτελεί μέρος του μεγάλου έργου του *De Republica*. Η μετάφραση του *De Senectute* εκπονήθηκε από τον Θεόδωρο Γαζή, η πατρότητα της μετάφρασης του *Somnium* αποδίδεται από κάποιους ερευνητές στον Γαζή, άλλοι τη θεωρούν έργο του Πλανούδη⁸¹. Όπως και να έχει το ζήτημα, η έκδοση αυτή αποσκοπούσε, όπως και η προηγούμενη, στην εκμάθηση της ελληνικής από το δυτικό κοινό, ενώ η επιλογή του Γαζή ανταποκρινόταν απόλυτα στις προτιμήσεις του ουμανιστικού κύκλου που υπηρετούσε. Η πρώτη γνωστή έκδοση των δύο έργων σε έναν τόμο έγινε από τον Άλδο το 1517, ενώ το ίδιο έτος τυπώθηκε και από τον Giunta στη Φλωρεντία με επίσης μεγάλη εκδοτική επιτυχία⁸².

Εκτός από τις έντυπες μεταφράσεις των έργων του Κάτωνα και του Κικέρωνα με τις πολλές επανεκδόσεις, κυκλοφόρησαν και κάποιες άλλες χειρόγραφες έργων του Οβιδίου που αποδίδονται στον Πλανούδη. Κυρίως οι *Επιστολές*, οι *Μεταμορφώσεις* και τα *Carmina amatoria*⁸³, προοριζόμενες και αυτές προφανώς για τους ουμανιστικούς κύκλους, αλλά με όχι και τόσο ευρεία διάδοση⁸⁴.

80. Πρόκειται για ανώνυμη μετάφραση του 15ου αιώνα, βλ. W. O. SCHMITT, *ό.π.*, σ. 142-144.

81. Στο *ίδιο*, σ. 135.

82. Ακολούθησαν 25 εκδόσεις τον 16ο αιώνα σε διάφορες πόλεις (7 στη Λυών, 6 στο Παρίσι, 5 στη Βενετία, 4 στη Βασιλεία κλπ.) από πολλά τυπογραφεία (Gryphe, Bebel, Ravani κ.ά.), συχνά μαζί με τη λατινική έκδοση του επίσης κικερώνειου *De Officiis*. Αναφέρονται ακόμη 17 εκδόσεις κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα από το τυπογραφείο Seminario της Πάδοβα. Βλ. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Α'. *Αλφριθική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984, σ. 130.

83. W. O. SCHMITT, *ό.π.*, σ. 138-139. Βλ. επίσης Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαξίμου Πλανούδη Μετάφρασις των Οβιδίου Επιστολών*, Ιωάννινα 1973 και Ι. ΤΣΑΒΑΡΗ, «Η μετάφραση της *Μεταμορφώσεως* του Οβιδίου από τον Μάξιμο Πλανούδη. Η χειρόγραφη παράδοσις», *Δωδώνη*, 3 (1974), 387-404.

84. Αναφέρεται ακόμη η μετάφραση του *De Bello gallico* του Καίσαρα, η οποία αποδί-

2. 'Μετα-βυζαντινός' Ουμανισμός: αρχαισμός και εκλαΐκευση

*ουδ' εκ της Ελλήνων ες την Ρωμαίων, τού-
μαλιν δε εκ της Ρωμαίων ες την Ελλήνων,
άτε δύναμαι, μετοχετεύσω, τη ιδία μάλλον
ή τη αλλοτρία χαριζόμενος*

(Θ. Τριβιζάνος)

*Δια τούτο λοιπόν ώρησα και εγώ (...) να
μεταγλωττίσω και να πεζεύσω από τα δι-
βλία όπου να είναι χρήσιμα και ωφέλιμα εις
το ανακαινισθή και να αναπτερυγιάση από
την τόσην απαιδευσίαν το ελεεινόν γένος*

(Ν. Σοφιανός)

Οι μεταφράσεις κλασικής γραμματείας που κυκλοφόρησαν κατά τα μέσα του 16ου αιώνα αποτελούν τεκμήρια των αλλαγών που έχουν συντελεσθεί στις νοοτροπίες των Ελλήνων ουμανιστών της Ιταλίας. Με αυτή την έννοια είναι δυνατό να εγγραφούν στο ελληνικό μεταφραστικό φαινόμενο των νεότερων χρόνων.

Η πρώτη μετάφραση, μία από τις οβιδιανές *Επιστολές (Paris Helенаe)* σε γλώσσα αρχαΐζουσα με ομηρικά στοιχεία (π.χ. «ουδέ μακράν κέεσαι χήρω μούνη ενί λέκτρον νύκτα»), μαρτυρεί την ουμανιστική παιδεία του μεταφραστή Θωμά Τριβιζάνου από την Κρήτη, σπουδαστή νομική στην Πάδοβα⁸⁵: *Πουβλίου Οουιδίου του Ναζώνος επιστολή, Πάρις Ελένη χαιρείν, ην Θωμάς Τριβιζάνος ο Κρης εις την Ελλάδα διάλεκτον έναγχος μετήνεγκεν* (Πάδοβα 1554)⁸⁶. Στην αφιέρωσή του προς τον ελληνιστή

δεται στον Πλανούδη ή στον Φλωρεντινό Piero degli Strozzi, πράγμα που δείχνει τη στενή σχέση των Ιταλών ουμανιστών με τις μεταφράσεις αυτές. Οι ποιοτικές μεταφράσεις του Πλανούδη δεν έπαιαν να κυκλοφορούν και να αποτελούν πρότυπο μίμησης για τους ουμανιστές, βλ. W. O. SCHMITT, *ό.π.*, σ. 141-142. Κάποιες χρησιμοποιήθηκαν και από Έλληνες λογίους. Π.χ. ένα χειρόγραφο των *Μεταμορφώσεων* μαρτυρείται στη βιβλιοθήκη του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, παράλληλα με τα αρχαία και τα λατινικά συγγράμματα (κυρίως ποιητικά και ιστορικά) που αποδεικνύουν την ουμανιστική παιδεία του, βλ. Α. ΡΙΠΡΙΔΙ, «Aux confins de la République des lettres. La Valachie des antiquaires au début du XVIIIe siècle», *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'Âge moderne*, Βουκουρέστι/Παρίσι 1980, σ. 220.

85. Η. ΚΑΛΛΕΡΤΗΣ, *Ο Κρητικός λόγιος του 16ου αι. Θωμάς Τριβιζάνος*, Αθήνα 1980 (διδ. διατριβή).

86. Την αναδημοσιεύει ο Η. ΚΑΛΛΕΡΤΗΣ, *ό.π.*, σ. 120 κ.ε.

Mariano Savelli, γραμμένη επίσης σε αρχαϊζουσα γλώσσα⁸⁷, ο μεταφραστής αναφέρεται στους Έλληνες λόγιους «τούτους εικότως καταμεμφόμενος και προδότας ομού τε της γλώσσης και της ενεγκαμένης αποφαινόμενος». Η μομφή αναφέρεται στην παραίτηση των λογίων από το δύσκολο έργο του «συγγράφειν και εποποιείν» και στην επίδοσή τους στο ευκολότερο του «μεταγλωττίζειν τα των ετέρων», επίδοση δικαιολογημένη ίσως «δια την εσχάτην του γένους ημών δυστυχίαν», όχι όμως για τούτο λιγότερο βλαπτική τη στιγμή που οδηγεί στην πνευματική πενία του γένους. Στις παρούσες συνθήκες ο Τριβιζάνος θεωρεί ότι μόνη δυνατή θεραπεία θα ήταν η αντίστροφη κίνηση, δηλαδή η μετάφραση από τα λατινικά στα ελληνικά, και το παράδειγμα δίνει ο ίδιος μεταφράζοντας Οβίδιο⁸⁸. Τα λόγια

87. «Τω ευγενεστάτῳ κυρίῳ Μαρριανῳ τῳ Σαβέλλα, τῳ του αιδεσιμωτάτου Καρδιναλέως αδελφῳ γνησίῳ, Θωμάς Τριβιζάνος ο Κρης ευ πράττειν». Την αναδημοσιεύει –μαζί με διάφορα επιγράμματα του Τριβιζάνου– ο P. CANART, «Les épiigrammes de Thomas Trivisanos», *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), 205–248 (: 228–9) και ο Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *ό.π.*, σ. 115–117.

88. «Πολλάκις υμάς τους Ρωμαίων εθαύμασα παίδας εν τε άλλοις καν τῳ τη ημετέραν γλώτταν ες την ιδίαν μετοχτετεύειν πολλήν και μεγάλην καταβαλλομένους οσημέραι φροντίδα, ως την υμετέραν υπερπλουτίσσετε και ουχ ὅπως των άλλων πλεονεκτούσαν, αλλά και της θαυμάτης Ελληνίδος και καθαρωτάτης πηγῆς και μητρος της υμών αυτών γλώττης, εἴπερ οἶον τε, αποφήνητε (...) Τούτων ουν ούτως εχόντων, λογιωτάτη μοι κεφαλή, δια την εσχάτην του γένους ημών δυστυχίαν, ουδαμῶς των Ελλήνων ὄκνον τινά και ραστώνην κατεψηφίσα, ως ου τῳ συγγράφειν και εποποιείν ελώσιν επέκεινα, την διάλεκτον δυσέφικτον παρατείοντες, ἀλλ' αὐτοῦ τῆδε της πραγματείας ταύτης τα τέρματα ἐθέντο, ὅτε μεγάλης τουτί δέεται φροντίδος και ησυχίας ἀπράγμονος και μετρίου ταναλώματος, ἀπερ δυστυχοῦσιν ἀνδράσι και ἀπερριμμένοις ραδίως ου γίνονται: ου γαρ το γε νυν ἔχον, ἀλλά πάλοι ποτ' ἦσαν ἀλκιμοι Μιλήσιοι. Επει δέ τινες αυτών, ἀμα δε δια δυσκολίαν και δι' ας εἶπον αιτίας, το συγγράφειν και εποποιείν παραιτούμενοι προς τον δεύτερον ἀπειδὸν γε πλουν και προς το μεταγλωττίζειν τα των ετέρων προουτράπησαν, την πραγματείαν ταύτην κουφοτέραν οἰόμενοι, δέον τη ιδία γλώττη χαρίζεσθαι κακ των ετέρων ες ταύτην ευφραδές τι και χαρίεν μετενεγκείν, ου μόνον τουναντίον πεποικότες και την Ρωμαίων μάλλον ἢ την Ελλήνων καλλωπίσαντες ἐφάνησαν, ἀλλά συν τη γλώττη και τας εαυτών πατρίδας, φευ, ηρηήσαντο (...) Καν τις αὐτό διαμάχοιτο και Κρήτα, ἢ Χίον, ἢ Κερκυραῖον, ἢ ἄλλοθεν πόθεν της ιερᾶς Ἑλλάδος αὐτόν αποφαίνοιτο, ερυθριάσας ευθὺς ἔξαρονός εστι μηδ' ἰδεῖν την Ἑλλάδα πώποτε (...) Τούτο δη αὐτόχρομη την ψυχὴν καταδάκνον, τούτο μου την καρδιαν κεντεί, και τούτους εικότως καταμεμφόμενος και προδότας ομού τε της γλώττης και της ενεγκαμένης αποφαινόμενος, ει και το γε νυν ἔχον καυτός διατρίβων περὶ Ἰταλίαν τυγχάνω, οι ταγαθά της Ἑλλάδος μετώκισται, ἀλλ' ουν ου προδίδωμι το Μινώιον γένος. Κρήτη μοι, Κρήτη, κυδιάνευα πατρίς. Ουκ ἀπαναίνομαι την Ἑλλάδα (...) Ουκ ἀποκρύπτω το τάλαντον και συστέλλω το φρόνημα, ως ουχ Ἕλλην νέος εἰμί (...) Ἀμέλει του μεταγλωττίζειν τα των ετέρων αρχόμενος, ουδὲ την γλώσσαν ως εκείνοι προδώσω ουδ' εκ της Ελλήνων ες την Ρωμαίων, τούμπαιιν δε εκ της Ρωμαίων ες την Ελλήνων, ἀτε δύναμαι, μετοχτετεύσω, τη ιδία μάλλον ἢ τη αλλοτρία χαριζόμενος. Και δη του Οουιδίου, του περιφήμου κείνου γε ποιητοῦ, των επιστολών μίαν των Ηρωίδων, ἤπερ εκείνος μάλα εικότως ἐνόμασε, σχεδόν την ευφραδεστέραν των άλλων, ἐναγχος

του στιγματίζουν την πρακτική των φυγάδων του Βυζαντίου και άλλων Ελλήνων λογίων της Ιταλίας, οι οποίοι φαίνεται ότι τη συνεχίζουν υποκύπτοντας ενδεχομένως σε αναγκαιότητες και συνθήκες⁸⁹ που στην περίπτωση του δεν ισχύουν. Ο ίδιος μεταβαίνει από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη στην Ιταλία, κυρίως για σπουδές και λιγότερο για επιβίωση, είναι εύπορος, από ευγενή βενετοκρητική οικογένεια, και καθολικός⁹⁰. Μετά τις σπουδές του επιστρέφει στην Κρήτη, όπου ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου διδάσκοντας παράλληλα και ελληνικά⁹¹. Η αγέρωχη στάση του απέναντι στη μητρόπολη Βενετία και ο 'πατριωτισμός' του πηγάζουν από την αυτάρκεια των Βενετοκρητικών⁹², όπως και από την αίσθηση ισότιμης συμμετοχής σε μια πολιτισμική κοινότητα οριζόμενη από ουμανιστικού τύπου αξίες και αγαγόμενη στην κλασική αρχαιότητα.

Το μεταφραστικό εγχείρημα του Τριβιζάνου εμπνέεται από την ουμανιστική θεωρία και πρακτική του εμπλουτισμού της λατινικής από την αρχαία ελληνική («Πολλάκις υμάς τους Ρωμαίων εθαύμασα παίδα εν τε άλλοις καν τω τη ημετέραν γλώτταν ες την ιδίαν μετοχετεύειν πολλήν και μεγάλην καταβαλλομένους οσημέραι φροντίδα, ως την υμετέραν υπερπλουτίσητε»). Η μετάφρασή του, στο ίδιο ακριβώς πνεύμα, αντιδρώντας στην αλλοτριωτική τακτική των Βυζαντινών λογίων και των επιγόνων τους, απλώς αντιστρέφει τον αποδέκτη («εκ της Ρωμαίων ες την Ελλήνων»). Η επιλογή της αρχαϊζουσας αντιστοιχεί στο ουμανιστικό αξίωμα της μίμησης,

ες ταύτην μετήνεγκα. Έστι δε η Πάρις την Ελένην εξηπάτησεν, ακριβώς τα μάλιστα και εντέχνως και ες άκρον ελαδείσά γε γλαφυρότητος», βλ. Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *ό.π.*, σ. 115-117.

89. Ανάλογες ίσως με αυτές που αποτυπώνονται στις συμβουλές του Βησσαρίωνα προς τον παιδαγωγό των παιδιών του Θωμά Παλαιολόγου (Ρώμη 1465): «Είναι ανάγκη προ πάντων να φροντίζετε την παιδευσίν των και τα ήθη των, να γίνουν καλά και πεπαιδευμένα, αν θέλετε να έχουν τιμήν εδώ. Ει δε μη, θέλουν τα καταφρονήσει και αυτά και εσάς εδώ, και ουδέ στραφή θέλουν να σας ιδούν. Με τον μακαρίτην τον αυθέντην τον πατέρα τους εσυντύχαμεν περί τούτου· και εκείνος εβούλετο να τα ενδύση και να τους ποιήση να ζουν φράγκικα παντελώς», βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνική Επιστολογραφία* (Βασική Βιβλιοθήκη 43), Αθήνα χ.χ., σ. 4. Η απογοήτευση των λογίων, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, η εγκατάλειψη διεκτραγωδούνται σε μία επιστολή του Κωνσταντίνου Λάσκαρη (†1501), βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 405. Βλ. επίσης L. VRANOSSIS, *ό.π.*, σ. 402-403.

90. Οι Τριβιζάνοι έχουν εγκατασταθεί στον Χάνδακα από τις αρχές του 13ου αιώνα. Κάποιοι έχουν την κρητική ευγένεια, κληρονομημένη ίσως από τους προγόνους τους ευγενείς Trevisan (nobili veneti), βλ. Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *ό.π.*, σ. 21 κ.ε.

91. Μεταξύ των μαθητών του αναφέρονται οι Μάξιμος Μαργούνιος και Γαβριήλ Σεβήρος, στο *ίδιο*, σ. 42.

92. Για την κρητική κοινωνία, βλ. ενδεικτικά, *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, *ό.π.*

ωθεί όμως την προσκόλληση στα κλασικά πρότυπα στο έπακρο (η γλώσσα του είναι τεχνητή⁹³), καταλήγοντας στον ελιτισμό, δηλαδή σε μια αριστοκρατική αντίληψη της αρχαιομάθειας, χαρακτηριστικό του αρχαϊζοντος ουμανισμού που ενδιαφέρεται κυρίως για την προσωπική εξάσκηση στη ρητορική, την *eloquentia*⁹⁴. Αφού όμως η νεκρή γλώσσα παίρνει τη θέση της ζωντανής στην αντίθεση 'ιδία-αλλοτρία', ο μεταφραστικός ζήλος είναι δυνατόν να θεωρηθεί 'εθνοκεντρικός' με την έννοια ότι η δεξίωση της ξένης γλώσσας και η οικειώση των πρακτικών του κυρίαρχου πολιτισμού –οι οποίες, άλλωστε, όφειλαν πολλά στο βυζαντινό παρελθόν– αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση 'εθνικών' (τοπικιστικών) στόχων, στο πλαίσιο πάντοτε μιας αριστοκρατίας του πνεύματος. Έτσι, αν στο λογοτεχνικό πεδίο η αρχαιολατρία του Τριβιζάνου καταντά ένα στείρο ναρκισσιστικό παιγνίδι, στο κοινωνικό πεδίο συμμετέχει με την προβολή μιας διαμορφωμένης πολιτισμικής συνείδησης που αναζητά τρόπους έκφρασης και ύπαρξης ευδυγραμμιζόμενη με τις απόψεις του αρχαϊζοντος ουμανισμού⁹⁵.

Η αναζήτηση μέσων 'εθνικής' έκφρασης απασχολεί και τον Επτανήσιο Νικόλαο Σοφιανό που ζει επίσης στην Ιταλία. Κινείται σε ουμανιστικά περιβάλλοντα, αντιγράφει κώδικες για τους επιφανείς Ιταλούς προστάτες του αναπτύσσοντας παράλληλα πολύπλευρη πνευματική δραστηριότητα, καθώς μαρτυρούν τα έργα του που αντανακλούν τα ενδιαφέροντα της εποχής για τη γεωγραφία, τη ναυτική τέχνη⁹⁶ ή τη λογοτεχνία⁹⁷. Ακολου-

93. Μιμείται πολλά κλασικά πρότυπα (Οβίδιο, Όμηρο, αρχαία επιγράμματα, πλανούδεια ανθολογία κ.ά.), βλ. Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *ό.π.*, σ. 100 κ.ε.· Ο ΙΔΙΟΣ, «Απηχήσεις του Πλανούδη στο έργο του Θωμά Τριβιζάνου», *Αριάδνη*, 1 (1982), 76-85· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η Πλανούδεια Ανθολογία», *Παρνασσός*, 34 (1992), 336-383.

94. Όπως π.χ. ο Lorenzo Valla ή ο Pietro Bembo (1470-1547). Ο τελευταίος έγραφε σε τέλεια κικερώνεια λατινικά και υποστήριζε ένα αρχαϊζον πρότυπο για την ιταλική λογοτεχνική γλώσσα· ακόμη και τα ελληνικά ενός δοκιμίου του είναι απομίμηση της κλασικής γλώσσας, βλ. Ν. G. WILSON, *ό.π.*, σ. 224-225.

95. Πρόκειται για συνείδηση τοπικής εμβέλειας, όπως έχει ήδη διαμορφωθεί στις βενετοκρατούμενες περιοχές, και για την ουμανιστική αντίληψη της διαπλοκής της τοπικής ιστορίας με το αρχαίο κλέος, αντίληψη διαδεδομένη στους κύκλους των αρχαϊζόντων, καθώς εκφράζεται π.χ. στην *Historia rerum venetarum* του Bembo. Πβ. FR. E. THIRIET, «La formation d'une conscience nationale hellénique en Romanie latine (XIIIe-XVIe siècles)», *RESEE*, 13 (1975), 187-196 και Μ. ΒΕΡΖΑ, «L'Humanisme dans le Sud-Est de l'Europe. Conclusions», *Actes du IIe Congrès du Sud-Est européen (Αθήνα, Μάιος 1970)*, τ. 4, Αθήνα 1975, 527-536.

96. *Χάρτης Γεωγραφικός της Ελλάδος* (Ρώμη 1552), *Περί κατασκευής και χρήσεως κρικού Αστrolάθου* (Βενετία 1544).

97. Γράφει έναν θεατρικό διάλογο για την πέμπτη πράξη της κωμωδίας *I tre tiranni* του

δεί και αυτός το ουμανιστικό αξίωμα της μίμησης, εκφράζει όμως ένα νέο πνεύμα που τον διαφοροποιεί από όσους έχουν αυτοσκοπό την αρχαιομάθεια. Μεταφράζοντας ένα παιδαγωγικό κείμενο αποδιδόμενο στον Πλούταρχο (*Περί παιδων αγωγής*) σε γλώσσα απλή, ευλύγιστη και ζωντανή, διατυπώνει το αίτημα για τον εκδημοκρατισμό της γνώσης, την αναβάθμιση της παιδείας του γένους και την καλλιέργεια της νέας ελληνικής με πρότυπο την αρχαία γλώσσα⁹⁸. Συντάσσει ακόμη μία γραμματική όπου εκδέεται τις απόψεις του για τη συστηματοποίησή της⁹⁹. Στην περίπτωση του η μεταφραστική πρωτοβουλία είναι επίσης ‘εθνοκεντρική’ αλλά με μεγαλύτερη εμβέλεια, για τον λόγο ότι προωθεί την εκλαϊκευση και την άποψη περί εμπλουτισμού της φυσικής γλώσσας κατά τα πρότυπα των κλασικών γλωσσών. Ο Σοφριανός εναρμονίζεται έτσι με τις απόψεις των αντιλατινιζόντων ουμανιστών των αρχών του 16ου αιώνα και με το ρεύμα των εκλαϊκευμένων εκδόσεων¹⁰⁰.

φίλου του Agostino Ricchi, βλ. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Nicola Sofianos e la commedia dei 'Tre tiranni' di A. Ricchi*, Νάπολη 1966 και Ο ΔΙΟΣ, «Ελληνικά σε ιταλική κωμωδία του 1553. Αποσπάσματα από την κριτική έκδοση του κειμένου του Ν. Σοφριανού (πρώτη δημοσίευση)», *Θέατρο*, 27-28 (1966), 23-28.

98. Στο απόσπασμα από την προσφώνηση προς τον επίσκοπο Μυλοποτάμου, που προτάσσει ο Σοφριανός στη μετάφραση του *Περί παιδων αγωγής* του Ψευδο-Πλουτάρχου (*Πλουτάρχου φιλοσόφου, Παιδαγωγός*, Βενετία 1544).

99. Θ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικολάου Σοφριανού Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, Αθήνα 1975.

100. Γράφει ο Σοφριανός στη *Γραμματική* του, αφιερώνοντας στον καρδινάλιο Β. Ι. Λοδαρίγγιο: «Επειδή έβλεπα, Εκλαμπρότατε Πρίγκηπα, τα πιο πολλά έθνη στην εποχή μας να αμιλλώνται να στολίζουν τις γλώσσες τους, όχι μόνον γράφοντας πράγματα άξια να τα μαθαίνει κανείς —πράγματα που από αλλού δεν μπορούσαν να μάθουν— αλλά και προσαρμόζοντας με επιμέλεια αυτές τις γλώσσες στους κανόνες της γραμματικής, άρχισα να σκέφτομαι κι εγώ μήπως θα άξιζε τον κόπο να επιχειρήσω να τακτοποιήσω με μέθοδο και κανόνες τη δική μας γλώσσα, αυτήν που οι Έλληνες μεταχειριζόμαστε στην καθημερινή μας ομιλία (...). Γι' αυτό λοιπόν συχέτισα αυτή μας τη γλώσσα με τη γλώσσα των αρχαίων Πλάτωνα, Δημοσθένη, Ξενοφώντα και των άλλων, που από τα παλιά χρόνια είναι φημισμένοι σ' όλη την οικουμένη για τη μεγάλη τους αξία, και βρήκα ότι σε πολλά πράγματα η δική μας γλώσσα είναι ελάχιστα κατώτερη από τη γλώσσα των αρχαίων. Αποτελείται η νέα γλώσσα από λέξεις καθαρές που παραδόθηκαν χέρι με χέρι από την αρχαιότητα, με μια τέτοια θαυμαστή βραχύτητα και δια μέσου λίγων σταθερών κανόνων, ώστε να μη χρειάζεται να μοχθήσουν πολύ όσοι θα ήθελαν να τη μάθουν», βλ. Θ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικολάου Σοφριανού Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, ό.π., σ. 311 (το λατινικό πρωτότυπο κείμενο στη σ. 201). Ο Μ. ΒΙΤΤΙ (*Nicola Sofianos*, ό.π., σ. 32) εντοπίζει το ιταλικό πρότυπο της γραμματικής του Σοφριανού στις αντιλήψεις του Leon Battista Alberti, ο οποίος έγραψε μία γραμματική της λαϊκής γλώσσας της Τοσκάνης. Ίσως να είχε υπόψη του και την *Corona preciosa* (Βενετία 1527), ένα γλωσσικό εγχειρίδιο για την εκμάθηση της ελληνικής απευθυνόμενο στους

Εντούτοις η πρωτοβουλία του Σοφιανού δεν θα οδηγήσει τελικά σε πύκνωση της μετάφρασης έργων της κλασικής γραμματείας σε καλλιεργημένη κοινή ελληνική. Οι περισσότεροι λόγιοι στις παροικίες και στην υπηρεσία ουμανιστικών κύκλων εξακολουθούν να επιδίδονται σε ασκήσεις ρητορικής δεξιοτεχνίας στην αρχαία ελληνική, ενώ οι γνωστικές ανάγκες του βενετοκρατούμενου χώρου καλύπτονται, καθώς φαίνεται, σε μεγάλο βαθμό από τις ιταλικές εκδόσεις. Στην Κρήτη λόγου χάρη ο Οβίδιος γίνεται γνωστός μέσω των ιταλικών μεταφράσεών του, ενώ η λογοτεχνική παραγωγή διανθίζεται από κλασικά στοιχεία που προδίδουν μια αρχαιομάθεια «από δεύτερο χέρι, από τα ιταλικά»¹⁰¹. Τα τυπογραφεία της Βενετίας (ο da Sabbio, με πρωτοβουλία του εκδότη Damian di Santa Maria πλαισιωμένον από καποιους Έλληνες λογίους) τύπωσαν ορισμένες παραφράσεις Ελλήνων κλασικών στην κοινή με κίνητρο οπωσδήποτε και το εμπορικό πνεύμα της εποχής¹⁰²: την *Ιλιάδα* παραφρασμένη από τον Ν. Λουκάνη (1526)¹⁰³, την ψευδο-ομηρική *Βατραχομομαχία* από τον Δ. Ζήνο (1539)¹⁰⁴, τους *Μύθους* του Αισώπου –ηθικοδιδασκτικό κείμενο ανάλογης εμβέλειας με τα *Δίστιχα*¹⁰⁵– από τον Ανδρόνικο (Νίκανδρο) Νούκιο (1543). Εκλαϊκευτική πρόθεση δηλώνεται πρώτα με την παράφραση του Ζήνου σε γλώσσα ζω-

εμπόρους, όπου χρησιμοποιείται η φωνητική μεταγραφή των ελληνικών με ιταλικούς χαρακτήρες, δηλαδή τα λεγόμενα ‘φραγκοχιώτικα’, βλ. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 53.

101. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8 (1954), 76-108 (:86). Γνωστότεροι Ιταλοί μεταφραστές είναι ο Agostini, ο Dolce και κυρίως ο Anguillara, βλ. Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, «Ο Οβίδιος στην Κρητική λογοτεχνία του 16ου και 17ου αιώνα», *Παρνασσός*, 31 (1989), 271-280.

102. Φ. ΗΛΙΟΥ, «Σημειώσεις για τα ‘τραβήγματα’ των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά*, 28 (1975), 102-141· L. POLITIS, «Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi* (έκδ. H-G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi), τ. 2, Φλωρεντία 1977, 443-482· Ε. ΛΑΪΤΟΝ, «Notes on some printers and publishers of 16th-century Modern Greek books in Venice», *Θησαυρίσματα*, 18 (1981), 119-144· Η ΙΔΙΑ, *The sixteenth century Greek book in Italy. Printers and publishers for the Greek world*, Βενετία 1994.

103. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Ομήρου Ιλιάς μεταβληθείσα εις κοινήν γλώσσαν παρά Νικολάου Λουκάνη*, Αθήνα 1970 και F. R. WALTON, *Νικολάου Λουκάνη Ομήρου Ιλιάς, Βενετία 1526*, Αθήνα 1979.

104. Στην έκδοση του 1539 προτάσσεται και ο διάλογος «Φιλομαδής - Βιβλιοπώλης», βλ. Β. Φ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Νεοελληνικά μεταφράσεις, παραφράσεις και δισκευαί της ‘Βατραχομομαχίας’*, Αθήνα 1973 (διδ. διατριβή), σ. 24 κ.ε.

105. Όπως τα *Δίστιχα*, έτσι και οι *Μύθοι* χρησιμοποιήθηκαν ως διδακτικά εγχειρίδια σε Ανατολή και Δύση, ενώ μεταφράστηκαν και σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Τον 15ο αιώνα χρησιμοποιούνται και για την εκμάθηση της ελληνικής από τους ξένους (πβ. τις εκδόσεις

ντανή (ο Λουκάνης χρησιμοποιεί λόγια γλώσσα)¹⁰⁶. Ο Νούκιος παραφράζει στην κοινή μια προγενέστερη πλανούδεια συλλογή, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή, άλλοτε πιστά άλλοτε με ελευθερία (δεν ακολουθεί την ίδια σειρά, προσθέτει και άλλο υλικό)¹⁰⁷. Οι επιλογές των κλασικών αυτών κειμένων –παράλληλα με άλλα έργα ελληνικής προέλευσης και ηθοπλαστικής αξίας από τη μεσαιωνική παράδοση (*Ριμάδα περί Βελισσαρίου, Απολλώνιος ο Τύρου* κ.ά.)– ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, καθώς και η γλώσσα, οικεία και ζωντανή, χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία, εκτός μόνον από την εξομάλυνση που επιχειρείται με την απομάκρυνση των διαλεκτικών τύπων¹⁰⁸.

Στον οθωμανοκρατούμενο χώρο, η εγχώρια χειρόγραφη παραγωγή μαρτυρεί επίσης ότι συνεχίστηκε η μεσαιωνική παράδοση της σχολικής-παιδαγωγικής χρήσης κλασικών κειμένων με ηθοπλαστικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, η πλανούδεια μετάφραση των *Διστίχων* του Κάτωνα, εκτός από τη λόγια έντυπη παραγωγή που απευθυνόταν κυρίως στο ελληνομαδές δυτικό κοινό, σώζεται σε πολλά χειρόγραφα σε απλή ελληνική παράφραση στο Άγιο Όρος¹⁰⁹, στο Βουκουρέστι¹¹⁰ και αλλού. Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό εγχειρίδιο, αφού συχνά συνοδεύεται από συντακτικές και γραμματικές παρατηρήσεις ή βρίσκεται σε μαθητικά σχέδια με παρασελίδια σχόλια. Σε αρκετούς κώδικες περιέχεται η λόγια μετάφραση του Πλανούδη και παράλληλα η απόδοσή της στη νέα ελληνική με ασκήσεις ψυχαγωγικής μεθόδου. Ακόμη, προσαρτάται συχνά σε άλλα

του Bonnus Accursius στα 1479-1480 και του Άλδου το 1505). Βλ. Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, *Ανδρόνικος Νούκιος, Γεώργιος Αιτωλός, Αισώπου Μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις*, Αθήνα 1993, σ. 50 κ.ε.

106. C. CARPINATO, «Appunti per una nuova edizione della *Batrachomyomachia* di Dimitrios Zinos», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., τ. 2, 392-415 (:411).

107. Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, ό.π., σ. 87-88. Βλ. επίσης G. DANEZIS, «Die Übersetzung der Fabeln Äsops von Andronikos Nukios (1543)», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., τ. 2, 416-442 και Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Νίκανδρος Νούκιος και οι Μύθοι του Αισώπου», στο *ίδιο*, 443-466.

108. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 53-55 (και στη β' έκδ. Αθήνα 1987, σ. 61-63).

109. Αναφέρονται 28 κώδικες σε μοναστηριακές βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους για το διάστημα 14ου-18ου αιώνα, βλ. Λ. Α. ΛΟΥΪΖΙΔΗΣ, *Versio Planudea Dictorum Catonis, quam ex codicibus monasteriorum Montis Athonis edidit...*, Αθήνα 1947 και Ο ΙΔΙΟΣ, «Αι ελληνικά μεταφράσεις των παραινετικών Γνωμών Κάτωνος του Ρωμαίου και η του κώδικος 357 της εν τω Αγίω Όρει Μονής του Διονυσίου», *Πλάτων*, 8 (1956), 206-221.

110. Α. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 154-155.

ηθικοδιδασκικά κείμενα, όπως γνωμολογίες ή χρηστοθήθειες¹¹¹. Τον ίδιο ηθοπλαστικό σκοπό εξυπηρετεί και η έμμετρη παράφραση των *Μύθων* του Αισώπου, έργο του Γεωργίου Αιτωλού (γύρω στα 1550), η οποία όμως θα εκδοθεί πολύ αργότερα (το 1896)¹¹².

111. Στις περιπτώσεις αυτές το έργο δεν χρησιμεύει απλώς ως σχολικό εγχειρίδιο αλλά ξαναβρίσκει τον πρωταρχικό του προορισμό, δηλαδή τον παραιναιτικό. Π.χ. στο *Χρονικό των Σερρών* του Παπασυναδινού περιέχεται μία άγνωστη πεζή δημόδης απόδοση μέρους των *Γνωμών*, αντιγραφή προφανώς από κάποιο παλαιότερο χειρόγραφο. Ο απόηχος της σχολικής διάδοσης των *Διστίχων* (μάλιστα του λατινικού ή του ιταλικού κειμένου) διακρίνεται σε πολλά λογοτεχνικά έργα της εποχής, προερχόμενα από τον βενετοκρατούμενο χώρο, π.χ. *Θανατικών της Ρόδου, Ιμπέριος και Μαργαρώνα, Κατσούρμπος, Φορτουνάτος*. Βλ. σχετικά Τ. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, «Ο Κάτων στη μεταβυζαντινή γραμματεία και η περίπτωση του Παπασυναδινού», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη 1988, 163-179. Για την έκδοση του κειμένου, βλ. Ρ. ODOURICO (με τη συνεργασία των Σπ. Ασδραγά, Τ. Καρανασάση, Κ. Κωστή, Σ. Πετμεζά), *Conseils et mémoires de Synadinos prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι 1996, σ. 208 κ.ε. Για τη σχολική χρήση των *Γνωμών* και άλλων κλασικών κειμένων, βλ. Α. Γ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1994 (ιδι. διατριβή), σ. 33 κ.ε.

112. Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 90 κ.ε. Πβ. και την παράφραση του Καισάριου Δαπόντε: *Κάτωνος Ρωμαίου γνώμαι παραιναιτικά δίστιχοι* [=Χρηστοθήθεια περιέχουσα και διδάσκουσα τρόπους δι' ων αποκτώνται τα καλά και εύτακτα ήθη της ψυχής και του σώματος, μετά προσθήκης Λόγων τινών και Ιστοριών και Ύμνων. Μεταφρασθείσα και στιχουργηθείσα παρά Καισαρίου Δαπόντε, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1770, σ. 77-107].

Ο ΕΚΚΛΗΣΙΑΙΑΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

*Zu gemeinem Nutzen oder
Trost der Christenheit*¹¹³

1. Δογματικές έριδες: Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση

Ο διάλογος με τον Λούθηρο και οι πρώτες μεταφράσεις

Αν εξετάσει κανείς τη θεματική κατανομή των έντυπων μεταφράσεων, διαπιστώνει ότι στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι μεταφράσεις θεολογικών έργων –γεγονός που επιβάλλει εκτενέστερη διαπραγμάτευση αυτής της ειδολογικής κατηγορίας. Δύο είναι τα στοιχεία που πρέπει να έχει κανείς υπόψη του για να παρακολουθήσει το φαινόμενο: α) η πνευματική ζωή της υπό εξέταση περιόδου είναι βαθιά εμποτισμένη από θρησκευτικότητα και, σε πολλές περιπτώσεις, κατευθύνεται από την Εκκλησία β) οι μεταφράσεις, καθώς και άλλα κείμενα που μαρτυρούν δυτικές επιρροές, συνδέονται στενά με τις εκάστοτε σχέσεις της ανατολικής με τις δυτικές Εκκλησίες και με τις μεταξύ τους αντιπαλότητες, ιδιαίτερα τον 17ο αιώνα.

Ένα συνοπτικό περίγραμμα της ιστορίας της ορθόδοξης δογματικής, σύμφωνα με την περιοδολόγηση των Meyer και Podskalsky¹¹⁴, έχει ως εξής: Κατά την πρώτη περίοδο (1453-1581) κυριαρχεί ακόμη η βυζαντινή-πατερική παράδοση, ενώ λαμβάνουν χώρα οι πρώτες επαφές του Πατριαρχείου με τον Λούθηρο, οπότε δίνεται η ευκαιρία στον Ιερεμία Β΄ τον

113. M. LUTHER, *An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530 (έκδ. E. Kähler, Στουτγάρδη 1982, σ. 151).

114. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988, σ. 79-81 (θεμελιώδες έργο για την υπό εξέταση περίοδο, όπου και εκτενής βιβλιογραφία).

Τρανό να υποστηρίξει το αμιγές ορθόδοξο δόγμα. Κατά την επόμενη περίοδο (1581-1629), παρά τις εντάσεις, διατηρείται ακόμη η δογματική ενότητα των ορθοδόξων. Η τρίτη περίοδος (1629-1723/27) αρχίζει με την ομολογία του Κύριλλου Λούκαρη και τη διάσπαση του ορθόδοξου στρατοπέδου, ενώ ταυτόχρονα διαφαίνονται βαθιές επιδράσεις της δυτικής θεολογίας στις ορθόδοξες ομολογίες. Κατά την τελευταία περίοδο (1723/27-1821) ο πόλεμος των ομολογιών τερματίζεται με την εμφάνιση ενός νέου εχθρού, της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού.

Επιχειρώντας τώρα μια αναδρομή στην ιστορία της μετάφρασης δογματικών έργων στα ελληνικά, βλέπουμε ότι οι πρώτες μεταφράσεις αυτού του τύπου τοποθετούνται στο πλαίσιο των σχέσεων της ανατολικής με τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία: σπάνιες από τον 6ο έως τον 12ο αιώνα (η ορθόδοξη Εκκλησία αδιαφορεί για τις δυτικές δογματικές πραγματείες), αυξάνονται εντυπωσιακά τον 13ο-14ο αιώνα, οπότε επιχειρείται από το Βυζάντιο το πολιτισμικό άνοιγμα προς τη Δύση. Οι χειρόγραφες μεταφράσεις έργων σχολαστικής θεολογίας από τους Μάξιμο Πλανούδη, Δημήτριο Κυδώνη κ.ά.¹¹⁵ θα χρησιμοποιηθούν αργότερα στις δογματικές έριδες. Κατά την επόμενη περίοδο, ως τα μέσα του 16ου αιώνα, δεν παρατηρείται καμιά μεταφραστική δραστηριότητα· δεν την ευνοούν άλλωστε οι συνθήκες. Μετά την ενωτική σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας επικρατεί ύφεση στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών¹¹⁶. Εξάλλου δεν είναι η κατάλληλη στιγμή για δογματικές αντε-

115. Πρώτος μεταφράζει Αυγουστίνου (*De Trinitate*) ο Μάξιμος Πλανούδης κατά παραγγελία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, εγκαινιάζοντας τη μελέτη του έργου του, η οποία θα συνεχιστεί και από άλλους Βυζαντινούς θεολόγους. Ακολουθούν μεταφράσεις των *Επιστολών* του Αυγουστίνου από τους Δημήτριο και Πρόχορο Κυδώνη. Ο Δημήτριος Κυδώνης μεταφράζει τμήματα από το έργο *In Ioannis Evangelium Tractatus*, καθώς και ψευδο-αυγουστίνεια συγγράμματα, όπως το ανώνυμο *Liber Soliloquiorum animae ad Deum* (12ος αι.), το *Liber Sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum* του Προσπερίου Ακυιαντίας, το *De fide ad Petrum* του Fulgentius von Ruspe. Μετά τον Αυγουστίνου, μεταφέρεται στη βυζαντινή σκέψη ο Thomas d'Acuin (Θωμάς Ακινάτης), πρώτα αποσπασματικά μέσω δομηνικών μοναχών, κατόπιν με τη συστηματική μετάφραση των έργων *Summa contra Gentiles* και *Summa Theologiae* από τον Δημήτριο Κυδώνη. Ο θωμισμός, ο νέος 'χριστιανικός αριστοτελισμός', εισάγεται ως ορθολογικό αντίβαρο του ηουχασμού και του μυστικισμού. Θωμιστικά έργα μεταφράζει και ο αδελφός του Δημητρίου Κυδώνη, Πρόχορος, ενώ συνεχιστής του θωμισμού στο Βυζάντιο μπορεί να θεωρηθεί ο Γεώργιος Σχολάριος με πνεύμα όμως εγγύτερο στην ορθοδοξία. Και άλλα έργα της δυτικής θεολογίας μεταφράζονται, μάλιστα από τον Δημήτριο Κυδώνη: δύο έργα του επισκόπου Anselm of Canterbury, μία πραγματεία *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, μία επιστολή *Περί Αζύμων* και μία λειτουργία κατά το λατινικό και το αμβροσιανό έθος. Για τη βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σημ. 12, 13.

116. Ο δογματικός διάλογος έχει ατονήσει, ενώ οι υποστηρικτές των ορθόδοξων θέσεων δεν είναι σε θέση να αρθρώσουν ισχυρό αντίλογο. Τον λόγο έχουν οι φιλενωτικοί (Βησσαρίων,

γκλήσει με τον παπισμό· τώρα ο κύριος αντίπαλος είναι το Ισλάμ.

Η εμφάνιση του λουθηρανισμού στάθηκε αφορμή για τις πρώτες μετά τον 14ο αιώνα μεταφράσεις ξένων έργων δογματικής θεολογίας στην ελληνική γλώσσα και για τα πρώτα ελληνικά αντιρρητικά κείμενα. Με τη διαφορά ότι οι μεταφράσεις αυτές δεν είναι αποτέλεσμα ελληνικής πρωτοβουλίας: εκπονούνται από τους ίδιους τους προτεστάντες, στο πλαίσιο των προσπαθειών τους να προσεγγίσουν την ανατολική Εκκλησία και να εξασφαλίσουν τη συμμαχία της κατά του παπισμού, πράγμα που θα τους επέτρεπε να επεκτείνουν τη σφαίρα επιρροής τους. Η διείσδυση του λουθηρανισμού στις βενετοκρατούμενες περιοχές έτυχε διαφορετικής κατά περίπτωση υποδοχής. Κάποιοι λόγιοι εκδηλώνουν ενδιαφέρον, όπως ο Κρητικός Αντώνιος Καλλέργης και ο Κερκυραίος Νίκανδρος Νούκιος, ο οποίος μάλιστα στο ταξιδιωτικό χρονικό του *Αποδημιά ή Ιστορία*¹¹⁷ αναφέρεται στο νέο δόγμα, ενώ μεταφράζει και ένα αντιπαπικό έργο στα ελληνικά, την *Tragedia del re libero arbitrio* του Francesco Negri¹¹⁸. Από την πλευρά του βενετοκρητικού καθολικισμού, ο Θωμάς Τριβιζάνος αντιδρά στη λουθηρανική επέκταση στο νησί μεταφράζοντας τρία κεφάλαια από το αντιρρητικό έργο του Ιταλού θεολόγου Verrato *Disputationes adversus Lutheranos*¹¹⁹. Η πρώτη αντίδραση στον οθωμανοκρατούμενο

Πλουσιαδηνός, Μ. Αποστόλης, Ιω. Αργυρόπουλος), οι οποίοι υποστηρίζουν στα γραπτά τους τη σύνοδο της Φλωρεντίας και την 'ένωση' των δύο Εκκλησιών, ενώ ο πατριάρχης Σχολάριος αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, βλ. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 81 κ.ε.

117. A. DEISSER, «Premières manifestations de sensibilité aux problèmes économiques dans le monde intellectuel grec des XVe et XVIe siècles», *Économies Méditerranéennes. Équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles. Actes du II Colloque International d'Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983)*, τ. 3, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1986, 109-123 και ελλ. μετάφρ. «Πρώτες ενδείξεις της ευαισθητοποίησης των Ελλήνων διανοουμένων στα οικονομικά προβλήματα (15ος και 16ος αιώνας)», *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών (15ος-20ός αι.) Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Αθήνα 1988, 41-58. Βλ. επίσης Η. DITTEN, «Ansichten über Deutschland: Laonikos Chalkokondyles und Nikandros Nukios, ein Vergleich», *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* (έκδ. Η. Eideneier), Wiesbaden 1994, 149-159.

118. A. DEISSER, «Μια ελληνική μεσαιωνική τραγωδία. 'Τραγωδία εις την του Αυτεξουσίου αναίρεσιν' του Νίκανδρου του Κερκυραίου», *Θεατρικά*, 14-18 (1977), 54-57· Μ. ΠΑΝΑΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρονίκου (Νικάνδρου) Νουκίου, Τραγωδία εις την Αυτεξουσίου αναίρεσιν*, Αθήνα 1990 (δακτυλ. διατριβή)· Η ΙΔΙΑ, «Ο Νίκανδρος Νούκιος και η μετάφραση του έργου *Tragedia del re libero arbitrio* του Francesco Negri», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανισιότου Συνεδρίου (Αργοςτόλι/Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τ. 4, Αργοςτόλι 1991, 39-66.

119. Ο Ιωάννης Maria Verrato (1490-1563), καρμελίτης μοναχός και θεολόγος, εκδίδει τα καθολικά δόγματα σε 15 πραγματείες (tractatus): *De fide, operibus ac meritis, De*

χώρο εκφράζεται από τον Παχώμιο Ρουσάνο με αντιρρητικά κείμενα¹²⁰.

Επίσημες επαφές ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες εγκαινιάζονται μετά το 6^ο μισό του 16ου αιώνα (κυρίως από το 1573), οπότε αρχίζει η αλληλογραφία των λουθηρανών θεολόγων της Τυβίγγης (Jacob Andreä, Jacob Heerbrandt, Lukas Osiander, Martin Crusius) με τον πατριάρχη Ιερεμία Β΄ τον Τρανό και τους περί αυτόν θεολόγους (Θεοδοσίο Ζυγομαλά, Μελέτιο Πηγά, Μάξιμο Μαργούνιο και Γαβριήλ Σεδήρο)¹²¹. Η αλληλογραφία αυτή κράτησε περίπου πέντε χρόνια, στη διάρκεια των οποίων οι Γερμανοί έστειλαν τρεις επιστολές (γραμμένες στα λατινικά και μεταφρασμένες στα ελληνικά από τον Κρούσιο), τη μετάφραση της *Αυγουσταίας Ομολογίας* (*Confessio Augustana*) και τη μετάφραση του δογματικού εγχειριδίου *Compendium Theologiae* του J. Heerbrand. Ο δογματικός διάλογος εξελίχθηκε σε χαμηλούς τόνους και χωρίς επιθετικότητα, με πνεύμα καλής θέλησης και από τις δύο πλευρές, αποσαφηνίζοντας οριστικά τις διαφορές ανάμεσα στα δύο δόγματα¹²². Ταυτόχρονα έγινε αφορμή για τη διάδοση των ορθόδοξων θέσεων σε όλη την Ευρώπη με τη δημοσίευση της αλληλογραφίας στον τόμο *Acta et Scripta Theologorum Württembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae* (Βιτεμβέργη 1584). Όλα τα κείμενα είναι δίγλωσσα (λατινικά-ελληνικά) σε μετάφραση του Κρούσιου, εκτός από την *Αυγουσταία ομολογία*, που μεταφράστηκε από τον P. Dolscius¹²³. Η έκδοση των *Acta* δίνει μια συστηματική εικόνα των ορθό-

Eucharistiae sacramento, De purgatorio κ.ά. Η μετάφραση έγινε στην Πάδοβα (ίσως το 1554) ή αργότερα, όταν ο Τριβιζάνος εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα ως δικηγόρος. Βλ. Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *Ο Κρητικός λόγιος του 16ου αιώνα, Θωμάς Τριβιζάνος*, ό.π., σ. 35, 188 κ.ε.

120. *Κατά των αγιοκατηγόρων, ήτοι των κωλυόντων τους απερχομένους εις προσκύνηση των σεβασμίων και ιερών τόπων. Και κατά του Φρα Μαρτί Λούτερι*. Επίσης γράφει το *Κατά Σεβηριανών και κατά του Φρα Λούτερι*, βλ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ο Π. Ρουσάνος και τα ανέκδοτα δογματικά και άλλα έργα αυτού*, Αθήνα 1935, σ. 51, 274-275.

121. Για τις σχέσεις της ορθόδοξης με την προτεσταντική Εκκλησία, βλ. κυρίως G. HERING, «Orthodoxie und Protestantismus», *JÖB*, 31 (1981), 823-874. Για τις επαφές των ελλήνων με τους Γερμανούς ουμανιστές, βλ. D. J. GEANAKOPOLOS, «Some Important Episodes in the Relations between Greek and German Humanists in the 15th and 16th Century», *Graeca Recentiora in Germania*, ό.π., 27-45· D. WENDEBOURG, «'Alles Griechische macht mir Freude wie Spielzeug den Kindern'. Martin Crusius und der Übergang des Humanismus zur griechischen Landeskunde», *στο ίδιο*, 113-121· H. EIDENEIER, «Martinus Crusius Neograecus und die Folgen», *στο ίδιο*, 123-136.

122. Για την αλληλογραφία, βλ. D. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581*, Göttingen 1986.

123. Εξομολόγησις της ορθόδοξου πίστεως, τουτέστι διδαχής χριστιανικής προσενηχθείσα Καρόλω τω των Ρωμίων αυτοκράτορι ανικητοτάτω, εν τη του σεβαστού παρωνύμω της

δοξων δογμάτων που έγιναν γνωστά τόσο στους διαμαρτυρομένους όσο και στους καθολικούς.

Οι προτεσταντικές κατηχήσεις: το «ελληνοχριστιανίζουν»

Στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα (από το 1551) αρχίζει να κυκλοφορεί ένα νέο είδος μεταφράσεων, το οποίο θα διαδοθεί πολύ τα επόμενα χρόνια ως προπαγανδιστικό όπλο των αντιμαχόμενων μερίδων: οι κατηχήσεις. Το είδος είναι νέο για τον ελληνικό χώρο, έχει όμως μεγάλη ιστορία που αρχίζει από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, οπότε η κατήχηση ήταν απαραίτητη για τη μύηση των προσηλυτιζομένων στη χριστιανική θρησκεία. Μετά την επικράτηση του νηπιοβαπτισμού σε Ανατολή και Δύση έχασε σταδιακά το αρχικό νόημά της και υποβαθμίστηκε σε ένα είδος θρησκευτικής διδασκαλίας των ήδη χριστιανών¹²⁴. Η Μεταρρύθμιση αναβαθμίζει το

Γερμανίας πόλει, έτεi από χριστογονίας αφλ, μεταφρασθείσα υπό Παύλου του Δολακίου Πλαέωσ. Confessio Fidei exhibita invictissimo Imperatori Carolo V Caesari Augusto in Comitibus Augustae, anno MDXXX. Craecè reddita a Paulo Dolscio Plauensi. Basileae per Ioannem Oporinum (1559). Στην πραγματικότητα η μετάφραση έγινε το 1559 από τον Μελλάγγχωνα, πιδανότατα με τη βοήθεια του Δημητρίου Μυσού (Ljubavič), αλλά εκδόθηκε με το όνομα του ιατρού Dolscius, συνεργάτη στην έκδοση. Ο Μελλάγγχων αποποιήθηκε την πατρότητα της μετάφρασης, επειδή είχαν γίνει αρκετές παρεκκλίσεις από το πνεύμα του πρωτοτύπου για να προσαρμοστεί στους ορθοδόξους. Βλ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Ο Λούθηρος και ο Μελλάγγχων περί της ορθοδόξου εκκλησίας», *Θεολογία*, 34 (1963), 1-73 (:63 κ.ε.) και Μ. CAZACU, «Dimitrie Ljubavič (vers 1520-1564) et les premiers contacts entre l'orthodoxie et la réforme», *JÖB*, 32 (1982), 89-99.

124. Στο Βυζάντιο κυκλοφορούσαν κάποιες κατηχήσεις (γνωστές είναι του Θεοδώρου Στουδίτου, του Μιχαήλ Ακομινάτου, του Μακαρίου Χούμνου κ.ά.), καθώς και μερικές ασκητικές σειρές ή χριστιανικές ανθολογίες, δηλαδή συλλογές ρητών της Αγίας Γραφής και αποφθεγμάτων των Πατέρων των Εκκλησιών (Βασιλείου, Γρηγορίου, Χρυσοστόμου), που χρησιμοποιούν για τη διδασκαλία των νέων στα σχολεία. Στη Δύση το σύστημα επέβαλλε την εκμάθηση του *Pater noster*, του *Credo* και του *Ave Maria*. Η ακολουθούμενη μέθοδος, προσφιλής σε όλο τον Μεσαίωνα, βασιζόταν στις ερωταποκρίσεις δασκάλου-μαθητή. Η επίδραση της συστηματικής σκέψης του Αυγουστίνου και της σχολαστικής του (*doctrina christiana*) είναι εμφανής στη διάταξη της ύλης των εγχειριδίων, τα οποία συνοψίζουν τα βασικά σημεία του δόγματος (*summa*) κατά το τρίπτυχο: Αγ. Τριάδα, Σάρκωση, Εκκλησία-Ευχαριστία. Βλ. σχετικά Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Κατηχητική ή ιστορία και θεωρία της κατηχήσεως*, Αθήνα 1931, σ. 38-66· Μ. OLRHE-GALLIARD, «Catéchismes spirituels», *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire* (έκδ. M. Viller, F. Cavallera, J. De Guibert), τ. 2, Παρίσι 1953, στ. 279-285· L. GRENZMANN, K. STACKMANN, *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit (Symposium Wolfenbüttel 1981)*, Στουτγάρδη 1984.

είδος, επειδή, σύμφωνα με τη θεωρία του Λούθηρου περί ελεύθερης διδασκαλίας του χριστιανού (*libertas christiana*), δεν αποσκοπεί στην υποταγή του κατηχομένου, αλλά στη μόρφωση και την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Βάση της διδασκαλίας θεωρείται μόνον η Βίβλος και όχι η Ιερά Παράδοση, ενώ παράλληλα δίνεται μεγάλη προσοχή στην κατανόηση του περιεχομένου, το οποίο εκλαϊκεύεται. Εκδίδονται πολλά κατηχητικά εγχειρίδια με αποσπάσματα από τη Βίβλο, ρητά, εξηγήσεις του δόγματος και αποφθέγματα Ελλήνων φιλοσόφων. Ο Λούθηρος συντάσσει τη *Μεγάλη Κατήχηση* και εκδίδει το 1529 στο Αμβούργο τη *Μικρή Κατήχηση*, επιτομή της πρώτης, σε δημόδη γερμανική με ερωταποκρίσεις (ρωτά ο μαθητής). Το έργο επανεκδίδεται πολλές φορές και μεταφράζεται σε πολλές γλώσσες. Παράλληλα κυκλοφορεί σε δίγλωσσες ή τρίγλωσσες εκδόσεις στις κλασικές-ιερές γλώσσες (ελληνικά, λατινικά, εβραϊκά), σύμφωνα με το ιδανικό του χριστιανικού ουμανισμού (και μάλιστα του γερμανικού, έντονα χρωματισμένου από τη θρησκεία) που απέβλεπε στη συμφιλίωση της χριστιανικής θρησκείας με την αρχαία σοφία και στη μόρφωση ενός *homo trilinguis*¹²⁵.

Η πρώτη ελληνική μετάφραση κυκλοφόρησε το 1556 στη Βασιλεία με μεταφραστή τον ελληνιστή Michael Neander. Ακολούθησαν μεταφράσεις και άλλων ελληνιστών (J. Mylius, H. Magdeburg, I. Posselius, N. Selneceus κ.ά.) και πολλές επανεκδόσεις σε όλο τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Όπως δηλώνεται στον τίτλο ή στον πρόλογο, οι μεταφράσεις απευθύνονται στο εγγώριο κοινό που ενδιαφέρεται για την εκμάθηση της ελληνικής. Π.χ. στην πολύγλωσση έκδοση του 1584 ο εκδότης I. Clajus, καθηγητής σε σχολείο του Nordhusa (Nordhausen), σημειώνει ότι είναι ευκαιρία για τους νέους σπουδαστές να εξασκηθούν στις γλώσσες και μάλιστα τις ιερές, όπως τα εβραϊκά και τα ελληνικά¹²⁶.

Η ελληνική μετάφραση της κατήχησης του Καλθίνου (*Catechismus Genevensis*, 1542), έργο του ελληνιστή Henricus Stephanus (Henri Estienne), εκδόθηκε στη Γενεύη το 1551 με τον τίτλο *Στοιχείωσις της Χριστιανών*

125. Ο προτεσταντισμός, αν και θεωρητικά υποστηρικτής της λαϊκής γλώσσας, διαδόθηκε ιδιαίτερα μέσω τέτοιων μεταφράσεων (άλλωστε η γλώσσα του Λούθηρου δεν έγινε επισήμως αποδεκτή παρά μόνο τον 18ο αιώνα), βλ. H. VAN HOOF, *Histoire de la traduction en Occident*, ό.π., σ. 214.

126. *Catechesis D. Martini Lutheri Minor: Germanice, latine graecè et ebraice. Editio studio et opera M. Iohannis Claj Hertzberg*, Βιττεμβέργη 1584. Η μετάφραση είναι έργο του J. Mylius, όπως σημειώνει ο Clajus (σ. 5): «addidi Graecam versionem doctissimi viri et amici mei Dr. Iohannis Mylij».

πίστεως, με πολλές επανεκδόσεις (12 συνολικά στους δύο αιώνες). Η κατήχηση επιλέγει τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων δασκάλου-μαθητή, επειδή, όπως εξηγεί ο μεταφραστής, ανήκει στο «έθος» των πρωτοχριστιανικών χρόνων¹²⁷. Η έκδοση του 1563 περιέχει δίγλωσσο κείμενο ελληνικό-λατινικό και προσθήκη εκκλησιαστικών ευχών. Στον πρόλογο («τοίς Χριστιανοίς Χριστιανών παιδων διδασκάλοις χαιρειν») ο μεταφραστής τονίζει ότι είναι αναγκαίος ο συνδυασμός της κλασικής με τη θρησκευτική διδασκαλία σύμφωνα με το ουμανιστικό *consensus*: η μετάφραση θα διδάξει στους νέους τον χριστιανισμό και τα ελληνικά γράμματα μαζί, το «ελληνοχριστιανίζουν»¹²⁸.

Μετά τη γερμανική και τη γαλλική κατήχηση μεταφράστηκε στα ελληνικά και η αγγλική που αποτελούσε τμήμα του *Ευχολογίου* των αγγλικανών

127. «(...) ότι δε ο το βιβλίον γράψας, εισάγει τον μεν διδάσκαλον ερωτώντα, τον δε μαθητήν αποκρινόμενον, τούτο, έμοιγε δοκεί, εκ της παλαιάς συνθηδίας ειλπηται. Ότι γαρ εν τη αρχαία εκκλησία έθος ην ένα έκαστον των Χριστιανών περί της πίστεως ερωτώμενον, πάντων ακουόντων αποκρίνεσθαι, τούτο παντί τω δήλον. Αλλ' ο μεν ερωτών και διευκρινών έκαστα, κατηχην ελέγετο· ο δε αποκρινόμενος και μανθάνων, κατηχέσθαι (...) ενθάδε ουν ο μεν διδάσκαλος κατηχεί· ο δε μαθητής κατηχέται (...) Ημέτερον δε έργον εστί, επειδή ανήρηται εκείνο το κάλλιστον και ωφελιμώτατον της πάλει εκκλησίας έθος, τα γε λείψανα αυτού όσα εύρομεν, προθυμοτάτη χειρί συναρπάσαι (...)», *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως*. *Rudimenta fidei Christianae*, Γενεύη, R. Estienne, 1551, σ. 6-7.

128. «Πολλάς μεν και άλλας κατά την των παιδων διδασκαλίαν τε και παιδευσιν νοσούσιν οι καθ' ημάς χρόνοι νόσοις, μίαν και πασών χαλεπωτάτην και βαρυτάτην ταύτην (...) του γε χριστιανισμού διδαγμάτων άλλοι μεν [των παιδευόντων] τοις παισι μεταδιδόασιν ουδέ γρυ, άλλοι δε εν τη των ανθρωπίνων διδασκαλία ουδεμίαν ακριβείας υπερβολήν απολείποντες, τα θεία ως εν παρόδω μόνον και εκ παρέργου και ωσπερεί αφοσιούμενοι διδάσκουσιν αυτούς (...) πλείστου άξια τοις σπουδαίοις των παιδευτών είη όσα των συγγραμμάτων τη μεν γλώττη ελληνίζει, τω δε νο χριστιανίζει. Τούτοις γαρ οι παίδες εγγυμαζόμενοι αλλοτρίαν μεν εκμανθάνουσι γλώτταν, όμως και αλλότριον ουδέν της εαυτών χριστιανικής θρησκείας (...) άμφω δε ταύτα το παρόν βιβλίον, βραχύ μεν ον, εν βραχεί δε πολλά περιέχον, τοις ελληνοχριστιανίζειν επιθυμούσιν οίμαι πορίσειν (...) Άγετε τούνυ μεις όσοις της ακιθδήλου παιδευσεως μέλει, τούτο το βιβλίριον ή τοιούτο τι τοις παισι προσφέρετε, και εν αυτώ διημερύνει τε και διανυκτερεύειν αυτοίς κελεύετε· ουδ' εάτε αυτούς μηδέ κατ' όναρ, το δη λεγόμενον, εις τα έξωθεν συγγραφών διδάγματα παρακύπτειν, αλλά φθάnete διδάσκοντες αυτούς τι το μέγιστον παρά Χριστιανούς αγαθόν πριν τον φιλοσόφων περί τούτου διαπληκτισμόν εκτίδεσθαι· ίνα μη λάθωσιν αντί Χριστιανών καλών καγαθών φιλόσοφοι καλοί καγαθοί όντες. Έρρωσθε», *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως ή Κατηχισμός, κατά την παλαιάν ονομασίαν. Τούτω και τύπος των εκκλησιαστικών προσετέθη ευχών*. *Rudimenta fidei Christianae, vel rudis et elementaria quaedam institutio: quam Catechismus veteres appellarunt (...) graecè et latine*, Γενεύη, H. Estienne, 1563, σ. 3-6.

129. Οι πρώτες κατηχήσεις της αγγλικανικής Εκκλησίας συντάχθηκαν μετά το 1536 (*Instruction of a Christian Man* του Cranmer, *A brief Catechisme and dialogue between the husband and his wife*, *Cranmer's Catechisme* του Justus Jonas), προετοιμάζοντας το

(*The Book of Common Prayer*, 1549¹²⁹). Μόλις είκοσι χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του *Ευχολογίου* εκπονήθηκε η ελληνική μετάφραση από τον ελληνιστή William Whitaker και κυκλοφόρησε σε δίγλωσση έκδοση, ελληνολατινική, με τον τίτλο *Βίβλος των δημοσίων ευχών* (Λονδίνο 1569). Αργότερα ο Elias Petley, αγγλικανός πρεσβύτερος, δημοσίευσε πληρέστερη μετάφραση (*Λειτουργία Βρετανική ήγουν Βίβλος των Δημοσίων Ευχών και Διακονήσεως Μυστηρίων*, Λονδίνο 1638). Οι δύο μεταφράσεις επισημαίνουν στον τίτλο του αναφέρεται στους «nostri ελληνοχριστιανίζοντες». Μια τρίτη μετάφραση εκπονήθηκε από τον James Duport, επίσης ελληνιστή (*Βίβλος της Δημοσίας Ευχής και τελέσεως Μυστηρίων*, Κάιμπριτζ 1665). Όπως σημειώνει ο Ι. Γεννάδιος, «η μετάφρασις του Πετίλου (...) η του Ουϊτακάρου προ αυτής και η του Δυπόρτου μετ' αυτήν, ουχί χάριν των Ελλήνων, αλλά μάλλον ως πρόχειρον βοήθημα των σπουδαζόντων την Ελληνικήν Ἄγγλων, οίτινες ούτω ηδύναντο να παρακολουθώσιν εν Ελληνική μεταφράσει τα της Αγγλικανικής λειτουργίας άτινα υπήρχον αυτοίς γνωστά εκ στήθους»¹³⁰.

Άλλες τρεις κατηχήσεις της αγγλικανικής Εκκλησίας, παραλλαγές της πρώτης, έργα του Alexander Nowell, μεταφράστηκαν στα ελληνικά από τον ανηψιό του William Whitaker (*Μεγάλη* 1573, *Μικρά* 1574, *Μέση* 1575)¹³¹. Οι πρόλογοι και οι αφιερώσεις κινούνται στο ίδιο πνεύμα όλων των προτεσταντικών κατηχήσεων, όπως φαίνεται από την προσφώνηση του Whitaker προς τον Nowell στην έκδοση του 1577: η κατήχηση θα διαπλάσσει «καλούς και σπουδαίους Χριστιανούς (...) αντ' αμαθών και απαιδεύτων ιδιωτών», ενώ η μετάφραση στις κλασικές γλώσσες θα διδάξει το «χριστιανίζειν και λατινίζειν και ελληνίζειν»¹³².

Οι μεταφράσεις κατηχήσεων της Μεταρρύθμισης δεν είχαν άμεσο απο-

έδαφος για τη σύνταξη της αγγλικής κατήχησης που δημοσιεύθηκε το 1549 ως παράρτημα του *Ευχολογίου* των αγγλικανών (*The Book of Common Prayer*), ενώ το 1604 προσαυξήθηκε με το *Περί μυστηρίων* μέρος και το 1661-62 επικυρώθηκε από το Κοινοβούλιο. Ως σήμερα εξακολουθεί να αποτελεί την επίσημη κατήχηση της αγγλικανικής Εκκλησίας, βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Κατηχητική*, ό.π., σ. 75-77.

130. Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901, σ. 13. Είναι γνωστές ακόμη τρεις αυτοτελείς εκδόσεις της κατήχησης σε μετάφραση του Petley (*Catechesis Ecclesiae Anglicanae*, Κάιμπριτζ 1673) και του Duport (*Κατήχησης και Τάξης της Βεβαιώσεως*, Λονδίνο 1683 και 1697), στο ίδιο, σ. 32.

131. Στο ίδιο, σ. 20 κ.ε.

132. *Χριστιανισμού Στοιχείωσις, εις την των παιδων ωφέλεια ελληνιστί και λατινιστί εκτεθείσα*, *Christianae pietatis prima institutio, ad usum scholarum graecæ et latine scripta*, Λονδίνο, J. Day, 1577, φ. [5]. Πβ. Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, ό.π., σ. 13-28.

δέκτη το ελληνικό ορθόδοξο κοινό. Όμως, παρά την πρωταρχική σχολική-παιδαγωγική χρήση τους από τους ελληνοιστές, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και για τη διάδοση του δόγματος. Οι λουθηρανοί, καθώς είδαμε, ήλθαν σε επαφή με λόγιους του περιβάλλοντος του Ιερεμία Β', στους οποίους προώθησαν τη μετάφραση της *Αυγουσταίας Ομολογίας*, ενώ ο Μιχαήλ Καντακουζηνός, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κρούσιου, έκανε μία παράφρασή της στην απλή. Είναι ακόμη γνωστό ότι καταβάλλονταν προσπάθειες για την οργάνωση της λουθηρανικής προπαγάνδας στον οθωμανοκρατούμενο χώρο. Ο Δημήτριος Μυσός συνεργάστηκε με τον Βασιλικό Ηρακλείδη για τη διάδοση του προτεσταντισμού στη Μολδοβλαχία, αναλαμβάνοντας τη μετάφραση προτεσταντικών κειμένων στη σλαβονική, κροατική και σλοβενική¹³³. Η *Μικρά Κατήχησις* του Λούθηρου μεταφράστηκε στα ρουμανικά από τον Joh. Fuchs¹³⁴, ενώ, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μελάγχθωνα, κυκλοφορούσε και η ελληνική μετάφρασή της από τον J. Mylius (1558)¹³⁵.

Για τις σχέσεις ορθοδόξων και καλβινιστών δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία. Είναι γνωστή η φιλοκαλβινιστική δράση του ουμανιστή Φραγκίσκου Πόρτου από την Κρήτη, λόγω της οποίας οδηγήθηκε στην Ιερά Εξέταση (1558), ενώ αργότερα δίδασκε ελληνικά σε καλβινιστική σχολή στη Γενεύη¹³⁶. Φαίνεται ότι στην Κρήτη ο καλβινισμός είχε διαδοθεί περισσότερο από τον λουθηρανισμό: σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες υπήρχαν πολλά βιβλία Ελβετών μεταρρυθμιστών (μεταξύ των οποίων και η *Christianae Religionis Institutio* του Καλβίνου) και ελάχιστα λουθηρανών¹³⁷.

133. Ε. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Βίος Ιακώβου Βασιλικού, δεσπότης Σάμου, μαρκησίου Πάρου, κόμης παλατινού και ηγεμόνος Μολδαβίας*, Σάμος 1894 και Α. ΟΤΕΤΕΑ, «Wittenberg et la Moldavie», *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* (έκδ. I. Irmscher), Βερολίνο 1962, 302-321.

134. Ο ουμανιστής Johannes Honterus και ο μαθητής του Valentin Wagner ασχολήθηκαν με τη διδασκαλία του λουθηρανισμού στην Τρανσυλβανία, καθώς και σε Ρουμάνους εμπόρους του Μπρασόβ, ενώ το 1544 τυπώθηκε μία λουθηρανική κατήχηση στα ρουμανικά με τη βοήθεια του κοινοτικού συμβουλίου του Sibiu, βλ. C. GÖLLNER, «Coup d'œil sur la réforme de l'enseignement en Transylvanie par Honterus», *Actes du IIe Congrès du Sud-Est européen* (Αθήνα, Μάιος 1970), τ. 4, Αθήνα 1975, 389-393.

135. Ο Μελάχθων, βασίζόμενος σε πληροφορίες του Δημητρίου, γράφει το 1559 στον A. Hardenberg ότι «αναγνώσκονται και βιβλία των ημετέρων, μεταφρασθέντα εις την ελληνικήν γλώσσαν». Κυκλοφορούσε και μία κατήχηση του Valentin Wagner (*Κατήχησις Ουαλεντίνου του Ουαγγέρου Κορονέως*, Coropae 1550) επεξεργασμένη από τον Μελάγχθωνα, βλ. I. N. ΚΑΡΜΠΙΣ, «Ο Λούθηρος και ο Μελάγχθων περί της ορθοδόξου εκκλησίας», *ό.π.*, σ. 49, 52.

136. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Η φιλομεταρρυθμιστική δράση του Φραγκίσκου Πόρτου στη Μοδένα και στη Φερράρα και η δίκη του από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας (1536-1559)», *Θησαυρίσματα*, 18 (1981), 7-118.

137. D. REVERDIN, Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Οι ελληνικές σπουδές στην Ελβετία του Καλβί-*

Η αγγλικανική Εκκλησία ενδιαφέρθηκε επίσης να προπαγανδίσει τις θέσεις της στην Ανατολή, εγχείρημα το οποίο ανέλαβε μετά το 1641 ο Γάλλος (από τη Ρουέν) Basire de Preaumont (Ισαάκ Βασίριος), εφημέριος του Καρόλου Α΄ της Αγγλίας. Περιόδευσε σε πολλά μέρη (Ζάκυνθο, Πελοπόννησο, Συρία, Ιερουσαλήμ, Μεσοποταμία, Κωνσταντινούπολη, Αίγυπτο, Τρανσυλβανία), όπου και διένειμε την κατήχηση σε ελληνική, αραβική και τουρκική μετάφραση¹³⁸. Στην Αγγλία από τα τέλη του 15ου αιώνα σπούδαζαν με υποτροφίες οι Γεώργιος Ερμώνυμος, Ανδρόνικος Κάλλιστος, Ιωάννης Σερβόπουλος, ενώ κατά τον 16ο και τον 17ο αι. αναφέρονται οι Νίκανδρος Νούκιος, Νικόδημος Μεταξάς, Χριστόφορος Άγγελος¹³⁹, επίσης Έλληνες από τη Ρόδο και την Κρήτη. Επίσημες σχέσεις ανάμεσα στην ορθόδοξη, την καθολικιστική και την αγγλικανική Εκκλησία άρχισαν μετά το 1622 (με τον Κύριλλο Λούκαρη), ενώ οργανωμένη παροικία δημιουργήθηκε μετά τα μέσα του 17ου αιώνα¹⁴⁰.

Οι επαφές των λουθηρανών με τους ορθοδόξους στάθηκαν αφορμή για το πρώτο άνοιγμα του Πατριαρχείου προς τη Δύση και για την τόνωση της πνευματικής ζωής: τότε εγκαινιάστηκε η εισαγωγή και η ζήτηση του δυτικού βιβλίου στον οθωμανοκρατούμενο χώρο, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του Ζυγομαλά με τον Gerlach και άλλους Γερμανούς θεολόγους με μικρά όμως αποτελέσματα λόγω των αντιδράσεων κάποιων πατριαρχικών κύκλων σε ο,τιδήποτε δεν ήταν αμιγώς ορθόδοξο¹⁴¹.

νου, Αθήνα 1995, σ. 62-63. Απίχηση των ιδεών της Μεταρρύθμισης διαπιστώνεται και στην Κύπρο, βλ. Π. ΚΙΠΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Βιβλία και ανάγνωση στη Λευκωσία της Αναγέννησης. Η μαρτυρία της βιβλιοθήκης του Μάρκου Ζαχαρία», ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος - Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες, Βενετία 2002.

138. Λανθάνει, βλ. Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *ό.π.*, σ. 28-32.

139. Ο Χ. Άγγελος φαίνεται ότι μετά το 1605 σπούδαζε στο Καίμπριτζ, στο Κολλέγιο της Τριέδος κοντά στον J. Richardson, βλ. Στ. Ι. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΣ, «Χριστόφορος Άγγελος ο ελληνοδιδάσκαλος της Οξφόρδης (1575;-1638)», *Πελοποννησιακά*, 2 (1957), 219-246.

140. Κ. Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Αθήνα χ.χ. (Οξφόρδη 1966), σ. 231-234.

141. É. LEGRAND, «Notice biographique sur Jean et Théodore Zygomalas», *Textes grecs modernes-Notices biographiques*, Παρίσι 1886, σ. 67-264. Βλ. επίσης C.L. TSOURKAS, «Les premières influences occidentales dans l'Orient orthodoxe», *Balkanica*, 6 (1943), 333-356.

Η καθολική προπαγάνδα: ιησουιτικές διδασκαλίες και βιβλία «ψυχοφελή»

*dem gemeinem Manne
zu Nutz*¹⁴²

Μετά την εμφάνιση του λουθηρανισμού τα θρησκευτικά προνόμια και οι σχετικές ελευθερίες, που είχαν παραχωρηθεί στους Έλληνες των παροικιών της Ιταλίας από τους πάπες της Αναγέννησης¹⁴³, επαναπροσδιορίστηκαν σε αυστηρότερα πλαίσια από την Αντιμεταρρύθμιση στην προσπάθεια ελέγχου των ζωνών επιρροής. Το νέο πνεύμα κωδικοποιήθηκε στη σύνοδο του Τριδέντου (Trento, 1545-1563) και γνωστοποιήθηκε στο ορθόδοξο κοινό με τη μετάφραση των αποφάσεων της συνόδου από τον συνίτη Ματθαίο Δεβαρή, η οποία κυκλοφόρησε το 1583 (μαζί με μία κατήχηση της καθολικής Εκκλησίας) με διαταγή του πάπα Γρηγορίου ΙΓ'¹⁴⁴. Στο πνεύμα της συνόδου, με διαταγή του ίδιου πάπα, εκδόθηκε το 1582 και μία δίγλωσση *Ομολογία πίστεως*¹⁴⁵.

Στα μέτρα που έλαβε η Αντιμεταρρύθμιση για τον έλεγχο των ορθόδοξων συγκαταλέγονται η σύσταση επιτροπής καρδινάλιων για τη μελέτη των θρησκευτικών θεμάτων της Ανατολής (Congregazione dei Greci, 1573), η ίδρυση του ελληνικού Κολλεγίου ή Φροντιστηρίου του Αγίου Αθανασίου (1577) στη Ρώμη, το οποίο επαγγελλόταν ανθρωπιστικές σπουδές με από-

142. M. LUTHER, *Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530.

143. Οι μεταφράσεις των σχετικών διαταγμάτων στα ελληνικά εκδόθηκαν τον 18ο αιώνα: 1) *Bolla del Beatissimo Papa Leone X. circa i privilegii de' Greci (...)*. *Il tutto in Greco volgar idioma tradotto (...)*, Βενετία, A. Bortoli 1756 (και 1762, 1776, 1777) 2) *Του Παναγιωτάτου Πάπα Κλήμεντος του εβδόμου επικύρωσις εις την Βούλλαν του Μακαριωτάτου Λέοντος δεκάτου, υπέρ της εκκλησιαστικής των Γραικών θρησκείας, ελληνιστί μεταφρασθεΐσα καθά σώζεται μάλιστα παρά Λέοντι τω Αλλατίω (...)*, Βενετία 1706 3) *Βούλλα του Μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος Γ' περί των προνομίων των Γραικών, και επικύρωσις εις την αυτήν του Αγιωτάτου Κλήμεντος Ζ' (...)* *Τα πάντα μεν εις την απλήν ρωμαϊκήν φράσιν μεταγλωττισθέντα*, Βενετία, A. Bortoli, 1755. Βλ. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι βούλλαι των παπών περί των Ελλήνων Ορθοδόξων της Βενετίας (1445-1782)», *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), 228-266.

144. *Κανόνες και δόγματα της Ιεράς και Αγίας Οικουμενικής εν Τριδέντω γενομένης συνόδου επί Παύλου τρίτου (...)* *εκ της Λατινών φωνής εις την των Γραικών μεταφρασθέντα (...)* *προστάξαντος (...)* *Γρηγορίου ΙΓ' (...)*, Ρώμη, F. Zanetti, 1583.

145. *Professio orthodoxae fidei a Graecis facienda iussu (...)* *Gregorii papae XIII edita*, Ρώμη 1582 (και 1623, 1671). Αργότερα, επί Ουρβανού Η', κυκλοφόρησε και άλλη δίγλωσση ομολογία: *Professio orthodoxae fidei ab orientilibus facienda iussu SS.D.N. Urbani PP. VIII edita*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1634 (και 1648). Βλ. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 53, σημ. 184.

τερο στόχο την καθολική προπαγάνδα¹⁴⁶, καθώς και οι διαπραγματεύσεις με τον Ιερεμία Β', μετά το πέρας του διαλόγου του με τους λουθηρανούς, για την εισαγωγή του γρηγοριανού ημερολογίου –το οποίο μάλιστα μεταφράστηκε¹⁴⁷– χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα. Κυριότερα μέσα της καθολικής Εκκλησίας για την άσκηση πίεσης στους ορθοδόξους αναδείχθηκαν α) η δράση των μοναχικών τάγματων (δομνικανών, φραγκισκανών, καπουκινών κ.ά.) και κυρίως του τάγματος των ιησοιτών, που ανέλαβε αποστολές στην Ανατολή μετά το 1560 με ποικίλα, ενίοτε αξιολογα, αποτελέσματα, ιδιαίτερα στον τομέα της παιδείας¹⁴⁸ και β) η έκδοση προπαγανδιστικών θρησκευτικών βιβλίων, κατηχήσεων και χριστιανικών διδασκαλιών με συγγραφείς και μεταφραστές κατά κανόνα ιησοίτες ή ουνίτες.

Η πρώτη μετάφραση καθολικής κατήχησης (εκδόθηκε το 1595) πήγαζε από γερμανικό ουμανιστικό περιβάλλον. Πρόκειται για την κατήχηση του Γερμανού ιησοίτη Peter Canisius σε ελληνική μετάφραση από τον επίσης Γερμανό ιησοίτη Georg Mayr¹⁴⁹. Το κείμενο είναι δίγλωσσο (ελληνικό-λατινικό)

146. Έγινε μάλιστα αποδεκτό –τουλάχιστον στην αρχή– χωρίς καχυποψία από τους ορθοδόξους της Ρώμης και από το Πατριαρχείο (Ζυγομαλάς, Ιερεμίας Β') ως εστιά παιδείας για τους Έλληνες που προσήλθαν για σπουδές από διάφορα μέρη (Κρήτη, Κύπρος, Χίος, Κυκλάδες, Επτάνησα, Δωδεκάνησα, Κωνσταντινούπολη κ.ά.). Ανάμεσά τους οι Λέων Αλλάτιος, Πέτρος Αρκουδίου, Αλουσίος Ανδρούτσης, Ιωάννης Ματθαίος Καρυσούλλης, Παΐσιος Λιγαριδής, Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος, Δημήτριος Πέτανος, Νεόφυτος Ροδινός, Βλ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*. Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού, Θεσσαλονίκη 1980.

147. *Γάβριος Ιωάννης Βαπτιστής, Καλενδάριον Γρηγοριανόν αΐδιον ο νυν προστάγματι του αγιωτάτου (...) Γρηγορίου τρισκαιδεκάτου (...) άκρου αρχιερέως εκ της λατίνων φωνής εις την ελληνίδα διάλεκτον*, Ρώμη, F. Zanetti, 1583. Στην αρχή προτάσσεται η μετάφραση του διατάγματος του Γρηγορίου ΙΓ' *Inter gravissimas* (24 Φεβρ. 1582) σχετικά με τη μεταρρύθμιση του ημερολογίου, βλ. Π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Τα βιβλία του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης», *Ο Ερανιστής*, 9 (1971), 1-62.

148. Όπως η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη (1583) και στη Χίο ιησοιτικών σχολείων που φιλοδοξούσαν να διαπλάσουν λατινόφωνες συνειδήσεις –αντίθετα στην Κρήτη, όπου οι Βενετοί εξισοροπούσαν τις αντιθέσεις ανάμεσα στους υπηκόους τους και τη Ρώμη, η διείσδυση υπήρξε ηπιότερη– ή η ανάληψη της διεύθυνσης του Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου από ιησοίτες (1591-1604 και 1622-1773). Για τις καθολικές κοινότητες και τη δράση των ιησοιτών στον ελληνικό χώρο, βλ. ενδεικτικά Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Γ' Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 392-404 και Β. J. ΣΙΟΤ, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1-2, [Istanbul/Leiden 1982. Βλ. επίσης Μ. Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΙΩΝΗΣ, *Ιησοίτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιησοίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991· Ο ΙΔΙΟΣ, *Έλληνες Ιησοίτες (1560-1773)*, Αθήνα 1993.

149. *Petri Canisii, Societatis Jesu theologi, Catechismus graeco-latinus, nunc primum in gratiam studiosae juventutis opera cujusdam ex eadem Societate (P. G. Mayr) editus*,

και διαπραγματεύεται τα του συμβόλου της πίστεως, τα μυστήρια και τον δεκάλογο σε γλώσσα λόγια εκκλησιαστική. Η ίδια κατήχηση τυπώθηκε και το 1613 με ελληνικό μόνο κείμενο και με εικονογράφηση (*Κατηχησμός εικονισμένος*). Από τον πρόλογο του Mayr πληροφορούμαστε ότι η έκδοση του 1595 είχε μεγάλη επιτυχία: «το γαρ βιβλίδιον τότε ου μόνον της ίδιας των νέων, αλλά και της δημοσίας χρήσεως της εν σχολαίς ημών επέτυχε»¹⁵⁰. Η κατήχηση προοριζόταν για γενική χρήση όλων των μαθητών, ιδιαίτερα όμως των ιησουϊτικών σχολείων του ελλαδικού χώρου, καθώς σημειώνει ο Mayr: «διόπερ ελπίζω τοις μεν άλλοις αλλαχού μαθηταίς, τοις δε καν αυτή τη Ελλάδι εις τα της Εταιρίας ημών διδασκαλεία νυν φοιτώσι την τούδε βιβλιδίου νέαν έκδοσιν ευπρόσδεκτον γενήσεσθαι»¹⁵¹. Σκοπό είχε τη διδασκαλία του καθολικού δόγματος και των κλασικών γλωσσών, λατινικής και ελληνικής, σύμφωνα με το ουμανιστικό πνεύμα που διέπνεε και τις προτεσταντικές δίγλωσσες ή τρίγλωσσες κατηχήσεις. Από το ίδιο ουμανιστικό περιβάλλον του Γερμανού ιησουίτη G. Mayr προήλθε και η δεύτερη μετάφραση καθολικού θρησκευτικού βιβλίου. Πρόκειται για τη μετάφραση της *Imitatio Christi*, του δημοφιλούς έργου του δυτικού Μεσαίωνα¹⁵², που κυκλοφόρησε το 1615 σε δίγλωσση έκδοση¹⁵³. Στην αφιέρωσή του προς τον Claudio Aquaviva, γενικό ηγούμενο της Συντροφίας του Ιησού, ο μεταφραστής επανέρχεται στο ζήτημα της σπουδής της ελληνικής.

Η επόμενη μετάφραση, η *Doctrina christiana* (*Διδασκαλία χριστιανική*)¹⁵⁴ του Ισπανού ιησουίτη Juan Ledesma, μεταφρασμένη από τον Χίο

Ingolstadt, D. Sartorius, 1595.

150. Πέτρον Κανισίου, *του της Εταιρίας του Ιησού θεολόγου, Κατηχησμός εικονισμένος*, Augsburg 1613, Chr. Mang, σ. 1.

151. Στο ίδιο, σ. 4.

152. Η *Imitatio Christi*, έργο ανώνυμο, αποδίδεται σε πλήθος συγγραφέων, με επικρατέστερους τον Thomas a Kempis (1379-1471) και τον Jean Charlier de Gerson (1363-1429), βλ. E. BARBIER, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, Παρίσι 1965 (φωτ. επανέκδ.), τ. 2, στ. 894. Στη Δύση ήταν το δημοφιλέστερο βιβλίο, μετά από την Αγία Γραφή, με πάνω από 3.000 εκδόσεις και μεταφράσεις σε 200 γλώσσες, ενώ ο Fontenelle το χαρακτήρισε «le plus beau livre qui soit sorti de la main des hommes», βλ. Α. ΛΑΜΠΙΡΗΣ, *Περί Μιμήσεως Ιησού Χριστού βιβλία τέσσαρα*, Αθήνα 1862, σ. 6'-γ' και CH. NODIER, *Bibliothèque sacrée grecque-latine*, Παρίσι/Νέα Υόρκη 1826, σ. 398.

153. *Thomas à Kempis de Imitatione Christi latinograecus. Interprete Georgio Mayr e Societate Jesu*, Augsburg, S. Nicolai, 1615, βλ. Α. ΣΦΟΙΝΗ, «Τέσσερις αβιβλιογράφητες μεταφράσεις (16ος-18ος αι.)», *Ο Εραμιστής*, 19 (1993), 326-328.

154. *Διδασκαλία χριστιανική. Εις την οποίαν ο διδάσκαλος ερωτά και ο μαθητής απηγογάται. Κατωμένη από τον πατέρα Ιάκωβον Λεδέσμα (...) γυρισμένη εις τον Ρωμαϊκόν δια μέσου του πατρός Βιγκεντίου Κασταγιόλα. Didaskalia christianiki (...)*, Ρώμη, L. Zanetti, 1595.

ιησουίτη Βικέντιο Καστανιόλα, μας μεταφέρει σε ιταλικό περιβάλλον. Κυκλοφόρησε στη Ρώμη το 1595 και ανήκει στα λεγόμενα φραγκοχιώτικα, δηλαδή τα βιβλία που γράφονταν στην απλή ελληνική και τυπώνονταν με λατινικούς χαρακτήρες για να καλύψουν τις ανάγκες της δρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των καθολικών της Ανατολής που μιλούσαν αλλά δεν έγραφαν ελληνικά¹⁵⁵. Ο μεταφραστής παρακαλεί τον ηγούμενο του τάγματος Claudio Aquaviva να φροντίσει για την έκδοση του βιβλίου, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως εγχειρίδιο στα ιησουιτικά σχολεία, επειδή «certo si farà gran frutto così a Greci come Latini»¹⁵⁶. Η *Διδασκαλία*, μεταφρασμένη σε γλώσσα απλή, εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για τις κατηχήσεις και τις χριστιανικές διδασκαλίες, οι οποίες εκλαϊκεύονται και απευθύνονται σε όλους τους χριστιανούς. Το ζήτημα της γλώσσας είχε απασχολήσει τους ιησουίτες από νωρίς, αφότου η Αντιμεταρρύθμιση αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την εμμονή της στη λατινική για να αντιμετωπίσει τους μεταρρυθμιστές και την εκλαϊκευτική δραστηριότητα των τυπογραφείων. Ο Αντοπιο Possevino, ήδη από το 1592, όταν συμμετείχε στη διεύθυνση του Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου, διατύπωνε σκέψεις για τη χρήση της φυσικής γλώσσας (*lingua naturale*) στη διδασκαλία των φοιτητών (των μελλοντικών ιεραποστόλων) και στη μετάφραση βιβλίων προς έκδοση¹⁵⁷.

Το δεύτερο φραγκοχιώτικο είναι η μετάφραση της *Διδασκαλίας* του ιησουίτη καρδινάλιου Roberto Bellarmino, γνωστού για τη δράση του στην Ανατολή¹⁵⁸, σε δύο εκδοχές, σύντομη και εκτενέστερη. Πρώτα κυκλοφόρησε η σύντομη εκδοχή (*Doctrina christiana brevis*), μεταφρασμένη από τον Κρητικό ουνίτη Ιωάννη Ματθαίο Καρυοφύλλη σε γλώσσα απλή και

155. Π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Τα 'φραγκοχιώτικα' βιβλία: Παράγοντας της δρησκευτικής και κοινωνικής διαμόρφωσης των καθολικών κοινοτήτων Κυκλάδων», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνμποσίου του ΚΝΕ, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, 209-235. Βλ. επίσης Φ. ΦΑΛΜΠΟΣ, «Ο Φραγκομαχαλάς της Σμύρνης και τα φραγκοχιώτικα βιβλία», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 8 (1959), 171-226 (ἰ:216 κ.ε.) και Ε. DALLEGIO, «Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9 (1961), 385-499.

156. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Βικέντιος Καστανιόλας και η διερευνητική αποστολή (1592) της πρώτης εγκαταστάσεως Ιησουιτών στη Χίο», *Χιακά Χρονικά*, 9 (1977), 18-40 (ἰ:23).

157. Με πρωτοβουλία του Antonio Possevino, ο οποίος αναζητούσε τους κατάλληλους μεταφραστές για μια σειρά καθολικών βιβλίων στην απλή ελληνική, πραγματοποιήθηκε η μεταγλώττιση της *Defensio quinque capitum* του Πλουσιαδηνού από τον Ι. Μ. Καρυοφύλλη (Ρώμη 1628). Βλ. J. KRAJCAR, «The Greek College under the Jesuits for the First Time (1591-1604)», *OCP*, 31 (1965), 85-118 (ἰ:93-96).

158. G. HOFFMANN, «Il beato Bellarmino e gli orientali», *Orientalia Christiana*, 8/6 (1927), 259-307.

ιδιωματική, με τον μακροσκελή και περιγραφικό τίτλο: *Διδασκαλία κριστιανική σύντομος ήγουν εισέ κοντολογίαν. Συνδεσμένη (με ορισμόν του Δεσπότη μας Πάπα Κλεμέντη Όγδοου) από τον τιμιώτατον Πατέρα Ρωβέρτον Βελλαρμίνον, ιερέα της Συντροφίας του Ιησού (...) Ξαναβλεπόμενη και αποδεχομένη από την Σύναξιν της ριφόρμας (...) δια να δείκτωμεν των άγροικων ανθρώπων και των παιδιών τα πράγματα της αγιωτάτης μας πίστις· η οποία με ορισμόν του αυτού Άκρου Αρχιερέως και, εισέ ζήτημα του αυδεσιμωτάτου κυρίου Γεωργίου του Περπινιανού Επισκόπου Τίνος και Μύκονος, εμεταγυρίσθη και εσταμπαρίσθη εισε γλώσσαν ρωμαϊκήν κοινήν, πεξεμένη δια εγγροίκησιν και όφελος του λαού εκείνων των τόπων (Ρώμη 1602). Το κείμενο είναι τρίστηλο, ιταλικό-ελληνικό-φραγκοχωτικό. Από τον τίτλο γίνεται αντιληπτή η προέλευση καθώς και οι στόχοι της μετάφρασης: με παπική πρωτοβουλία και επίβλεψη μεταφράστηκε σε απλή γλώσσα, ώστε να καταλαβαίνουν οι «άγροικοι» και «δια εγγροίκησιν και όφελος του λαού εκείνων των τόπων», δηλαδή των καθολικών κοινοτήτων των νησιών του Αιγαίου. Η απλοποίηση χαρακτηρίζει και το περιεχόμενο που περιλαμβάνει μόνο τα βασικά ζητήματα του δόγματος (το πιστεύω, το πάτερ ημών, τις δέκα εντολές και τα επτά μυστήρια), όπως όρισε η κατήχηση που επικυρώθηκε από τη σύνοδο του Τριδέντου, και κάποια βοηθητικά κεφάλαια (σχετικά με τις αρετές, τα αμαρτήματα και τα έργα ελεημοσύνης). Με σκοπό «την χρείαν και την καταλάβασιν», η εκμάθηση περιορίζεται στα στοιχειώδη, ώστε η διδασκαλία να παραμένει σύντομη και εύληπτη για να αποστηθίζεται από τους μαθητές. Ειδικά για τους διδάσκοντες περιλαμβάνεται μία επιπλέον ανάλυση: «θέλομεν γράφειν πρώτα όλο εκείνο οπού τυγχάνει να κάμνωμεν να το μανθαίνουσι ξεστίχου, με μίαν κοντολογιώτατην ξεκαθαίρουν· και απέκει άλλη μίαν ξεκαθαίρουν πλέον πλήθειαν δια εκείνους οπού δείκτουσι την χριστιανικήν διδασκαλίαν, η οποία δια τούτο θέλει κατορθωθεί εισέ καταλάβασιν των χωρικών ανθρώπων»¹⁵⁹.*

Η δεύτερη εκδοχή, η πιο εκτεταμένη (*Dichiarazione più copiosa della Doctrina christiana*), μεταφράστηκε το 1603 ανώνυμα, ενώ το 1616 κυκλοφόρησε σε μετάφραση του επίσης συνίτη Λεονάρδου Φιλαρά (ή Βιλαρά) του Αθηναίου: *Διδασκαλία χριστιανική της Αγίας του Θεού Ρωμαϊκής και καθολικής Εκκλησίας. Ερμηνεμένη εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων, και εις μερικούς τόπους εξηγημένη προς την τάξιν και συνήθειαν της ανα-*

159. «Τω ενδοξοτάτω εφέντη Ιωάννη Αρμάνδω εξοχωτάτω καρδινάλει Δούκα τω Ριχελίω και της κελτικής τιμής ασφαλεστάτω προφύλακι», *Διδασκαλία κριστιανική Σύντομος ήγουν εισέ κοντολογίαν (...)*, Ρώμη, L. Zanetti, 1602, σ. 3-5.

τολικής Εκκλησίας. Στον τίτλο και στο φ. [1] σημειώνεται ο στόχος της μετάφρασης και αιτιολογείται η χρήση της απλής γλώσσας: «Εξήγησις της χριστιανικής διδασκαλίας, καμωμένη εις κοινήν φράσιν δια δούλευσιν εκείνων οπού την διδάσκουσιν των νέων, και άλλων απλών ανθρώπων, εις τρόπον ομιλίας διδασκάλου και μαθητού». Η ίδια διδασκαλία μεταφράστηκε το 1633 στα λατινικά από τον Φιλαρά με διαταγή του Γάλλου καρδινάλιου Richelieu, ο οποίος, στο πλαίσιο του ενδιαφέροντός του για την επανένταξη όσων είχαν αποσκιρτήσει από την καθολική Εκκλησία, κυρίως των ουγενότων, αλλά, κατ' επέκταση, και των ορθοδόξων, ευνοούσε ιδιαίτερα τις μεταφράσεις έργων του οικείου δόγματος¹⁶⁰. Στην αφιέρωσή του προς τον καρδινάλιο, ο Φιλαράς αφήνει να εννοηθεί ότι η δίγλωσση έκδοση απευθύνεται κυρίως στους πιστούς των καθολικών κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου («ανάμεσον εις τους οποίους την σήμερον ημέρα είναι τόση ακρίβεια από σπουδαίς») και σε όσους ενδιαφέρονται για την ελληνική γλώσσα («ή να μάθουσι την φυσικήν μας γλώσσαν ή να γνωρίσουσι μοναχά την διαφοράν εις την οποίαν εξέπεσεν η σημερινή μας διάλεκτος από κείνην την παλαιάν και ευγενεστάτην, ύστερα από τες καταδρομές των βαρβάρων και τον πολύν καιρόν οπού κατατρώγει όλα τα πράγματα»). Απευθύνεται ιδιαίτερα στους «αιρετικούς», λουθηροκαλθινιστές και ορθοδόξους, σε τόνο διαλλακτικό, αποδίδοντας τις διαφωνίες μεταξύ των χριστιανών στη «διαφοράν και αμαθίαν των γλωσσών». Για τη θεραπεία των διαφωνιών προτείνει την αμοιβαία γνωριμία μέσω των μεταφράσεων που προωθεί ο Richelieu («με μεγάλην πρόνοιαν επεμελήθης και ώρισες να μετερμηνευδούσι τα ρητά των ρωμαίων εις λατινικήν γλώσσαν και τα των λατίνων εις κοινήν ρωμαϊκήν»), τον οποίο και εγκωμιάζει για τις δύο αρετές που τον διακρίνουν, την ανδρεία και την παιδεία («και ατός σου ξεπερνάς τους άλλους σε πάσαν ευγένειαν και εις εκείνην οπού κερδαίνεται δια μέσον των αρμάτων και εις εκείνην οπού αποκτάται δια μέσον των γραμμάτων»)¹⁶¹. Η μετάφραση του Φιλαρά, γεμάτη από ιταλισμούς και γαλλισμούς, δεν κατορθώνει να αυτονομηθεί από το πρωτότυπό της. Δίνει όμως ένα δείγμα της πεζής δημοτικής της εποχής στα πρώτα της βήματα¹⁶².

160. Σχετικά με την πολιτική του καρδινάλιου Richelieu (Armand Jean du Plessis) απέναντι στους ορθοδόξους, βλ. G. HERING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638)*, Αθήνα 1992, σ. 87 κ.ε. (α' έκδ. *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Στουτγάρδη 1968).

161. *Διδασκαλία χριστιανική. Εξηγημένη άλλοτε εις κοινήν ρωμαϊκήν Γλώσσαν, και τώρα γυρισμένη εις Λατινικήν φράσιν από τον Α. Β. τον αθηναίον. Doctrina christiana (...)*, Παρίσι, Societas Typographica, 1633, φ. [2-7].

162. R. LAVAGNINI, «Le traduzioni neogreche delle opere del cardinale Bellarmino»,

Μετά τις κατηγήσεις και τις χριστιανικές διδασκαλίες μεταφράστηκαν ακόμη μερικά βιβλία «ψυχωφελή», αποβλέποντα δηλαδή στη σωτηρία της ψυχής του χριστιανού. Μάλιστα από το 1622, οπότε ιδρύθηκε το ειδικό τυπογραφείο της *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, οι εκδόσεις έγιναν εντατικότερες. Στο διάστημα 1628-1677 εκδόθηκαν 37 βιβλία στην ελληνική (τα 24 ως το 1650), διακρινόμενα σε τρεις κατηγορίες: επιστημονικές πραγματείες, χρηστικές εκδόσεις και εκλαϊκευτικά βιβλία¹⁶³. Τα τελευταία είναι έργα Ιταλών, Ισπανών ή Γάλλων ιησουιτών (Bellarmino, Luis de Granada, Avila, Manni, Richard), μεταφρασμένα από Έλληνες ιησούτες ή ουνίτες (Ρέντιος, Βουστρώνιος, Ροδινός, Γ. Σκούφος)· σπανιότερα γράφονται απευθείας στην ελληνική από ελληνομαθείς ιησούτες (P. Lagny). Η μετάφραση (ή η συγγραφή) γίνεται «εις κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων», «εις κοινήν ρωμαϊκήν γλώσσαν», «εις γλώσσαν ρωμαϊκήν ιδιωτικήν», για να είναι κατανοητά από το πλατύ κοινό. Το «θεάρεστον» και «ψυχωφελές» βιβλίο μεταγλωττίζεται «δια ψυχικήν ωφέλειαν», «δια παρηγορίαν ολονών οπού θέλουσι το αναγνώθει», «δια κοινήν ωφέλειαν των ευλαβών ανδρώπων», «εις ωφέλειαν του γένους», ιδιαίτερα των χριστιανών της Ανατολής, όπως συχνά φαίνεται στον τίτλο: *Συνήγορος των ψυχών εν τω καθαρτηρίω τιμωρουμένων. Βιβλίον τοις ορθοδόξοις χριστιανοίς εν τη Ανατολή κατοικουμένοις ωφελέστατον*. Λόγω της απλής γλώσσας και του ψυχοσωτήριου περιεχομένου τους είχαν σημαντική διάδοση, στην οποία οπωσδήποτε συνέβαλε το γεγονός του οργανωμένου προπαγανδισμού τους: οι εκδόσεις της *Propaganda Fide* μοιράζονταν δωρεάν¹⁶⁴. Η γνώση της τοπικής διαλέκτου αποτελούσε ένα ακόμη σημαντικό εφόδιο για τους απεσταλμένους των ταγμάτων στην Ανατολή, όπως τονίζει ο Paul Lagny (*Εγχειρίδιον ορθόδοξον των Ρωμαίων*, 1668) στην αφιέρωσή του προς τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ της Γαλλίας, όπου τον ενημερώνει για τη δράση του τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου¹⁶⁵.

Testi letterari italiani tradotti in greco, ό.π., 127-131.

163. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, «Οι ελληνικές εκδόσεις της 'Sacra Congregatio de Propaganda Fide' (17ος αι.)», *Παρισσός*, 16 (1974), 508-532 και ιταλ. μετάφρ. «I libri greci pubblicati dalla 'Sacra Congregatio de Propaganda Fide' (XVII sec.)», *Balkan Studies*, 15 (1974), 204-224.

164. Π.χ. στην *Οδηγία των αμαρτωλών* του Luis de Granada μεταφρασμένη από τον Ανδρέα Ρέντιο (1628, σ. 2) διαβάζουμε: «Ορισμός των εκλαμπροτάτων κυρίων Καρθηναίων της αγίας συλλογής από την οποίαν ξεπλώνεται και φυτεύεται η καθολική πίστις, ότι να δίδονται τούτα τα τυπωμένα βιβλία των Γραικών χάρισμα». Πβ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, «Οι ελληνικές εκδόσεις της 'Sacra Congregatio de Propaganda Fide' (17ος αι.)», ό.π., σ. 522.

165. «nous preschons dans leurs propres langues maternelles (...) tous vos Religieux François apprennent si facilement et si parfaitement les Langues Grecques, Turques,

Οι πρόλογοι και οι αφιερώσεις, εκτός από τις αναφορές των ιησουιτών προς τους ανωτέρους τους σχετικά με την κατάσταση των πραγμάτων, περιέχουν και την περιγραφή του βιβλίου που μεταφράζεται, συνήθως εξυμνητική του περιεχομένου και των ευαγών στόχων του. Κύριος σκοπός του ψυχοφελούς βιβλίου είναι η σωτηρία της ψυχής και η εξασφάλιση του παραδείσου. Ο Κύπριος Γεώργιος Βουστρώνιος στην αφιέρωσή του προς τους ιερείς της ανατολικής Εκκλησίας διαφημίζει το βιβλίο που μετέφρασε (*De ascensione mentis* του Bellarmino) ως «έργον κατά πολλά θεάρεστον και ψυχοφελές ή να ειπώ πλέα γλήγορα ψυχοτρόφον, επειδή περιέχει την τροφήν της ψυχής, κάμνοντάς την να αφήση πάσαν βιοτικήν μέριμναν και να σηκώση τα ομμάτιά της εις τον ουρανόν (...) επειδή ο άνθρωπος δεν επλάσθη δι' άλλο τέλος, εμὴ δια την αιώνιον μακαριότητα (...) δια το οποίον βέβαιος εἶμαι ότι ο μικρός κόπος ετούτος δεν θέλει εἶσται εύκαιρος, αλλά θέλει εἶσται εις δόξαν θεοῦ και οδηγία προς την αιώνιον μακαριότητα»¹⁶⁶.

Πολλές φορές ο μεταφραστής, ουμανιστικής συνήθως κατάρτισης, αφήνει να διαφανεί η κλασική του παιδεία, η οποία όμως δεν έρχεται ποτέ σε διάσταση με τη θεολογική, σύμφωνα με την αρχή που ίσχυε από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Τα αρχαία ελληνικά ρητά παρατίθενται συχνά στους προλόγους. Για παράδειγμα ο Francois Rosiers στον *Συνήγορο των ψυχών*: «Ο των φιλοσόφων ηγεμών και κορυφαίος Αριστοτέλης αρχινά την μεταφυσικήν του με ταύτην μαρτυρίαν, ότι πάντες άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει· και φαίνεται μου ότι αληθής εστιν η μαρτυρία αυτού»¹⁶⁷. Συνήθως όμως συμπληρώνεται ή βελτιώνεται το αρχαίο ρητό από κάποια εκκλησιαστική ρήση για να επιβεβαιωθεί η ανωτερότητα της θρησκείας. Για παράδειγμα στο

Arabes, Armenienes, Cophtes, Persiennes (...) qu'ils semblent estre nais dans les mesmes pais, quand on les y entend parler, écrire ou prescher dans les idiosmes de ces mesmes Langues, comme s'ils les auroient receuës par l'infusion du S. Esprit (...) qui d'ailleurs sont absolument necessaires pour faire du fruit dans les Missions où ils sont envoyez», *Εγχειρίδιον ορθόδοξον των Ρωμαίων. Δια μέσου του Πατρός Παύλου Λαγνίου, Καπουαίνου, εκ της τάξεως των μικροτέρων αδελφών του αγίου Φρανκέσκου συνθεμένον*, Παρίσι, A. Vitre, 1668, φ. [8-10].

166. *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturum. Περί αναβάσεως του νου εις τον Θεόν. Δια μέσου της κλίμακος των κτισμάτων. Βιβλίον συνθεμένον παρά του εξοχωτάτου και αιδεσιμωτάτου Ρωβέρτου του Βελλαρμίνου της αγίας Ρωμαϊκής εκκλησίας Καρδινάλεως της συντροφίας του Ιησού. Και μεταγλωττισμένον εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων παρά του πατρός Γεωργίου του Βουστρώνιου ιερέως της συντροφίας του Ιησού*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1637, φ. [3-4].

167. *Συνήγορος των ψυχών των εν τω καθαρτηρίω τιμωρουμένων. Βιβλίον τοις ορθοδόξοις χριστιανοῖς εν τη Ανατολή κατοικουμένοις ωφελέστατον. Παρά του αιδεσίμου Πατρός Φραγκίσκου Ρωσσερίου του εκ της του Ιησού συντροφίας θεολόγου*, Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1657, φ. [7].

Περί αναβάσεως του νου εις τον Θεόν ο Βουστρώνιος: «επειδή της ψυχής νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι, καθὼς πολλὰ σοφὰ εἶπεν Αἰσχύλος ο ποιητής, και καλλίτερα ἀπὸ τούτον εἶπεν ο σοφώτατος και αγιώτατος Ἰωάννης ο Χρυσόστομος (...) Κτάσθαι βιβλία φάρμακα της ψυχῆς»¹⁶⁸. Επίσης στην *Οδηγία των αμαρτωλῶν* του Luis de Granada ο Χίος ἰησοῦίτης Ἀνδρέας Ρέντιος: «Πολλοὶ σοφοὶ ἔλληνες ελογιάσασιν, ὅτι το σοφὸν ζῶον, ο ἄνθρωπος, εις ἄλλο δεν διαφέρει ἀπὸ τ' ἄλογα ζῶα, παρὰ εις τον νουν και εις τα χέρια· εις τον νουν διατὶ αὐτὸς ἤυρε τόσαις εὐμορφαις επιστήμαις και τόσαις ἀπειραις τέχναις, ὅσαις εις τον κόσμον ευρίσκονται, εις τα χέρια διατὶ αὐτὰ βάνουσιν εις πράξιν του νοὸς τα ευρήματα (...) ἀμὴ ἐμένα μου φαίνεται, ὅτι ὄχι μοναχὰ εις τον νουν και εις τα χέρια διαφέρει ἀπὸ τ' ἄλλα ζῶα ο ἄνθρωπος, ἀμὴ και εις την ευλάβειαν (...) πρὸς τον θεὸν του κτίστην του»¹⁶⁹.

Στις ἐκδόσεις της Propaganda Fide συγκαταλέγονται μερικὲς ἀκόμη μεταφράσεις: η μετάφραση των ψευδο-αυγουστίνειων συγγραμμάτων *Manuale* και *Soliloquia*¹⁷⁰ ἀπὸ τον Κύπριο συνίτη Νεόφυτο Ροδινό¹⁷¹, στον οποίο ἀποδίδονται και δύο ἀνέκδοτες μεταφράσεις της *Imitatio Christi* και της *Introduction à la vie dévote* του François de Sales¹⁷². Τα δύο τελευταία ἔργα φαίνεται ὅτι μεταφράστηκαν ἐπίσης ἀπὸ τον François Rosiers, ο οποίος

168. *De ascensione mentis*, ὁ.π., φ. [4].

169. *Οδηγία των Αμαρτωλῶν του Πατρὸς Αλοῦσίου του Γρανάτα μεταγλωττισμένη εις ρωμαϊκὴν γλῶσσαν. Δια μέσον του Πατρὸς Ἀνδρέου του Ρεντίου του Χίου. Εκ της συντροφίας του Ἰησοῦ, Ρώμη, Propaganda Fide, 1628, σ. 5-6.*

170. Το ἀνώνυμο *Liber Soliloquiorum animae ad Deum* γράφτηκε τον 12ο αἰώνα (ὅπως και το *Manuale*) και μεταφράστηκε τον 13ο αἰ. ἀπὸ τον Δημήτριο Κυδῶνη. Τους ἐπόμενους αἰῶνες γνώρισε μεγάλη διάδοση. Μεταφράσεις του κυκλοφοροῦσαν ἰδιαίτερα στο Ἅγιο Ὅρος, ὅπου σώζονται πολλὰ χειρόγραφα, βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Καίμπριτζ 1895-1900, τ. 1, σ. 219, 259 και τ. 2, σ. 431. Τον 18ο αἰώνα η μετάφραση του Κυδῶνη ἐκδόθηκε με ἐπιμέλεια του Νικοδήμου Ἀγορείτη στην *Ἐπιτομή εκ των Προφητανακτοδαδικῶν Ψαλμῶν*, Κωνσταντινούπολη 1799.

171. *Του εν αγίοις πατρὸς ἡμῶν Αυγουστίνου επισκόπου Ἰππώνης Ἐγχειρίδιον. Εις την κοινήν των Ρωμαίων γλῶσσαν μεθερμηνευθέν (...)*. Συνεκδίδεται με ξεχωριστὴ ἀρίθμηση το *Αυγουστίνου Μονολόγιον της ψυχῆς πρὸς τον Θεόν. Βιβλίον εν, Ρώμη, Propaganda Fide, 1637 (και 1671)*. Για τον Ροδινό, βλ. Α. BRUNELLO, «Neofito Rodino. Missionario e scrittore ecclesiastico greco del secolo XVII», *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, 5 (1951), 148-171, 201-219. Για βιογραφικά, εργογραφία και βιβλιογραφία, βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Κυπριακὴ Λογισὴ 1571-1878. Προσωπογραφικὴ δέωρηση*, Λευκωσία, Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, 2002, σ. 228-232.

172. Το 1781 μαρτυρεῖται η παρουσία χειρογράφων του ἔργου στη βιβλιοθήκη του Κολλεγίου της Propaganda Fide. Η *Introduction à la vie dévote* του Fr. de Sales (1609) μεταφράστηκε και τον 18ο αἰώνα ἀπὸ τον ἰησοῦίτη Benedetto Credo με τίτλο *Εἰσαγωγή πρὸς την ευλαβὴ ζωὴν συνδεμένη παρὰ του εν Αγίοις επισκόπου Φραντζίσκου δε Σάλες (...)* *Τώρα εις*

συνεργάστηκε και στη μετάφραση της *Τάργας της πίστewς* με τον François Richard¹⁷³.

Τα ψυχωφελή βιβλία αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του καθολικού δόγματος¹⁷⁴ και απευδύνονταν κατά πρώτο λόγο στους Έλληνες που ανήκαν στις καθολικές κοινότητες της Ανατολής. Στις προσφωνήσεις και στους προλόγους οι μεταφραστές αναφέρονται στους «Ορθοδόξους Ρωμαίους της Ανατολής» και σε «όλους τους χριστιανούς οπου μιλούσι ρωμαίικα εις την Ανατολήν». Προφανώς οι μεταφράσεις των βιβλίων αυτών είναι πολύ πιθανό ότι χρησιμοποιήθηκαν για τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων¹⁷⁵ ή, τουλάχισ-

την κοινήν διάλεκτον των Ρωμαίων μεταφερμένη (...), Βερόνα, eredi di Carattoni, 1782. Ο Credo μετέφρασε επίσης και την *Ascensione mentis ad Deum* του Bellarmino, βλ. S. SALAVILLE, «Une traduction de la Philothée de S. Francois de Sales en grec démotique au XVIIIe s.», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τ. 3, Αθήνα 1957, 173-184.

173. *Τάργα της πίστewς της ρωμαϊκής εκκλησίας εις την διαφένδυσιν της ορθοδοξίας*, τ. 1-2, Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1658, βλ. Γ. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Παναγής ιερέυς Φραγκάτος, βιβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αι.) (και αναφορά στην 'Τάργα της Πίστewς της Ρωμαϊκής Εκκλησίας')», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 5 (1986), 33-73. Ακόμη, ο Φραγκίσκος Γκοζαδίνος (Franciscus Gozadinus) από τη Σίφνο, μαθητής του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, είχε αναλάβει να περατώσει για λογαριασμό της Propaganda Fide τη μετάφραση του έργου του Ιταλού κήρυκα του 15ου αιώνα Girolamo Savonarola *Triumphus Crusis* (1492), για την οποία ζητούσε και αμοιβή, βλ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του*, ο.π., σ. 452-455.

174. Ένα από τα καθολικά δόγματα που προπαγανδίζεται με ιδιαίτερη έμφαση είναι το περί καθαρτηρίου, όπως φαίνεται από τον πρόλογο του F. Rosiers στο βιβλίο *Συνήγορος των ψυχών των εν τω καθαρτηρίω τιμωρουμένων*, φ. [7-8]: «Άρχοντες Ρωμαίοι και όσοι είστε εν τη Ανατολή ορθόδοξοι και γνήσιοι παίδες της Ρωμαϊκής εκκλησίας, ότι χαράν έχετε να μάθετε τι γίνεται εις την δύσιν, μάλιστα δια την βοήθειαν και ελευθερίαν των ψυχών των πιστών χριστιανών. Δια τούτο ελπίζω ότι θέλει σας αρέσει τούτος ο μικρός κόπος μας (...) μάλιστα λογιάζω ότι εσείς μαθαίνοντας τα πιστεύουν οι δυτικοί σας αδελφοί περί του καθαρτηρίου και τι κάμνουνσι δια την λύτρωσιν εκείνων των ψυχών, οπου βασανίζονται εν αυτώ, δεν θέλετε μόνον συμφωνήσει μετ' αυτούς εν τη αληθινή ταύτη πίστει, τη χρειαζομένη προς την σωτηρίαν μας, ήγουν ότι καθαρτήριος τόπος ευρίσκεται· αλλά θέλετε τους ομοίους εις την λύτην και ευσπλαχνίαν προς εκείνας τας ελειεινάς ψυχάς». Έμμεσα, σε άλλο σημείο (σ. 1-2), ο Rosiers καταφέρεται κατά του ορθόδοξου δόγματος, το οποίο, όπως και το λουθηρανικό, αρνείται την ύπαρξη του καθαρτηρίου. Όπως επισημαίνει και ο συνεκδότης F. Richard στην αφιέρωσή του προς τους αδελφούς Bretonvilliers [φ. 5], το βιβλίο αυτό πραγματεύεται ένα θέμα άγνωστο στην Ανατολή και έχει στόχο να ενισχύσει την πίστη στο καθαρτήριο, ειδικά στους Έλληνες.

175. Στις Κυκλάδες οι μισιονάριοι στράφηκαν προς τους ορθοδόξους, που ήταν πολυπληθέστεροι, προσδοκώντας, αν όχι να τους προσηλυτίσουν, τουλάχιστον να τους προσεγγίσουν στον καθολικισμό. Η έλλειψη στοιχειώδους μόρφωσης των ορθοδόξων ιερέων, οι μεταξύ τους έριδες, καθώς και ποικίλα συμφέροντα στις σχέσεις με τους καθολικούς παρείχαν πρόσφορο έδαφος στις ξένες αποστολές, έστω και αν αυτές προσέκρουαν συχνά στις εξισοροπιστικές

στον, για τη διδασκαλία ιδίως σε ιησουϊτικά σχολεία¹⁷⁶. Είναι πάντως περισσότερο βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν για τον προπαγανδισμό του καθολικού δόγματος σε ορθόδοξους φυγάδες από την Οθωμανική αυτοκρατορία στην Ιταλία, οι οποίοι τις περισσότερες φορές προσχωρούσαν στην ουνία, όπως οι Μανιάτες της Τσοκάνης και του Τάραντα¹⁷⁷.

Από μια άλλη σκοπιά, όποια και αν ήταν τα αποτελέσματα της προπαγάνδας μέσω των βιβλίων, οι μεταφράσεις αυτές και η δράση των ιησουϊτών άσκησαν πίεση στην Ανατολή συντελώντας στην καθιέρωση της απλής γλώσσας ως μέσου διαφώτισης και κηρύγματος.

Αντιρρητικά κείμενα και ετερόδοξες ομολογίες

Τους χαμηλούς τόνους που επικράτησαν στις δογματικές αντιπαράθεσεις μετά τη σύνοδο της Φλωρεντίας διαδέχεται τον 17ο αιώνα νέα ένταση στις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων. Τα μέτρα που πήρε η Ρώμη για να αντιμετωπίσει τη Μεταρρύθμιση –ιδιαίτερα οι δραστηριότητες των ιησουϊ-

τάσεις των Βενετών στις περιοχές όπου εκείνοι ασκούσαν τον έλεγχο, βλ. Β. J. SLOT, *ό.π.*, σ. 150 κ.ε. Την άποψη περί προσηλυτισμού δέχεται και ο Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Βιβλία Καθολικών και Ορθοδόξων», *Ο Ερανιστής*, 19 (1993), 36-65 (:54-55). Αντίθετα, ο π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ («Τα 'φραγκοχίτικα' βιβλία», *ό.π.*, σ. 222), αναφερόμενος μόνο στα φραγκοχίτικα βιβλία, υποστηρίζει ότι δεν ήταν προσηλυτιστικά, επειδή απευθύνονταν στους καθολικούς και όχι στους ορθοδόξους της Ανατολής, εκτός μόνον από τα δύο πρώτα (δηλαδή τις διδασκαλίες των Ledesma και Bellarmino), τα οποία μπορούν εν μέρει να θεωρηθούν προσηλυτιστικά. Προσδέτει το επιχείρημα ότι τα περισσότερα είναι λειτουργικά (45%) και ότι η μεγαλύτερη παραγωγή τους σημειώθηκε μετά το 1750, οπότε προορίζονταν για τους φραγκολεβαντίνους, δηλαδή τους Ευρωπαίους εμπόρους της Ανατολής, πράγμα που δείχνει και ο πολλαπλασιασμός των εκδόσεών τους: 11 εκδόσεις ως το 1800, 100 εκδόσεις τον 19ο αιώνα.

176. Όπως η μετάφραση της κατήχησης συνόδου του Trento από τον Ματθαίο Δεβαρή σύμφωνα με τη μαρτυρία του περιηγητή La Guilletière (*Athènes ancienne et nouvelle*), βλ. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 61, 100. Η διδασκαλία του Bellarmino μοιράστηκε με εντολή της Προπαγάνδας και του πάπα Ουρβανού Η' (1624) στους ορθοδόξους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και διδασκόταν σε σχολεία ιησουϊτών στη Νάξο, βλ. G. HERING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική*, *ό.π.*, σ. 116 και Μ. Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΩΝΗΣ, *Ιησούιτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, *ό.π.*, σ. 156.

177. Ο απεσταλμένος της Propaganda Fide Odorisio Pierio από τη Χίο, βενεδικτίνος μοναχός, πρώην μαθητής του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, σε εκθέσεις του προς την οργάνωση αναφέρει ότι για την κατήχηση των Μανιατών της Τσοκάνης χρησιμοποίησε βιβλία του Ροδινού (*Σύνομις των θείων και ιερών της Εκκλησίας Μυστηρίων*), του Αλλάτιου (*De consensu utriusque Ecclesiae Occidentalis et Orientalis*) και τη *Doctrina christiana* του Bellarmino σε ελληνική μετάφραση, βλ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ, «Οι Μανιάτες της Τσοκάνης

τών και η καθολική προπαγάνδα – ασκούν πιέσεις στην ανατολική Εκκλησία (κυρίως στην Κωνσταντινούπολη), η οποία απαντά με αντιρρητικά κείμενα. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό μια εκτεταμένη αντιλατινική φιλολογία, σε λιγότερο ή περισσότερο οξείς τόνους, με κυρίαρχο πάντοτε θέμα τις πέντε θεμελιώδεις δογματικές διαφορές¹⁷⁸.

Οι λατινομαθείς ορθόδοξοι θεολόγοι έρχονται σε άμεση επαφή με τα πρωτότυπα κείμενα της δυτικής θεολογίας, ενώ κάποτε συγγράφουν τις απαντήσεις τους στα λατινικά και κατόπιν τις μεταφράζουν στα ελληνικά. Το ίδιο συμβαίνει και από την άλλη πλευρά. Οι απαντήσεις έχουν συχνά στόχο συγκεκριμένα πρόσωπα ή έργα· διεξάγεται έτσι ένας γραπτός διάλογος ανάμεσα σε θεολόγους των αντίπαλων μερίδων. Π.χ. ο Γαβριήλ Σεβήρος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ανασκευάζει τις θεωρίες των Bellarmino και Rossemino στο έργο του *Έκθειςις κατά των αμαθώς λεγόντων και παρανόμως διδασκόντων, ότι ημεῖς οἱ τῆς Ανατολικῆς Εκκλησίας γνήσιοι καὶ ορθόδοξοι παῖδες εσμέν σχισματικοὶ παρά τῆς αγίας καὶ καθόλου Εκκλησίας* (1624). Ο Μάξιμος Μαργούνιος απαντά στον φραγκισκανό Pietro Davila με ένα λατινικό κείμενο, που αργότερα το μεταφράζει στα ελληνικά: *Απολογία τις συντομωτέρα εν εἰδει επιστολῆς προς την ἐπ' ἀμβωνος γενομένην περί τῆς του παναγίου πνεύματος εκπορεύσεως θεωρίαν τε καὶ ὡσπερ ἀποδείξιν προς τινας των τῆς τάξεως του αγίου Φραγκίσκου, λατινιστί προς αὐτόν πρότερον συντεθεισα· ἔπειτα δε παρά του αὐτου επισκόπου εις την ελλάδα φωνήν μετενεχθεισα*¹⁷⁹. Ο ίδιος απαντά στην *Πανοπλία πνευματική του Νεόφυτου Ροδινού με την Αντιπανοπλία*. Ο Ι. Μ. Καρνοφύλλης γράφει το έργο *Αντίρρησις προς Νείλον τον Θεσσαλονίκης περί τῆς αρχῆς του Πάπα* (1626, ελληνικό-λατινικό). Ο Νικηφόρος Πριγγιλεύς, Αθηναίος μοναχός, συντάσσει το έργο *Λόγος κατά του λατινόφρονος Νεοφύτου του Ροδινού*. Ο Ναθαναήλ Χύχας, επίσης Αθηναίος μοναχός με σπουδές στην Πάδοβα, γράφει τα *Κεφάλαια κατά Λατίνων, με τα οποία λογιάζουσι να αποδείξωσι πως το πνεύμα το άγιον εκπορεύεται και εκ του υιού· και προς ταύτα λύσεις των Γραικών, με τας οποίας αναιρούσι τα όσα οι Λατίνοι λέγουσιν*. Η απάντηση δημοσιεύεται στο τρίγωνο (ελληνικό - λατινικό - ιταλικό) προπαγανδιστικό έργο *Απο-*

νης και της περιοχής του Τάραντα (6' μισό του 17ου αι.), *Λακωνικά Σπουδαί*, 4 (1979), 105-159 (:136-137) και Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία τον 17ο αιώνα», στο *ίδιο*, 6 (1982), 182-257.

178. Για μια γενική θεώρηση της αντιρρητικής φιλολογίας, βλ. Α. Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ορθόδοξος Ελλάς. Ήτοι περί των Ελλήνων των γραμάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών*, Λιψία 1872 (από τους βυζαντινούς χρόνους και εξής).

179. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 146.

λογία του φραγκισκανού Aegidius a Cesaro¹⁸⁰.

Στις αψιμαχίες εμπλέκονται και τα παλαιότερα βυζαντινά κείμενα του 13ου αιώνα, επιστρατευμένα από τους Έλληνες ουνίτες. Στον τόμο *Opuscula aurea theologica* (Propaganda Fide, 1630), που επιμελήθηκε ο Πέτρος Αρκουδίου (επονομαζόμενος «ελληνομάστιξ»), συγκεντρώνονται αντιπαλαμικά κείμενα Βυζαντινών θεολόγων (Βησσαρίων, Ι. Βέκκος), καθώς και μεταφράσεις από τους Πλανούδη και Κυδώνη έργων του Αυγουστίνου σχετικών με το επίμαχο ζήτημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος¹⁸¹. Ο δεύτερος της «λατινοφίλου τριάδος», ο Λέων Αλλάτιος, εκδίδει κείμενα του Γρηγορίου Ακινδύνου κατά Παλαμά (*Graeciae orthodoxae, tomus primus*, Ρώμη 1652), καθώς επίσης και σχόλια στον Παλαμά (*De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione, libri tres*, Κολωνία: Άμστερταμ 1648).

Ο διάλογος, οι απαντήσεις και οι ανταπαντήσεις συνεχίστηκαν σε όλο τον 17ο αιώνα και από τις δύο πλευρές παίρνοντας ενίοτε τη μορφή ανοικτών συγκρούσεων. Διαμάχη καθολικών και ορθοδόξων αναφύεται στα μέσα του αιώνα στις Κυκλάδες, όπου οι νεοαφιχθέντες Γάλλοι ιησούιτες F. Richard και F. Rosiers συμπλέκονται με παλαμιστές αδωνίτες μοναχούς¹⁸². Ο Richard (με τη βοήθεια του Rosiers) μεταφράζει την *Τάργα της πίστεως* (Παρίσι 1658), όπου αναπτύσσονται απόψεις σχετικά με τα δόγματα. Το βιβλίο καταστρέφεται από τον πατριάρχη Παρθένιο Δ΄ με τη συνδρομή των οθωμανικών αρχών¹⁸³.

Η άσκηση οργανωμένης προπαγάνδας αλλά και η ανάμιξη σε ζητήματα πολιτικής προκαλούσαν την αντιπάθεια των ορθόδοξων θεολόγων προς τους καθολικούς, ώστε, εκτός από τη συγγραφή αντιρρητικών κειμένων, εί-

180. *Apologiae F. Aegidii a Cesaro ord. Min. S. Francisci Con. Mission. in Romania in Catalatinon Nathanaelis Xchichae Atheniensis (...)* Απολογία φρα Αιγιδίου του εκ Καισαρού (...) εις το Καταλατινών Ναθαναήλ Χύχα (...), Βενετία, V. Mortali, 1678.

181. Περιέχονται τα έργα *De Trinitate* σε μετάφραση Μ. Πλανούδη, *In Ioannis Evangelium tractatus* σε μετάφραση Δ. Κυδώνη, και το ψευδο-αυγουστίνειο *Liber de cognitione verae vitae* (στην πραγματικότητα έργο του Honorius Augustodunensis, 12ος αι.) σε μετάφραση Π. Αρκουδίου.

182. F. RICHARD, *Relation de ce qui c'est passé de plus remarquable à Saint Irini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657. Πβ. B. J. SLOT, *ό.π.*, σ. 181 κ.ε.

183. Πβ. και σημείωμα σε παράφυλλο αντιτύπου της βιβλιοθήκης Πάτμου με το χέρι Αθανάσιου Χρυσόχου (18ος αι.): «το παρόν βιβλίον Τάργα ονομαζόμενον είναι εμποδισμένον υπό της μεγάλης εκκλησίας να το αναγνώσκουσιν οι απλοί άνθρωποι και αγράμματοι, ίνα μη απατώνται και δελεάζωνται υπό των λατινικών ευλογοφανών πανουργιών και θανατηφόρων παγίδων. όσοι δε των σπουδαίων και γεγυμνασμένων εν τοις ορθοίς δόγμασι της ανατολικής εκκλησίας εισιν, ου κωλύονται. Ου γαρ απατώνται, αλλά μάλλον εμπειρότεροι γίνονται προς το ανατρέπειν τα σαθρά και γελοιώδη αυτών των Ιταλών επιχειρήματα»,

χαν επακόλουθο τη στροφή ορισμένων προς το αντίπαλο δέος του παπισμού, τον λουθηροκαλβινισμό, τον οποίο κάποιοι, παρά τις δογματικές διαφορές, κατέληξαν να προσεταιριστούν για να αντιμετωπίσουν τους καθολικούς (κάποτε και για να αποσπάσουν προσωπικά ωφέλη). Καλβινιστικές επιδράσεις φέρει η κατήχηση του μητροπολίτη Ιωαννίνων Ζαχαρία Γεργανού (*Χριστιανική κατήχησις εις δόξαν του φιλανθρωπού θεού*, Βιτεμβέργη 1622), που στρέφεται εναντίον της ελληνικής μετάφρασης της κατήχησης του Bellarmino από τον Ι. Μ. Καρυοφύλλη. Ο τελευταίος ανταπαντά με τον *Έλεγχο της ψευδοχριστιανικής κατήχησης* (Ρώμη 1631). Εναντίον του έγραψαν και οι Νεόφυτος Ροδινός, Λέων Αλλάτιος και Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος¹⁸⁴.

Η κατήχηση του Bellarmino απασχόλησε και τον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη¹⁸⁵. Σε ένα αντίτυπό της έχει αποτυπώσει τις διαφωνίες του με το καθολικό δόγμα¹⁸⁶. Η αντίθεσή του με τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία τον έστρεψε στο στρατόπεδο των αγγλικανών και των καλβινιστών, γεγονός συνδεδεμένο με την ώθηση που έδωσε στην παιδεία και την εκλαΐκευση: εκτός από μία αποτυχημένη απόπειρα ίδρυσης τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη, επί Λούκαρη έγινε η επίσημη μετάφραση της Καινής Διαθήκης «εις απλήν διάλεκτον και γλώσσαν κοινήν». Το έργο ανέλαβε στα 1629-1630 ο Μάξιμος Καλλιουπολίτης, παροτρυνόμενος και από παράγοντες της ολλανδικής πρεσβείας (τον εφημέριο Antoine Léger, τον πρέσβη Cornelius Haga και τον διερμηνέα Μιχ. Βλαστό). Ο μεταφραστής, παράλληλα με το πρωτότυπο, χρησιμοποίησε και την ιταλική μετάφραση του καλβινιστή θεολόγου Giovanni Diodati *La Bibbia, cioè, i libri del vecchio e del nuovo testamento. Nuovamente traslatati in lingua Italiana* (Γενεύη 1607)¹⁸⁷. Επίσης μεταφράστηκε στην απλή η βελγική κατήχηση

βλ. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΕΚΟΣ, Διάκ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογο των εντύπων (15ος-19ος αι.)*, Α', 1479-1800, Αθήνα 1993, σ. 97-98.

184. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 161.

185. Για την προσωπικότητα του Λούκαρη και τα γεγονότα της εποχής, βλ. G. HERING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638)*, ό.π. (όπου και εκτενής βιβλιογραφία).

186. K. ROZEMOND, *Notes marginales de Cyrille Lucar dans un exemplaire du Grand Catéchisme de Bellarmin*, s' Gravenhage 1963.

187. Ο Μάξιμος ακολούθησε τον Diodati και ως προς τη χρήση και τη διάταξη των παρομοιών και των σχολίων. Βλ. σχετικά Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Νέα στοιχεία για την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από το Μάξιμο Καλλιουπολίτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 2 (1986), 5-79 και Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Για τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης. Ιστορία - Κριτική - Απόψεις - Βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη 1970.

(*Confessio Belgica*) από τον Ιερόθεο Αββάτιο¹⁸⁸, ο οποίος στηρίχτηκε σε προηγούμενη μετάφρασή της από τους ελληνοιστές J. Rèves και F. Sylburg στη λόγια γλώσσα¹⁸⁹.

Οι μεταρρυθμίσεις του Λούκαρη δεν ολοκληρώθηκαν σε κανέναν τομέα. Η εξόντωσή του μεθοδεύτηκε από τους αντιπάλους του με αφορμή την πολυσυζητημένη καλθινιστική ομολογία του (*Confessio Fidei*)¹⁹⁰ που εκδόθηκε πρώτα στα λατινικά, ενώ η ελληνική μετάφρασή της τυπώθηκε το 1633 μαζί με το λατινικό κείμενο¹⁹¹. Η ομολογία αυτή ξεσήκωσε αντιδράσεις από όλες τις πλευρές. Εκ μέρους των καθολικών απαντά ο Ι. Μ. Καρνοφύλλης συντάσσοντας την *Αποδοκιμασία* της ομολογίας πρώτα στα λατινικά (1631) και μετά στα ελληνικά σε δύο εκδοχές, απλή και λόγια (1632)¹⁹², ώστε να γίνει πανδημώς γνωστό το ζήτημα. Η ορθόδοξη απάντηση δίνεται από τον αντικαλθινιστή Μελέτιο Συρίγο (*Κατά των καλθινικών κεφαλαίων*)¹⁹³, ο οποίος αναδεικνύε-

188. *Των Εκκλησιών της Βελγικής Χριστιανική και Ορθόδοξος Διδασκαλία και Τάξις*· ήγουν Εξομολόγησις, Κατήχησις, Λειτουργία και Κανόνες Εκκλησιαστικοί. Εις την των Ελλήνων κοινήν γλώσσαν μεταφρασμένη, Λέυντεν 1648. Βλ. K. ROZEMOND, *Archim. Hierotheos Abbatios 1559-1664*, Λέυντεν 1966.

189. *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις και κατήχησις. Hoc est: Ecclesiarum Belgarum Confessio, Interprete Jacobo Revio, et Catechesis (...) Interprete Fr. Sylburgio*, Λέυντεν, Elzevir, 1623 (και 1627, 1638).

190. *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani nomine et consensu Patriarcharum Alexandrini et Hierosolymitani, aliorumque Ecclesiarum Orientalium Antistitum scripta*, Κωνσταντινούπολη 1629. Ο Ι. Καρμίρης αμφισβητεί ότι αυτή η ομολογία «ήτο δυνατόν να εξήλθεν εκ της γραφίδος ορθοδόξου Έλληνος θεολόγου», επειδή πρόκειται για «οθνεϊόν, άγνωστον και ακατανόητον υπό των Ορθοδόξων τίτλων»· και ακόμη για τον λόγο ότι ο Λούκαρης δεν διέθετε την κατάλληλη δογματική κατάρτιση ούτε τέλεια γνώση της λατινικής, πράγμα που θα του επέτρεπε να προβεί στη σύνθεση του έργου. Θεωρεί πιθανότερο ότι γράφτηκε από τους καλθινιστές Diodati, Le Clerc, Léger και άλλους με τη συγκατάθεση του Λούκαρη και με βάση τα καλθινιστικά κείμενα *Christianae Religionis Institutio*, *Confessio Gallicana* και *Confessio Belgica* με κάποιες αλλαγές, βλ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Περί του πρόβλημα της λεγομένης 'Λουκαρείου' ομολογίας», *Θεολογία*, 56 (1985), 657-693.

191. *Ομολογία της χριστιανικής πίστεως (...) Confessio (...)*, Γενεύη, Jean de Tournes, 1633.

192. Λατινική: *Censura Confessionis, seu potius perfidiae Calvinianae, quae nomine Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani edita circumfertur*, Ρώμη 1631. Λόγια: *Αποδοκιμασία και κατάκρισις της επί ονόματι Κυρίλλου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως εκδοθείσης ομολογίας της πίστεως είτουν απιστίας των Καλθινιστών η συνήπται, και η των αναθεματισμάτων παρ' αυτού δη του Κυρίλλου πάλαι εκφωνηθέντων απάρρησις*, Ρώμη 1632 (και 1671). Απλή: *Κατάκρισις της ομολογίας της πίστεως, μάλιστα της κακοπιστίας των Καλθινιστών, οπού ετυπώθηκεν εις όνομα Κυρίλλου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως*, Ρώμη 1632. Βλ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Οι ελληνικές εκδόσεις», *ό.π.*, σ. 518-519 και Ο ΙΔΙΟΣ, «I libri greci», *ό.π.*, σ. 212.

193. *Κατά των καλθινικών κεφαλαίων, και ερωτήσεων Κυρίλλου του Λουκάρεως Αντίρ-*

ται στον σημαντικότερο αντίπαλο του Λούκαρη από θεολογική άποψη.

Για να μετριάσουν οι εντυπώσεις από την ομολογία του Λούκαρη, συντάσσεται νέα ορθόδοξη ομολογία από τον Πέτρο Μογίλα, μητροπολίτη Κιέβου. Το πρώτο κείμενο γράφεται στα λατινικά το 1642. Κατόπιν διορθώνεται και, πιδανότατα, μεταφράζεται από τον Συρίγο στα ελληνικά, ενώ το 1643 εγκρίνεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως *Ομολογία της Ορθόδοξου Πίστεως της Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας του Χριστού* και το 1666 εκδίδεται με πρωτοβουλία του δραγουμάνου Παναγιώτη Νικουσίου¹⁹⁴. Το ζήτημα με την ομολογία αυτή είναι ότι φέρει έκδηλες επιδράσεις από τις πραγματείες του καθολικού δόγματος. Συγκεκριμένα έχει υπόδειγμα τρεις καθολικές κατηχήσεις: τον *Catechismus Romanus* που συντάχθηκε μετά την τριδεντινή σύνοδο, τον *Grosse Catechismus* του Canisius και την *Κατήχηση* του Bellarmino. Επίσης διακρίνει κανείς επιδράσεις από τη *Summa Theologiae* του Θωμά Ακινάτη, ενώ η διαίρεσή της σε τρία μέρη ακολουθεί το λατινικό πρότυπο: στο πρώτο μέρος 126 ερωταποκρίσεις, στο δεύτερο το πάτερ ημών και οι μακαρισμοί, στο τρίτο οι αρετές και ο δεκάλογος. Στην ουσία πρόκειται για σχολαστική πραγματεία που προσαρμόζεται στο ορθόδοξο δόγμα¹⁹⁵. Στην προσπάθεια, άρα, να αντιμετωπισθούν οι καλθινιστικές θέσεις υιοθετούνται οι μέθοδοι των καθολικών. Όμως η καθολική επίδραση δεν εξηγείται μόνο μέσω της αντιγραφής κάποιων δυτικών κειμένων, αλλά και από την όλη πνευματική ατμόσφαιρα που είχε διαμορφωθεί στην Ακαδημία του Κιέβου, την οποία ίδρυσε ο Μογίλας το 1633. Επηρεασμένος από τα ιησουϊτικά σχολεία της Πολωνίας, ακολούθησε τον ίδιο καταμερισμό μαθημάτων, εισήγαγε τα λατινικά ως γλώσσα διδασκαλίας (στη θέση των ελληνικών και των σλαβικών), περιλαμβάνοντας στην ύλη και τη *Summa Theologiae*, ενώ η βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε με Έλληνες, Λατίνους και μεταρρυθμιστές συγγραφείς. Οι σπουδαστές ήταν Ρώσοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι και Έλληνες. Δηλαδή διαμορφώθηκε ένα κέντρο γραμμάτων που διευκόλυne την επικοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση¹⁹⁶. Από ένα τέτοιο περιβάλλον πήγασε η *Ομολογία* του Μογίλα, υιοθετήθηκε με τη μετάφραση Συρίγου από την

ρησις, και Δοσιθέου πατρ. Ιεροσολύμων εγχειρίδιον κατά της καλθινικής φρενοβλαβείας, Βουκουρέστι 1690, βλ. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 209.

194. *Ορθόδοξος ομολογία της καθολικής και αποστολικής εκκλησίας της ανατολικής, Άμστερνταμ, 1666*. Πβ. I. N. ΚΑΡΜΠΗΣ, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της ορθόδοξου καθολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 1953, τ. 2, σ. 582 κ.ε.

195. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ό.π., σ. 234.

196. Στο ίδιο σ. 56-57.

ορθόδοξη Εκκλησία και επικυρώθηκε από τον Δοσίθεο Ιεροσολύμων. Έγινε μάλιστα παγκοσμίως γνωστή με τις μεταφράσεις της σε πολλές γλώσσες, όπως λατινική (το λατινικό πρωτότυπο χάθηκε), γερμανική, αγγλική, ρωσική, αραβική, ως το αντιπροσωπευτικότερο κείμενο της ορθοδοξίας του 17ου αιώνα¹⁹⁷.

Στο εξής το Πατριαρχείο θα σκληρύνει τη στάση του απέναντι στην ετεροδοξία. Εντούτοις, στην προσπάθεια για την καταπολέμηση κάθε αντίθετης άποψης, υιοθετεί τα εκφραστικά μέσα των Δυτικών σε συνδυασμό με τα κείμενα της ορθόδοξης παράδοσης¹⁹⁸. Έχουν όμως ήδη τεθεί οι βάσεις για την ανάπτυξη της παιδείας και την ωρίμανση του θρησκευτικού ουμανισμού¹⁹⁹.

197. Στο ίδιο, σ. 232-233.

198. Κύριος εκπρόσωπος των ορθόδοξων θέσεων είναι ο πατριάρχης Δοσίθεος Ιεροσολύμων, που αναδεικνύεται στον μεγαλύτερο πολέμιο των ετεροδόξων και μάλιστα των καθολικών (επονομάζεται «λατινομάστιξ»). Στον *Τόμο αγάπης κατά Λατίνων* (Ιάσιο 1698) συλλέγονται υπό την εποπτεία του αντιδυτικά έργα ποικίλων συγγραφέων, Βυζαντινών έως σύγχρονων, με σκοπό να καταπολεμηθούν οι αιρετικοί. Στο στόχαστρο βρίσκονται ιδιαίτερα η *Τάραξη της πίστωσης* του Richard, ο I. M. Καρυοφύλλης και ο Παΐσιος Λιγαριδής, ο οποίος μάλιστα αφορίζεται. Από το τυπογραφείο του Ιασίου εκδίδονται με τη φροντίδα του και άλλα έργα που συγκεντρώνουν όλη την κατά Λατίνων αντιρρητική γραμματεία: *Τόμος καταλλαγής* (1692), *Τόμος χαράς* (1705), *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχουσάντων* (1715) κ.ά. Βλ. I. N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Η ομολογία της ορθόδοξου πίστωσης του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Δοσιθέου», *Θεολογία*, 19-20 (1948-49), 693-707.

199. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 58, 104.

2. Παραინετική θεολογία

Και ταύτα πάντα εσυνάθροισα υπό πολλών ιστοριών και αποδείξεων (...) διτι να εγνωρίζει πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν Γραφήν τί λέγει

(Ιωαννίκιος Καρτάνος)

εσυνάθροισα με την θείαν δύναμιν και βοήθειαν από διαφόρους λόγους των διδασκάλων μας (...) δια να αναγινώσκη πας ένας το έγκλημα, οπού έπραξε, να ευρίσκη τον τρόπον της θεραπείας του

(Αγάπιος Λάνδος)

'Speculum christianae pietatis': Μεσαιωνικά exempla και ανθολογία

Η έλλειψη εκκλαϊκευμένων έργων παραινετικής θεολογίας, ιδιαίτερα αισθητή στον ελληνικό χώρο, σύντομα θα οδηγούσε στην ανάγκη να καλυφθεί το κενό με τη μετάφραση στην κοινή γλώσσα. Από τη βυζαντινή παράδοση, που έπασχε από την ίδια έλλειψη²⁰⁰, κληρονομήθηκε μια πενιχρή συλλογή έργων εκκλαϊκευτικών του θείου λόγου, ενώ η αιοιογραφία δεν ακολούθησε την εξέλιξη της γλώσσας και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι βίοι αγίων παραδόθηκαν στη λόγια εκκλησιαστική²⁰¹. Στο corpus της βυζαντινής αιοιογραφίας πρέπει να προστεθούν ακόμη ελάχιστα αιοιολογικά κείμενα μεταφρασμένα από τα λατινικά, όπως του Αγίου Ιερωνύμου (*De viris illustribus*) και του Αγίου Αμβροσίου (*Expositio Fidei*)²⁰². Επίσης το *Μαρτύριο* της

200. Η ανατολική Εκκλησία, εμμένοντας στο απαράβιαστο των ιερών πηγών και στο πνευματικό προνόμιο της αποκλειστικής διαχείρισης του θείου λόγου, δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την απλοποίηση της θρησκευτικής διδασκαλίας. Λίγες οι εξαιρέσεις: ο Μιχαήλ Γλυκάς που απαντά σε απορίες του μέσου χριστιανού στις *Επιστολές* του ή το κάπως εκκλαϊκευμένο κήρυγμα του Ιωάννη Μαυρόποδα. Όμως, σε γενικές γραμμές, «ο μέσος Βυζαντινός ένιωθε αποκλεισμένος από τα θρησκευτικά ζητήματα και αυτό δεν μπορούσαν να το αλλάξουν ούτε τα πιο καλλιεπή κηρύγματα», βλ. Η.-G. BECK, *Η βυζαντινή χιλιετία*, Αθήνα 1990, σ. 279-282 (α' έκδ. *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978).

201. Οι «επί το ελληνικότερον» διορθωτικές επεμβάσεις του Νικήτα Παφλαγόνα και του Συμεών Μεταφραστή τον 10ο αιώνα συνετέλεσαν στο να εξαφανιστούν κάποια λαϊκότερα κείμενα. Αυτή η πράξη, αν δεν «επέφερε το θάνατο της ελληνικής αιοιογραφίας, σίγουρα όμως συνέβαλε στον ευνοουχισμό της», βλ. C. MANGO, *Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*, Αθήνα 1988, σ. 295 (α' έκδ. *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980).

202. G. PODSKALSKY, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, 6.π., σ. 175.

Αγίας Αναστασίας της χήρας, που μεταφράστηκε από έναν ελληνομαθή μοναχό στη Ρώμη και πέρασε στο Βυζάντιο, πιθανόν τον 9ο αιώνα, μέσω μιας ενωτικής πρεσβείας²⁰³. Ο βυζαντινός 13ος αιώνας κληροδότησε μια πλανούδεια χειρόγραφη μετάφραση ενός ηθικοδιδασκτικού έργου, από τα πιο πολυδιαβασμένα στον δυτικό Μεσαίωνα, με θέμα την παρουσίαση ορισμένων ανδρώπων ελαττωμάτων, αποδιδόμενου στον Αυγουστίνο ή στον Κυπριανό, στην πραγματικότητα όμως Απόκρυφου, γραμμένου στην Ιρλανδία τον 7ο αιώνα: *De duodecim abusivum gradibus* (Περί των δώδεκα βαθμών της παραχρήσεως)²⁰⁴. Το σημαντικότερο όμως δυτικό κείμενο του πέρασε χωρίς στην Ανατολή και που δεν έπαψε να αποτελεί πηγή για τους μεταγενεστέρους ήταν το έργο του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου *Libri IV Dialogorum de vita et miracula Patrum Italicorum et de aeternitate animarum* (5ος αι.). Μεταφράστηκε τον 8ο αιώνα από τον ελληνικής καταγωγής πάπα Zaccaria με τον τίτλο *Βιβλία τέσσερα Διαλόγων για τη ζωή και τα θαύματα των πατέρων της Ιταλίας και για την αιωνιότητα των ψυχών* (εξ ου και η προσωπωνυμία Γρηγόριος ο Διάλογος)²⁰⁵. Το έργο ήταν δημοφιλές στην Ανατολή αλλά σταδιακά όλο και πιο απρόσιτο στους πολλούς λόγω της γλώσσας²⁰⁶.

Από τον 14ο αιώνα, όταν οι γλωσσικές ιδιομορφίες των ελληνικών περιοχών καθιστούν την ανάγκη για εκλαϊκευση επιτακτικότερη, εμφανίζονται στην Κρήτη και στην Κύπρο κάποια παραινετικά ή κατανυκτικά κείμενα προσιτά στον απλό χριστιανό: θρησκευτικά αλφαθητάρια, δρήνοι για την αμαρτία, ύμνοι και μοιρολόγια της Παναγίας²⁰⁷. Οι πρώτες μεταφράσεις δυτικών αγιολογικών κειμένων του 15ου αιώνα οφείλονται σε Κρητι-

203. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Βυζάντιο και Ευρώπη: Αγιολογικές σχέσεις (527-1453)», *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση* (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, 85-99 (:93).

204. Γ. Ν. ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, «Μάξιμου Πλανούδη μετάφραση του 'Περί των δώδεκα βαθμών της παραχρήσεως' του Ψευδο-Αυγουστίνου», *Δωδώνη*, 3 (1974), 219-258.

205. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 87. Ακόμη ένα έργο του ίδιου πάπα, η *Regula Pastoralis*, ένα είδος κανόνα ποιμενικής ζωής, μεταφράστηκε από τον G. Godinus, με τίτλο *Γρηγορίου του Διαλόγου η δεία Λειτουργία (...)*, Παρίσι 1595.

206. Οι *Διάλογοι* εκδόθηκαν στα τέλη του 18ου αιώνα σε παράφραση του Κ. Δαπόντε: *Πατερικόν του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου του Διαλόγου, Πάπα Ρώμης. Εν ω περιέχονται Βίοι των εν Ιταλία Οσίων Πατέρων (...)*, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1780.

207. Βλ. σχετικά Β. ΚΝΟΣ, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Ουψάλα 1962, σ. 143 κ.ε., 203 κ.ε.: Η.-G. ΒΕΚΚ, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, Αθήνα 1988, σ. 288 κ.ε. (α' έκδ. *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971)· Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Νεοελληνικά θρησκευτικά αλφαθητάρια*, Θεσσαλονίκη 1964 (ιδ. διατριβή).

κούς καθολικούς, όπως ο Ανδρέας Σκλέντζας που μεταφράζει διάφορες δυτικές προσευχές: το *Adoro te devote* του Θωμά Ακινάτη, *Αίνους* στη Θεοτόκο, ένα ποίημα για τη Μαρία Μαγδαληνή. Στον Σκλέντζα αποδίδονται ακόμη η μετάφραση του *Ave verum*, μία προσευχή στο Άγιο Πνεύμα, μερικά δίστιχα με τίτλο *Αι επτά θεραπείαι της Θεοτόκου* και ένα ποίημα για τον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης²⁰⁸. Σε κυπριακό χειρόγραφο του 1542 εντοπίζονται τέσσερα θαύματα της Παναγίας (*Θαυμάσια της υπεραγίας και αιειπαρθένου Μαρίας*) που μαρτυρούν δυτική προέλευση²⁰⁹.

Από βενετοκρατούμενες περιοχές πήγασε, κατά τα φαινόμενα, και το *Άνθος Χαρίτων*, ένα *speculum christianaer pietatis*, ένα ευσεβές δηλαδή ανάγνωσμα με ηθοπλαστικούς στόχους²¹⁰ που απευθύνεται στον απλό χριστιανό –είναι μάλιστα το πρώτο δείγμα μετάφρασης πεζού λόγου στην απλή γλώσσα²¹¹. Μεταφράστηκε τρεις φορές από διαφορετικούς ανώνυμους μεταφραστές: το πρώτο χειρόγραφο (1497) προέρχεται ίσως από τα Επτάνησα, το επόμενο (1500) είναι γραμμένο σε κυπριακό ιδίωμα, το τρίτο (τέλος 15ου αι.) είναι λογιότερο. Το 1529 τυπώθηκε στη Βενετία (da Sabbio) και διοχετεύτηκε με αυτόν τον τρόπο στον οθωμανοκρατούμενο χώρο. Η εκδοτική επιτυχία του ήταν μεγάλη: 11 εκδόσεις από το 1529 ως το 1700²¹². Από τον τίτλο της έκδοσης του 1642 προκύπτει ότι ίσως χρησιμοποιήθηκε και ως σχολικό εγχειρίδιο: «βιβλίον ωφελιμώτατον εις τα παιδία και τους νέους και εις κάθε άλλον Χριστιανόν σπού με αρεταίς επιδου-

208. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ποιήματα του Ανδρέα Σκλέντζα», *Ελληνικά*, 20 (1967), 107-145 και Α. Φ. VAN GEMERT, «Ο κρητικός ποιητής περ Ανδρέα Σκλέντζα», *Cretan Studies*, 1 (1988), 97-115.

209. Πρόκειται πιθανότατα για μετάφραση, επειδή οι συλλογές θαυμάτων της Παναγίας ανήκουν στη λατινική αγιολογική παράδοση. Η δυτική επίδραση φαίνεται και στη γλώσσα, όπου μεταφέρονται λατινικές εκφράσεις (π.χ. δεδοξασμένη Παρθένος <gloriosa virgo>). Πρότυπο θα ήταν ένα λατινικό βιβλίο που έφερε στο νησί κάποιος Γάλλος ή Βενετός μοναχός, βλ. F. HALKIN, «Quatre miracles de la Vierge en grec», *Analecta Bollandiana*, 95 (1977), 5-12. Τα τρία από τα θαύματα αυτά περιέχονται και στην *Αμαρτωλών Σωτηρία* του Αγάππου Λάνδου, *στο ίδιο*, σ. 6, σημ. 7. Για τον Λάνδο, βλ. παρακάτω.

210. Για τους χριστιανικούς καθρέπτες (*speculum*), είδος με μεγάλη διάδοση στη μεσαιωνική Δύση, βλ. M. SCHMIDT, «Miroir», *Dictionnaire de spiritualité*, ό.π., τ. 10/2, στ. 1290-1303.

211. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, Κ. Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ, *Άνθος των Χαρίτων - Φιόρ δε Βερτού. Η κυπριακή παραλλαγή*, Λευκωσία 1994. Βλ. επίσης St. ΚΟΛΙΑΔΙΜΟΥ, C. STEVANONI, «Per l'individuazione del prototipo italiano di Άνθος των Χαρίτων, Venezia 1529», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, ό.π., 39-56.

212. Πβ. Φ. ΗΛΙΟΥ, «Σημειώσεις για τα 'τραθήγματα' των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», ό.π., σ. 120, 126-127.

μά να στολίση τον εαυτόν του». Το 1755 εμφανίζεται ανανεωμένο (*Néo Άνθος Χαρίτων*) σε δίγλωσση έκδοση με έμφαση στη χρήση του ως γλωσσικού εγχειριδίου: «ανακαινισμένον, αυξημένον και στολισμένον (...) βιβλίον ωφελιμώτατον εις κάθε άνθρωπον και μάλιστα εις όποιον επιθυμεί να μάθη τες δύο τόσον κοινές γλώσσες Ιταλικήν και απλήν Ρωμαϊκήν». Με τη νέα αυτή μορφή θα πραγματοποιήσει ακόμη περισσότερες εκδόσεις: 22 στο διάστημα 1755-1866.

Το πρωτότυπό του, το *Fior di Virtù e costumi nobilissimi utilissimo a ciascaduno fidele Cristiano*, που γράφτηκε πιθανόν από τον Ιταλό μοναχό Tommaso Gozzadini από την Μπολόνια²¹³ στις αρχές ή στο 6^ο μισό του 14ου αιώνα και διαβάστηκε πολύ από τον δυτικό Μεσαίωνα, ακολουθεί την παράδοση των ανθολογιών με ρήσεις σοφών, είδος με ευρεία διάδοση σε Ανατολή και Δύση²¹⁴. Τα ρητά διανθίζουν το βασικό πλέγμα που συνίσταται στην περιγραφή των σημαντικότερων αρετών και αμαρτημάτων, σύμφωνα με το μεσαιωνικό σχήμα: περιγράφεται η αρετή, ακολουθεί η παρομοίωση (*similitudine*) με κάποιο ζώο ή πουλί, και τέλος το παράδειγμα (*esempio*), αποτελούμενο από ρήσεις σοφών και διηγήσεις προερχόμενες από τη δρασκευτική ή την κοσμική ιστορία. Το μεσαιωνικό παράδειγμα (*exemplum*) είναι μια σύντομη αληθοφανής ή ιστορική διήγηση, εντασσόμενη συνήθως μέσα στο κήρυγμα με σκοπό να παραδειγματίσει, να διδάξει και να οδηγήσει το πιστό ακροατήριο στη σωτηρία, επιχειρώντας, κατά τη διατύπωση του Jacques Le Goff, τη σύζευξη της ιστορικής πραγματικότητας με την εσχολογική αβεβαιότητα²¹⁵. Πατέρας του θεωρείται ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας με τη συλλογή του *Διάλογοι* που περιλαμβάνει πλήθος παραδειγμάτων από τα οποία αντλούν οι μεταγενέστεροι. Το *exemplum* δεν έπαψε να κυκλοφορεί στη Δύση με σκοπό τον παραδειγματισμό του χριστιανού σύμφωνα με τις επιταγές της Εκκλησίας και τα δεδομένα της εποχής, πράγμα που το καθιστά ευαίσθητο δείκτη των κοινωνικών αλλαγών, οι οποίες α-

213. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΓΙΔΗ, «Fior di Virtù - Άνθος Χαρίτων», *ό.π.*, σ. 267. Ή από κάποιο ανώνυμο λαϊκό, βλ. ST. KOLIADIMU, C. STEVANONI, *ό.π.*, σ. 39.

214. Κατά μία άποψη παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το λατινικό *Dicta philosophorum*, βλ. N. FERSIN, *Fior di virtù - Florence 1491. An English Translation*, (εισαγωγή L. J. Rosenwald), Φιλαδέλφεια 1953, σ. vi. Τα ανθολόγια, όσα είναι εκλαϊκευτικά-διδακτικά (υπάρχουν και πιο θεωρητικά), συγκεντρώνουν γύρω από το τυπικό σχήμα αμαρτήμα-αρετή αποφθέγματα αρχαίων φιλοσόφων και Πατέρων της Εκκλησίας, διοχετεύοντας έτσι την πεμπουσία της γνώσης, με σημαντική όμως αφάρηση, βλ. H.-M. ROCHAIS, «Florilèges spirituels», *Dictionnaire de spiritualité*, *ό.π.*, τ. 5, 1962, στ. 435-512.

215. J. LE GOFF, «Le temps de l'exemplum (XIIIe siècle)», *L'imaginaire médiéval*, Παρίσι 1985, σ. 99-102.

ποτυπώνονται συχνά στην ταξινόμηση και στην αξιολόγηση των αμαρτιών, καθώς και στην επιλογή των παραδειγμάτων²¹⁶. Το *Fior di Virtù* κυκλοφόρησε στα ιταλικά σε πολλά χειρόγραφα και έντυπα με παραλλαγές²¹⁷, ενώ μεταφράστηκε και σε πολλές γλώσσες με ποικίλες αποκλίσεις²¹⁸. Φαίνεται πάντως ότι το ιταλικό βιβλίο διατηρεί μεν το μεσαιωνικό σχήμα, διακρίνεται όμως από ένα νέο πνεύμα περισσότερο ουμανιστικό²¹⁹.

Το 1536 κυκλοφόρησε στη Βενετία ένα ακόμη ευσεβές ανάγνωσμα, αυτή τη φορά επωνύμως: *Το παρόν βιβλίον είναι η παλαιά τε και νέα διαδίκη, ήτοι το άνθος και αναγγαίον αυτής. Έστι δε πάνυ ωφέλιμον και αναγγαίον προς πάσα χριστιανόν*²²⁰. Πρόκειται για τη μετάφραση ενός εκλαϊκευμένου

216. Για την κατηγοριοποίηση των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων, βλ. M. W. BLOOMFIELD, *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English Literature*, East Lansing 1952 S. WENZEL, «The seven deadly sins: some problems of research», *Speculum*, 43 (1968), 1-22 L. K. LITTLE, «Pride goes before Avarice: Social Change and the Vices in Latin Christendom», *The American Historical Review*, 75 (1971), 16-49.

217. ST. ΚΟΛΙΑΔΙΜΟΥ, C. STEVANONI, *ό.π.*, σ. 39-41.

218. Π.χ. η ελληνική μετάφραση περιέχει 17 αμαρτίες ή ελαττώματα και 18 αρετές ή προτερήματα (η μετροσύνη δεν έχει αντίστοιχη κακία), δηλαδή τα επτά θανάσιμα (ζήλεια, θλίψις, θυμός, φιλαργυρία, αλαζονεία, λαίμαργία, πορνεία) και ακόμη δέκα που μοιάζουν να είναι παραλλαγές των κύριων επτά (ανελεημοσύνη, κολακεία, μωρία, αδικία, δόλος, ψέμα, φόβος, κενοδοξία, ακραστασία, ακρασία). Σε μια εσωτερική ταξινόμηση των αμαρτιών, ο συγγραφέας αναφέρεται στις επτά θανάσιμες τοποθετώντας στην κορωνίδα την αδικία, από την οποία απορρέουν όλες οι άλλες. Σε κάθε κοινωνική ομάδα αποδίδει μία χαρακτηριστική αμαρτία: η αλαζονεία αρμόζει στους άρχοντες, η φιλαργυρία στον λαό, ο δόλος στους χωριάτες, η ζήλεια στους τεχνίτες, η υποκρισία στους εκκλησιαστικούς, η κενοδοξία στις γυναίκες, ενώ η πορνεία είναι κοινή σε όλους. Στο παλιό Άνθος (του 1642), τα παραδείγματα προέρχονται κυρίως από την κοσμική ιστορία (αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή), τη Βίβλο και τη μεσαιωνική παράδοση (βίους αγίων, πατερικά) -16, 8 και 8 παραδείγματα αντίστοιχα. Τα ρητά προέρχονται από αρχαίους Έλληνες (Πλάτων, Αριστοτέλης, Αίωωπος, Ιπποκράτης, Όμηρος) και Λατίνους συγγραφείς (Πλίνιος, Julius Solinus, Σαλλούστιος, Βαλέριος Μάξιμος, Σενέκας, Λογγίνος) και τέλος από δυτικούς θεολόγους και φιλοσόφους (Ακινάτης, Αυγουστίνος, Albertus Magnus, Βαρδολομαίος κ.ά.). Στο *Νέον Άνθος Χαρίτων* αναγγέλλεται στον πρόλογο η πρόθεση να αποκαθαρωθεί το έργο από τα σφάλματα του παρελθόντος, ώστε να είναι κατάλληλο και για τα παιδιά. Έτσι στην έκδοση του 1804 βλέπουμε ότι περιλαμβάνονται 19 παραδείγματα από τη Βίβλο, 13 από την κοσμική ιστορία, ενώ μόλις 2 μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στη μεσαιωνική παράδοση, όπως διαμορφώθηκε μετά τον 12ο αιώνα. Παράλληλα έχουν αφαιρεθεί οι ρήσεις των δυτικών θεολόγων.

219. A. DUJY, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités Sud-Est européennes*, Βουκουρέστι 1971, σ. 36-37. Ο Ιταλός συγγραφέας έχει υπόψη του, εκτός από τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς συγγραφείς, και το *Convivio* του Δάντη, βλ. ST. ΚΟΛΙΑΔΙΜΟΥ, C. STEVANONI, *ό.π.*, σ. 42.

220. Βλ. σχετικά E. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στην δημόδη πεζο-

ιταλικού ανθολογίου της Γραφής (*Fioretto di tutta la Bibbia historiato*)²²¹, από τα τερπνά και ευσεβή αναγνώσματα που ήταν διαδεδομένα στη Δύση του όψιμου Μεσαίωνα²²² και απόντα από την Ανατολή²²³. Η πρωτοβουλία για τη μετάφραση ανήκει στον Κερκυραίο μοναχό Ιωαννίκιο Καρτάνο –ή πρωτοσύγκελο όπως αυτοαποκαλείται– και αποσκοπεί στο να μάθουν οι «απλοί» και «αμαθείς» την Αγία Γραφή. Διαβάζουμε στον πρόλογο (φ. 13^V): «Επειδή εγώ ο ευελής και ανάξιος Ιωαννίκιος ιερομόναχος ο Καρτάνος και μέγας πρωτοσύγκελος Κερκύρων (...) Και ταύτα πάντα εσυνάθροισα υπό πολλών ιστοριών και αποδείξεων, εποίησα το παρόν βιβλίον και

γραφία του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), 217-256· Η ΙΔΙΑ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, Βενετία 1536*, Αθήνα 1988 (έκδοση του μισού κειμένου με εισαγωγή)· Η ΙΔΙΑ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, [Βενετία 1536]*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000 (έκδοση ολόκληρου του κειμένου με εισαγωγή της Ε. Κακουλίδη-Πάνου και γλωσσικό επίμετρο της Ε. Καραντζόλα· οι παραπομπές σ' αυτήν την έκδοση).

221. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στην δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 221. Το ίδιο βιβλίο και η δημοφιλής συναγωγή αγιολογικών κειμένων *Legenda aurea* του Jacobus de Voragine (13ος αι.) αποτελούν τις βασικές πηγές του ποιήματος *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* ανώνυμου Κρητικού στιχουργού (Ανδρέας Σκλεντζάς;). Επίσης άσκησε επίδραση στην *Κοσμογέννηση* του Χούμου. Βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Η 'Παλαιά και Νέα Διαθήκη' ποίημα προγενέστερο του 17ου αιώνα», *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ό.π.*, τ. 2, 242-277 (: 253-55) και W. PUCHNER, «Byzantinische und Westliche Einflüsse auf die religiöse Dichtung Kretas zur Zeit der venezianischen Herrschaft. Das Beispiel der apokryphen Judasvita in dem Gedicht 'Altes und Neues Testament'», *στο ίδιο*, 278-312.

222. Κατά τον 14ο-15ο αιώνα το *Fioretto* κυκλοφόρησε σε πολλά χειρόγραφα, ενώ ως τα μέσα του 16ου αιώνα γνώρισε γύρω στις 20 εκδόσεις με διαφορετικούς τίτλους (*Fioretto della Bibbia, Fiore di tutta la Bibbia, Fiore novello*). Πρόκειται για συμπίλημα από διάφορες πηγές –περιέχει αποσπάσματα από τη Vulgata, το *Chronicon* του Ισιδώρου, το *Elucidarium* του Honorius Augustodunensis, Απόκρυφα, ένα τμήμα του είναι μετάφραση ενός μεσαιωνικού καταλανικού χρονικού–, που συνταιριάζει λόγια με λαϊκά στοιχεία· είχε μάλιστα περιληφθεί σε κάποιον Index librorum prohibitorum της Αντιμεταρρύθμισης. Βλ. πρόχειρα C. GINSBURG, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 80, 267-268 (όπου και βιβλιογραφία) (α' έκδ. *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*, Τορίνο 1976). Το προσφιλές ανάγνωσμα του Μενόκκιο είναι προφανώς το ίδιο με το ανθολόγιο που μεταφράζεται στα ελληνικά.

223. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα λαϊκών αποδόσεων της Γραφής. Κάποιες έγιναν τον 15ο αιώνα από ιουδαϊκές κοινότητες που δεν ελέγχονταν από τα λόγια περιβάλλοντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας· επίσης μία περιλήψη της Παλαιάς Διαθήκης και των Αποκρύφων με τίτλο *Παλαιά ή Ιστορία Παλαιού*, καθώς και ένα Ψαλτήριο στη δημοτική. Επίσης μία παράφραση της Βίβλου, το έμμετρο *Παλαιόν δια στίχων* (ή *Κοσμογέννησις*), εκπονήθηκε από τον Κρητικό Γεώργιο Χούμνο, νοτάριο στον Χάνδακα μεταξύ 1480-1500, βλ. Η.-G. BECK, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας, ό.π.*, σ. 289.

από γραμματικά και λογικά έβγαλά τα εις κοινήν γλώτταν ως ηβλέπετε δια να εγνωρίζει πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν Γραφήν τί λέγει. Και τούτο δεν το έκαμα δια τους διδασκάλους, αλλά δια τους αμαθείς ως εμέ και δια να καταλάβουν πάντες οι χειροτέχνοι και αμαθείς την θείαν Γραφήν τί λέγει, τόσον ναύται όσον και χειροτέχνοι και γυναίκες και παιδιά και πάσα μικρός άνθρωπος μόνον όπου να ηξεύρει να διαβάξει». Κατά κωνά μεταφράζει πιστά, κάποτε διασκευάζει και άλλοτε προσθέτει δικά του σχόλια και εκτενή αποσπάσματα από ελληνικές πηγές, όπως βυζαντινή ιστορία, εκκλησιαστικούς συγγραφείς και χρονογράφους, λειτουργική και ηθική²²⁴. Η προσπάθειά του δηλαδή τείνει στην προσαρμογή του βιβλίου στην ανατολική ορθοδοξία ή τουλάχιστον στα μέτρα των συντοπιτών του Κερκυραίων και γενικότερα του βενετοκρατούμενου χώρου. Το αποτέλεσμα, ένα μίγμα δυτικών και ορθόδοξων αντιλήψεων, έδωσε αφορμή στον Παχώμιο Ρουσάνο, εκφραστή της επίσημης ορθοδοξίας, να τον κατηγορήσει ως αιρετικό και να μιλήσει σε σύγγραμμά του για «αίρεση των Καρτανιτών» προκαλώντας τον αφορισμό του Καρτάνου²²⁵. Ιδιαίτερη κριτική ασκεί στη γλώσσα που είναι ανάμικτη με πολλές λατινικές και ιταλικές λέξεις και περιέχει πολλά μεταφραστικά ή γλωσσικά λάθη («ουδ' εγχωρίως οίδεν λαλείν γραικιστί· και δήλον εκ του πολλάς των λέξεων λατινιστί προφέρειν») ²²⁶. Είναι γνωστό ότι ο Ρουσάνος είχε εκδηλωθεί συχνά υπέρ της αναθεμελίωσης της παιδείας καταγγέλλοντας την άγνοια, τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες που μάστιζαν τον απλό άνθρωπο²²⁷. Ως παιδαγωγικό μέτρο είχε προτείνει τη διδασκαλία των κλασικών συγγραφέων εμμένοντας στην παραδοσιακή χρήση της λόγιας γλώσσας, ενώ όποιο λαϊκό ανάγνωσμα προερχόταν από τα τυπογραφεία της Βενετίας γινόταν στόχος των επικρι-

224. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, ό.π., σ. 63 κ.ε.

225. Γράφει εναντίον του τρεις πραγματείες: *Περί Καρτανιτών αιρετικών, Περί της των Καρτανιτών αιρέσεως, Αι του καταράτου Καρτάνου αιρέσεις και φληναφίαι και η τούτων ανατροπή*, βλ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ο Παχώμιος Ρουσάνος και τα ανέκδοτα δογματικά και άλλα έργα αυτού νυν πρώτον εκδιδόμενα*, Αθήνα 1935, σ. 46-47.

226. Ο Καρτάνος έκανε τη μετάφραση του ογκώδους βιβλίου του (υπερέβη τις 500 σελίδες) κάτω από δύσκολες συνθήκες, όταν ήταν στη φυλακή, πράγμα που θα συνέβαλε στην κακή ποιότητα της γλώσσας. Για τις συνθήκες της φυλάκισής του, βλ. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ιωαννίκιος Καρτάνος, Συμβολή στην δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», ό.π., σ. 225, 233.

227. Π.χ. στον λόγο του *Προς τους ελληνίζοντας και τα θεία μυστήρια θεηλούοντας και ότι ου δει προσέχειν τοις πολλοίς ασεβέσιν ούσιν, αλλά τοις ευσεβέσι καν ολίγοί ωσιν*, γραμμένο σε αττικίζουσα γλώσσα, κατακρίνει διάφορα λαϊκά έθιμα, βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ανέκδοτος λόγος Παχωμίου του Ρουσάνου περί δεισιδαιμονιών και προλήψεων κατά τον ις' αιώνα», *ΔΙΕΕ*, 1 (1884), 101-112, 367-369.

σεών του²²⁸. Αυτή η τακτική του Ρουσάνου, εμμένοντας στον χαρακτήρα της λόγιας βυζαντινής παράδοσης, αποκλείει τους πολλούς από τη γνώση, ενώ η εκλαϊκευτική επιλογή του Καρτάνου και ο ζωντανός λόγος του²²⁹ ανταποκρίνονται σε ένα μακράιωνο αίτημα του ορθόδοξου χριστιανού: τη δυνατότητα κατανόησης του εκκλησιαστικού λόγου, την αίσθηση συμμετοχής στη θρησκευτική ζωή. Η επιτυχία της *Παλαιάς και Νέας διαθήκης* το αποδεικνύει: έχει διαδοθεί στη Ναύπακτο, στην Άρτα, στο Αιγαίο και σε όλες τις ελληνόφωνες οθωμανοκρατούμενες περιοχές, όπου, όπως ομολογεί ο ίδιος ο Ρουσάνος, το «κατείχον πολλοί ως έτερον ευαγγέλιον ει μη και περισσότερο, ου μόνον του λαού, αλλά και αυτού δήπου του θήματος, και ου μόνον των κοσμικών, αλλά και των μοναχών», ενώ, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μαρτίνου Κρούσιου, διαβαζόταν πολύ και στην Κωνσταντινούπολη²³⁰. Φαίνεται δηλαδή ότι η εκκλησιαστική απαγόρευση δεν κατόρθωσε να αποκλείσει το κοινό της Ανατολής από την ανάγνωση του βιβλίου.

Με την επίδραση των ιδεών της Μεταρρύθμισης και, στη συνέχεια, της Αντιμεταρρύθμισης και της ιησουϊτικής προπαγάνδας η συνείδηση για την ανάγκη εκλαΐκευσης του θείου λόγου γίνεται ολοένα και πιο έντονη. Από τα τέλη του 16ου αιώνα κάποιοι λόγιοι αναλαμβάνουν έργο μετάφρασης της βυζαντινής αιογραφίας στην κοινή (Μάξιμος Μαργούνιος, Μάξιμος Πελοποννήσιος), ενώ τον 17ο αιώνα στην εκλαΐκευση του θείου λόγου μεγάλη είναι η συμβολή του Κρητικού μοναχού Αγάπριου Λάνδου, στον οποίο η λαϊκή παραινετική θεολογία οφείλει ένα ογκώδες έργο, κυρίως παραφράσεις της βυζαντινής αιογραφίας και λειτουργικής²³¹, με αποδέκτη

228. Στο έργο του Καρτάνου επιτίθεται με ιδιαίτερα καυστική γλώσσα (στον λόγο του *Προς τους εν Βενετία χαλκογραφείς*): «Πού δ' αν δήσεις τον του Φαίακος δια της χαλκογραφίας αναφανέν οικουμεικόν κακόν, την φερωνύμως ιώ ανοικειάν, ήτοι φωνήν ανάρμοστον, τον κυκεώνα παλαιών τε και νέων αιρέσεων, την κάρτα και λίαν άνουν τε και ασύντακτον θίβλον κατά την ετυμολογίαν και μέσον φαιού, ήτοι μέλανος και λευκού, τυγχάνουσαν τον ταύτην διδάξαντα του σκότους άγγελον και σύγκελλον Κέρκωπα (...)». Επιτίθεται και στις μνηστορίες: «τις δ' αν αριθμήσει τους απωλείας Απολλωνίους και υπερηφάνους Υπερίους και Χάροντας αχαρείς και ταρταρίους και Ερωτικά σατανικά, δι' ων εις βόθυνον κατάγονται οι τούτους χρώμενοι συν τοις αναδείξασιν;», βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Αι κατά των τυπογράφων της Βενετίας αιτιάσεις του Καισαρίου Δαπόντε και του Παχωμίου Ρουσάνου», *Νέος Ελληνομνήμων*, 2 (1905), 337-351 (:347).

229. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, ό.π., σ. 80 κ.ε.

230. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ιωαννίκιος Καρτάνος, Συμβολή στην δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», ό.π., σ. 224-225.

231. *Παράδεισος* (1641), *Θεοτοκάριον* (1643), *Θηκαρές* (1643), *Εκλόγιον* (1644), *Καλοκαιρινή* (1656), *Κυριακοδρόμιον* (1657), *Νέος Παράδεισος* (1664), *Χριστιανών Οδηγία* (1685)

τους «απλούς και αγραμμάτους», γραμμένο «εις την κοινήν των Γραικών διάλεκτον». Το πρώτο βιβλίο του δανείζεται πολλά από δυτικές πηγές: *Βιβλίον ωραιότατον καλούμενον Αμαρτωλών Σωτηρία. Μετά πλείστης επιμελείας συντεθέν εις την κοινήν των Γραικών διάλεκτον, παρά Αγαπίου μοναχού του Κρητός*²³². Τυπώθηκε το 1641 στη Βενετία και από τότε, παράλληλα με τα χειρόγραφα, ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις (23 ως το 1798 στη Βενετία, και 14 ως το 1972²³³), ώστε δίκαια μπορεί να θεωρηθεί λαϊκό ανάγνωσμα. Επιπλέον μεταφράστηκε στα αραβικά, στα ρουμανικά και στα τουρκικά. Πρόκειται για ένα αυθεντικό *speculum christianae pietatis* που έχει ως βασικά θέματά του την αμαρτία, την τιμωρία και τη μετάνοια, ενώ στόχος του είναι η σωτηρία των αμαρτωλών, όπως σημειώνει ο Λάνδος στον πρόλογο: «Αλλά διατί κοινώς μεν όλοι επιποδοῦσι να απολαύσουν εκείνα τα ουράνια αγαθά πλην αμελοῦσι, και δειλιάζουν να περιπατήσουν την τεθλιμμένην οδόν, την προς αθανασίαν τους οδοιπορούντας ανάγουσαν, μη έχοντες τινα να τους οδηγήση; (...) δια τούτο ο αμαρτωλός εγώ και ανάξιος της των μοναχών κλήσεως, εσυνάθροισα με την θείαν δύναμιν και βοήθειαν από διαφόρους λόγους των διδασκάλων μας, και εσύνδεσα τούτο το μικρόν βιβλίον εις την ποσότητα, αμή πολλά μέγαλον εις την ποιότητα, εις το οποίον βλέπει πας ένας αμαρτωλός το βάρος της αμαρτίας αυτής, τα αγαθά άπερ δι' αυτήν υστερείται, την μεγάλην ζημίαν οπού δίδει, και τον τρόπον της θεραπείας του, πώς να πράξη να λυτρωθή από τον ψυχικόν θάνατον»²³⁴. Χωρίζεται σε τρία μέρη: 1) αμαρτήματα (τα επτά θανάσιμα και άλλα ελαφρότερα), θλίψεις 2) εξομολόγηση, θεία κοινωνία, μέλλουσα κρίση, παράδεισος, κόλαση 3) θαύματα της Παναγίας.

Ο Λάνδος ακολουθεί τη γνωστή παραδοσιακή μέθοδο του ερανίσματος από διάφορες πηγές (μέθοδος ακολουθούμενη και από τα δυτικά έργα αυτού του τύπου), τις οποίες μερικές φορές, στα επί μέρους κεφάλαια, αναφέρει ακροδιγώς (γράφει ο Μεταφραστής Συμεών, γράφει ο μέγας Γρηγόριος εις τους Διαλόγους, γράφει εις τον Διάλογον ο Καισάριος, γράφει ο Πέτρος Δαμιανός, γράφει ο Επίσκοπος Βικέντιος, φαίνεται εις μίαν Βί-

κ.ά., τυπωμένα στη Βενετία, βλ. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., τ. 1, αρ. 3328-3398.

232. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *Ελληνικά*, 20 (1967), 387-392 και Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Αγάπιος ο Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του*, Ιωάννινα 1983 (ιδ. διατριβή).

233. Σχετικά πρόσφατα κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Σαλίβερου και Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972 (οι παραπομπές στην έκδοση αυτή).

234. Στο ίδιο, σ. 15.

βλον ονομαζομένην Κήπος Παραδειγμάτων). Από την αποκατάσταση των πηγών φαίνεται ότι πρόκειται για ανατολικές (Αγία Γραφή, Πατέρες, Συναξαριστής, Συμεών Μεταφραστής, Πεντηκοστάριον, ίσως κάποια αγιορείτικα χειρόγραφα) και δυτικές πηγές, μεσαιωνικές και μεταγενέστερες που συνεχίζουν τη μεσαιωνική παράδοση, από τις οποίες γνωστότερη είναι το έργο του κιστερκιανού μοναχού Caesarius von Heisterbach *Dialogus magnus visionum atque miraculorum. Libri XII* (γράφτηκε γύρω στο 1220). Πρόκειται για μία συλλογή από θαύματα και άλλες σύντομες ιστορίες που λειτουργούν ως exempla²³⁵. Άλλες πηγές είναι τα έργα *Speculum Majus* του Vincent de Beauvais (13ος αι.), *Scala Caeli* του Johannes Cobijs, *Miracoli di Nostra Signora* (1576) του Silvano Razzi. Πολλά exempla του δεύτερου μέρους προέρχονται από το *Giardino d' esempi, overo Fiori delle vite de' Santi scritti in lingua volgare* του Serafino Razzi (Φλωρεντία 1577), το οποίο βασίζεται σε παλαιότερες συλλογές, όπως θίους αγίων ή έργα των Gregorius I Magnus, Petrus Damiani (11ος αι.), Jacobus de Voragine (13ος αι.) κ.ά.²³⁶.

Η *Αμαρτωλών Σωτηρία* έγινε αντικείμενο πολλών συζητήσεων σχετικά με την καθαρότητα του ορθόδοξου δόγματος που διατείνεται ότι πρεσβεύει, ενώ κατέληξε να χρησιμοποιηθεί από την καθολική προπαγάνδα στις αντεγκλήσεις της με τους καλθινιστές²³⁷. Ασφαλώς πρόθεση του Λάνδου

235. Είναι η πρώτη και γνωστότερη από τις δύο συλλογές θαυμάτων του συγγραφέα. Η δεύτερη έχει τίτλο *Volumen diversarum visionum seu miraculorum. Libri VIII*, βλ. Α. PONCELET, «Note sur le Libri VIII Miraculorum de Césaire d'Heisterbach», *Analecta Bollandiana*, 21 (1902), 45-52.

236. Φαίνεται όμως ότι πολλά θαύματα της Παναγίας ερανίζονται όχι απευθείας από τα δυτικά έργα, αλλά από το έργο του ιερέα Ιωάννη Μορεζή *Κλίνη Σολομώντος* (χφ 1559), το οποίο αντλεί επίσης από δυτικές πηγές. Σχετικά με τις πηγές της *Αμαρτωλών Σωτηρίας*, βλ. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΓΙΔΗ, «Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *ό.π.*, σ. 389-390· Η ΙΔΙΑ, «Ο Ιωάννης Μορεζήνος και το έργο του», *Κρητικά Χρονικά*, 22 (1970), 1-78· Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης*, *ό.π.*, σ. 81 κ.ε.

237. Ο καθολικός θεολόγος Antoine Arnauld (*Perpetuité de la Foi de l'Église catholique touchant l'Eucharistie*, Παρίσι 1664) προβάλλει τις ιδέες του Λάνδου σχετικά με τη θεία κοινωνία για να ενισχύσει τις θέσεις των ιανσενιστών απέναντι στις αντίστοιχες των καλθινιστών. Ο καλθινιστής Jean Claude, στην απάντησή του προς τον Arnauld (*Reponse au livre de M. Arnauld intitulé 'la Perpetuité de la Foi'*, Παρίσι 1670), χαρακτηρίζει την *Αμαρτωλών Σωτηρία* έργο της καθολικής προπαγάνδας. Ο Pierre Nicole (*Reponse générale au nouveau livre de M. Claude*, Παρίσι 1671) ανασκευάζει τις απόψεις του J. Claude. Η διαμάχη σχετικά με την καθαρότητα της πίστης του Λάνδου συνεχίστηκε ως το τέλος του 19ου αιώνα μεταξύ των μελετητών L. Petit και E. Michaud, βλ. Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Αγάπιος ο Λάνδος ο Κρης*, *ό.π.*, σ. 302 κ.ε.

δεν ήταν η εισαγωγή ετερόδοξων δοξασιών²³⁸, πράγμα που τελικά δεν απέφυγε για τον λόγο ότι δεν κατόρθωσε να προσαρμόσει τις δυτικές πηγές του στο πνεύμα της ορθοδοξίας. Ο Λάνδος όμως δεν απασχολείται με δογματικές αντεγκλήσεις, στόχος του είναι να ελέγξει την αμαρτία. Οι δυτικές πηγές επιλέγονται για να εξυπηρετηθεί αυτή η λογική και η επιλογή είναι ως ένα βαθμό επιτυχημένη. Πολλά από τα exempla που χρησιμοποιεί «υποδείγματα» τα ονομάζει ο ίδιος— προέρχονται από τις συλλογές του 12ου-13ου αιώνα, οι οποίες καταγράφουν τις αλλαγές στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση της Δύσης, καθώς και την εισαγωγή νέων θρησκευτικών συμπεριφορών ως προς την αξιολόγηση των αμαρτιών και την τιμωρία. Η κορυφαία φεουδαλική αμαρτία, η *superbia* εκθρονίζεται τον 12ο αιώνα από την αμαρτία των αστών, την *avaritia*, ενώ ο τοκογλύφος εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν αμαρτωλός πρωταγωνιστής των exempla. Στις λαϊκότερες αυτές αφηγήσεις κατακρίνονται οι νεωτερίζουσες συμπεριφορές της αναδυόμενης αστικής κοινωνίας με τη χρήση επαρκώς διδακτικών και σωφρονιστικών μέσων, αφού τα παραδείγματα βρίδουν από τρομακτικά οράματα, ταξίδια στον άλλο κόσμο, επαπειλούμενη θεία τιμωρία, άγγελους και δαίμονες, με λίγα λόγια όλο το ζοφώδες φαντασιακό του Μεσαίωνα²³⁹.

Το λεξιλόγιο αυτό κρίθηκε κατάλληλο από τον Λάνδο για τον παραδειγματισμό της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως όσων ξέφευγαν από το πλαίσιο μιας χριστιανικής ηθικής εναρμονιζόμενης με τον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο. Έτσι στο οικονομικό υιοθετείται κριτική στάση απέναντι σε

238. Ο ίδιος δηλώνει στον πρόλόγο του, στερεότυπα αλλά όχι χωρίς ειλικρίνεια: «εάν ευρεθή τις λόγος ή λέξις ή γράμμα ελάχιστον εις ταύτην την βίβλον (...) και να μη είναι καθώς ορίζει η αγία του Θεού καθολική και αποστολική εκκλησία των Γραικών, εξαλείφω και αφανίζω το, ώσπερ ποτέ να μη το ήθελα γράψει. Ταύτα λέγω διατί οι λόγοι ούτοι είναι ευγαλμένοι, ως άνωθεν είρηται, από βιβλία διάφορα Ιταλικά και Ρωμαϊκά. Και εάν ευρεθή τι δια ταύτην την αιτίαν, ή και δια την ολίγην μου μάθησιν, ας το διορθώση όστις διάσκαλος το γνωρίσει κατά Θεόν και όχι με πάθος τι, ή ζηλοφθονίαν ποσώς ή κατάκρισιν. Εγώ γαρ πιστεύω και ομολογώ, ως οι προφήται προεκήρυξαν, ως οι Απόστολοι και αυτόπται του Λόγου εδίδαξαν, και καθώς υπό των Θεοφόρων Πατέρων και διδασκάλων ημών παρελάβομεν», *Αμαρτωλών Σωτηρία*, σ. 17.

239. J. LE GOFF, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge*, Παρίσι 1986. Επίσης CL. BREMOND, J. LE GOFF, J. CL. SCHMITT, *L'Exemplum' (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 40)*, Turnhout 1982 J.CL. SCHMITT, *Prêcher d'exemples, récit de prédicateurs du Moyen Âge*, Παρίσι 1985 (σημαντικές συλλογές από exempla που αναλύονται είναι των Caesarius von Heisterbach, Jacques de Vitry, Etienne de Bourbon και το *Tabula exemplorum*). Βλ. επίσης J. BERLIOZ, M. A. POLO DE BEAULIEU, *L'exemplum médiéval. Introduction à la recherche suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de F.C. Tubach*, Carcassonne 1992.

συμπεριφορές²⁴⁰ που αντιβαίνουν στο χριστιανικό ιδεώδες, όπως οι πρακτικές αποθησαύρισης αγαθών και συσσώρευσης πλούτου και η αδικία εις βάρος των φτωχών («Επει ουν ο πλούτος αυτός δεν σου δίδει τινά ωφέλειαν, τι τον συνάξεις; Αφροσύνη μεγάλη είναι να συνάξης πράγματα, οπού φυλαττόμενα φθείρονται και μεταδιδόμενα πολυπλασιάζονται... Επει η συνήθεια των πολλών είναι, όταν θέλουν να θησαυρίσουν, να περιμαζώνουν και να φυλάττουσι με κόπον και έχθραν πολλήν· διατί αρπάζουσι τα αλλότρια και αδικούσι πολλούς, οίτινες μισούσιν αυτούς ως ασπλάγχχους τε και ανελεήμονας»)²⁴¹, στηλιτεύονται συμπεριφορές επίδειξης πλούτου και αγαθών («Μη φορήτε τα μεταξωτά και δύσσινα, και να έχετε φυλαγμένα να τα προσκυνάτε ως είδωλα»), έλλειψης σεβασμού και ευπρέπειας απέναντι στο θείο («Ουαί εις εκείνους τους άφρονες, όπου λέγουσι και συντυχαίνουσι άπρεπα εις τον Ναόν του Κυρίου, και συγχύζουσι την Ακολουθίαν· και μάλιστα τινές ασεβέστατοι, οπού τραγωδούν και χορεύουν εις τας Εορτάς των Αγίων»), καθώς και η καταστρατήγηση της αγρίας των Κυριακών και των εορτών («και εις εκείνους οπού πωλούσι και αγοράζουσι τας Κυριακάς, και τας λοιπάς εορτάς οι τρισάθλιοι, καθώς είδα εις τον Μωρέαν και ετέρας χώρας των Μουσουλμάνων και κάμνουσι και δεν λειτουργούν την Κυριακήν, αλλά κάμνουν παζάρι οι άφρονες»)²⁴². Η παραδοσιακή ταξινομήση των δύο «μεγάλων αμαρτιών» δεν διαταράσσεται (προτάσσεται η υπερηφάνια-κενοδοξία, ακολουθεί η φιλαργυρία-ασπλαχνία), ενώ αποδίδονται συγκεντρωτικά στα ίδια πρόσωπα: «Πού κατοικα ή υπερηφάνια, η φιλαργυρία πάρεξ εις τους πλουσίους, εις ευγενείς και δυνάστας; Αυτοί εστιν οι κλέπται, οι αρπάζοντες την τροφήν των πτωχών και τον κόπον τους, οπού τους θλίβουν και τους βασανίζουσι και πίνουσιν ώσπερ αβδέλαις το αίμα τους. Ο Κύριος τους έδωκε το πράγμα δια να βοηθούσι τοις πένησι και αυτοί ενδύονται φορέματα πλούσια και καθ' εκάστην χορταίνουσι βρώματα και ποτά ωραία και οι πτωχοί αποθαίνουσι εις τους φόρους των πόλεων από την πείνα και την γυμνότητα»²⁴³.

Ενώ οι δυτικές συλλογές υπερβάλλουν στον ψόγο του αμαρτωλού αστού, του παρέχουν παράλληλα μια διέξοδο: στην ίδια εποχή τοποθετεί-

240. Για τις οικονομικές συμπεριφορές στον ελληνικό χώρο, βλ. Σπ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988.

241. «ως ασπλάγχχους τε και ανελεήμονας», *Αμαρτωλών Σωτηρία*, κεφ. ΙΗ' (Ότι πρέπει να καταφρονούμεν τον πρόσκαιρον πλούτον και να θησαυρίζωμεν εις τον Ουρανόν δια των πενήτων), σ. 270.

242. Στο ίδιο, σ. 268, 26.

243. Στο ίδιο, σ. 23, 39 κ.ε., 269.

τα η γένεση του καθαρτηρίου ως ενδιάμεσου τόπου καθαρισμού των ψυχών, για να δοθεί η δυνατότητα σε ανθρώπους καταδικασμένους από την Αγία Γραφή, όπως ο τοκογλύφος, να σωθούν²⁴⁴. Όμως το ορθόδοξο δόγμα δεν αποδέχεται την τελική αποενοχοποίηση του αμαρτωλού ούτε την ύπαρξη καθαρτηρίου. Ο Λάνδος ερανίζεται (ίσως και να τροποποιεί αναλόγως) κάποια μεσαιωνικά exempla που καταδικάζουν αμετάκλητα τον ένοχο «εις την άσβεστον γέεναν του πυρός», απορρίπτοντας και την εμφανώς ετερόδοξη άποψη για το καθαρτήριο, με τη δήλωση ότι «ο κολασμένος δεν είναι βολετόν με κανένα Νόμον να λυτρωθή από τον άδην, να υπάγη εις τον Παράδεισον»²⁴⁵. Ωστόσο στο κεφάλαιο «Εσχάτη Παράκλησις δια τους εαυτών νεκρούς» αναφέρονται τα suffragia της δυτικής Εκκλησίας (προσευχή, νηστεία, ελεημοσύνη και λειτουργίες)²⁴⁶, τα οποία αποδέχεται και η ορθόδοξη θέση, χωρίς πάντως να υπερθεματίζει στον αριθμό ή στην αποτελεσματικότητά τους²⁴⁷: «Άφες την λύπην ήτις δεν ωφελά τον απεθαμένον, αλλά μάλλον βλάπτει και παροργίζει τον Κύριον. Κάμε δέησιν δια την ψυχήν του φίλου σου, δος ελεημοσύνην, όσον δύνησαι, πλήρωσον τους Ιερείς να κάμνουσι Μνημόσυνα και Ιερουργίας, οπού ωφελούσι πολλά τους απεθαμένους»²⁴⁸. Η θεωρία της μεσολάβησης των ζωντανών για τους νεκρούς και της τελικής σωτηρίας τους διαφαίνεται σε κάποια παραδείγματα²⁴⁹. Τέλος, στο κεφάλαιο «Περί των τιμωριών της ατελευτήτου κολάσεως» περιγράφεται η κόλαση με ζοφερά χρώματα και μάλιστα διαστρωματωμένη σε εννέα κλιμακούμενες τιμωρίες, σωματικές και ψυχικές, ανάλογα με το είδος των αμαρτημάτων. Οι οκτώ πρώτες, «αι ελαφρότεραι κολάσεις» (πυρ, πάγος, θρώμος, ζοφερά όψις δαιμόνων, πείνα εσχάτη και δίψα αμέτρητος, ο ακοίμητος σκόληξ της συνειδήσεως, δεσμά και σκότος το εξώτερον, απόγνωσις και λύπη αιώνιος)²⁵⁰, απηχούν δυ-

244. J. LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, Παρίσι 1981.

245. Στο ίδιο, κεφ. ΚΒ' (Περί των τιμωριών της ατελευτήτου κολάσεως), σ. 309.

246. A. MICHEL, «Purgatoire», *Dictionnaire de Théologie Catholique* (έκδ. E. Vacant, E. Mangenot, E. Amann) τ. 13/1, Παρίσι 1936, στ. 1230-1234.

247. M. JUGIE, «L'objet de la prière pour les morts d'après les livres liturgiques du rite byzantin et d'après les adversaires de la doctrine catholique», στο ίδιο, στ. 1348-1352.

248. *Αμαρτωλών Σωτηρία*, σ. 136.

249. Στο ίδιο, σ. 137. Πβ. και τα ανάλογα exempla των Gregorius I Magnus και Cesarius von Heisterbach, στο J. LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, ό.π., σ. 127, 405.

250. «Τοιουτοτρόπως και εκατονταπλασίως χειρότερα έχουν να τιμωρούνται εις την κόλασιν οι αμαρτωλοί, εις όλας τας αισθήσεις και μέλη τους, με τα οποία επαίτασαι του Θεού· και ούτω παν μέλος και αίσθησις, καθώς εδώ απήλαυσε την ηδονήν της αμαρτίας, ούτως εκεί να αισθάνεται τον πόνον και τιμωρίαν του και όσοι έπραξαν περισσότερα αμαρτήματα,

τικές ανεκδοτολογικές δοξασίες του Μεσαίωνα περί καθαρτηρίου²⁵¹. Η ένατη και βαρύτερη τιμωρία «θέλει είσται η υστέρησις του Θεου», άποψη που επικυρώθηκε από την τριδεντινή σύνοδο, εκπροσωπούμενη από τους Bellarmino και Suarez²⁵². Δεν είναι άμεσα ορατό τι ανήκει και πού, και, όπως παρατηρήθηκε, υπάρχει δογματική αοριστία στο έργο, επειδή ο Λάνδος αντλεί ανενδοίαστα από δυτικούς θεολόγους χωρίς να σκοπεύει να υπηρέτησε τη δυτική προπαγάνδα²⁵³.

Το κήρυγμα: ιησουιτική τεχνική και μπαρόκ αισθητική

Στις παροικίες της Ιταλίας πολλοί ιερωμένοι, θεολόγοι ή εκκλησιαστικοί ρήτορες (Νικόλαος Μαλαζός, Γαβριήλ Σεβήρος, Μιχ. Βλαστός κ.ά.) προσεγγίζουν το πλατύ κοινό χειριζόμενοι την απλή γλώσσα και ακολουθώντας την πρακτική του κηρύγματος από τον άμβωνα που συνηθίζεται στη

να έχουν διαφόρους κολάσεις εις εκείνον τον άχαρον τόπον, όπου θέλει είσται πάσα οδυνη, λύπη και στεναγμός· καύσις πυρός λαυροτάτη, πάγος ψυχρότατος, καπνός φλογώδης, όψεις των δαιμόνων ζοφώδεις και φοβερώταται, βρυγμός οδόντων, δίψα ακατάπαυστος, βρώμα και δυσωδία ανείκαστος, σκώληξ ακόιμητος, και πάσα ακαθαρσία και θάσανος (...) να γράψωμεν πρώτον περί των ελαφροτέρων κολάσεων. Ευρίσκομεν εις τας Γραφάς ότι οι αιμαρτωλοί θέλουσιν έχει εννάει τιμωρίας (...)», *Αμαρτωλών Σωτηρία*, σ. 302 κ.ε.

251. Δηλαδή κάποιιο θεολόγοι, βασιζόμενοι σε προϋπάρχουσες θεωρίες αρχαίων θρησκείων, σε κάποιες απόψεις Πατέρων της Εκκλησίας, σε παραδόσεις ή σε Απόκρυφα κείμενα, προσθέτουν διάφορες τιμωρίες, που αναλογούν σε κάθε αίσθηση, εκτός από το πυρ, το οποίο ίσχυε αρχικά. Π.χ. ο Petrus Damiani, κατά το refrigerium του Τερτυλλιανού, προσθέτει πρώτος την εναλλαγή από τη φωτιά στον πάγο, ενώ ο Petrus Lombardi (*Libri IV Sententiarum*, 12ος αι.) αναπτύσσει την έννοια των receptacula των ψυχών (γνωστή από τον Αυγουστίνιο και τον Οριγένη), τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με τη βαρύτητα των αμαρτημάτων (προτείνει τη διαίρεση των ψυχών σε τέσσερις κατηγορίες). Επτά ειδών τιμωρίες αναφέρονται στο ποίημα του Lombardi *De poenis inferni*, ενώ εννέα ειδών τιμωρίες απαντώνται στο *Elucidarium* του Honorius Augustodunensis. Βλ. A. MICHEL, «Purgatoire», *ό.π.*, στ. 1227 κ.ε. και J. LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, *ό.π.*, σ. 187.

252. A. MICHEL, «Purgatoire», *ό.π.*, στ. 1232 κ.ε.

253. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 97. Η αλήθεια είναι ότι κάποιες από τις δοξασίες αυτές είχαν ήδη εισχωρήσει σε βυζαντινά κείμενα, ενώ εντοπίζονται και σε θεολογικά κείμενα μεταγενεστέρων. Δεν είναι εύκολο να αποκασταθεί τι ανήκει, πού και με ποιον τρόπο καταλήγει στο έργο του Λάνδου μέσα από τη διαδικασία των οσμώνσεων, λόγω της ποικιλίας των απόψεων και των δοξασιών που επικρατούσαν, ιδιαίτερα στον βενετοκρατούμενο χώρο. Η δυτική αντίληψη για το καθαρτήριο φαίνεται ότι εμφανίστηκε εξαρχής πιο συγκροτημένη, ενώ η ανατολική παράδοση παρουσίαζε πλούτο θεωριών και βιωμένων πεποιθήσεων που δεν είχαν διατυπωθεί σε επαρκώς συγκροτημένο δογματικό λόγο, βλ. G.

δυτική Εκκλησία από τον 14ο αιώνα²⁵⁴. Η πρακτική αυτή αποτυπώνεται και στα παραινετικά βιβλία, όπως στην *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, όπου οι λόγοι του Καρτάνου αποτελούν κηρύγματα που θα μπορούσαν να έχουν εκφωνηθεί από τον άμβωνα²⁵⁵. Το ίδιο οι *Διδαχές* του Ραρτούρου (1560) και, πιδανόν, οι λόγοι του Δαμασκηνού Στουδίτη, που φαίνεται ότι έχουν πρότυπο –ίσως όχι το μοναδικό– το έργο του Ιταλού εκκλησιαστικού ρήτορα Cornelio Musso *Prediche* (Βενετία 1554)²⁵⁶. Ο Ραρτούρος αντιλείπεται πολλά στοιχεία από το πρότυπό του, κάποτε μεταφράζει ολόκληρα αποσπάσματα, χωρίς όμως να ακολουθεί το στομφώδες λυρικό ύφος (*forma ornatata*) ούτε την εντελώς λαϊκή έκφραση του συγγραφέα. Μετέχει πάντως, όπως και οι άλλοι, στην προσπάθεια εκλαϊκευσης του θείου λόγου, δημιουργώντας έτσι την παράδοση ρητορικής της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας²⁵⁷.

Στον οθωμανοκρατούμενο χώρο το κλίμα είναι επίσης ευνοϊκό για τις νέες μεθόδους, εφόσον οι πρακτικές της Αντιμεταρρύθμισης υποχρεώνουν την ορθόδοξη Εκκλησία να χρησιμοποιήσει τα ίδια μέσα για να αμυνθεί στην προπαγάνδα. Ο Κρητικός Μελέτιος Πηγάς κηρύσσει στην Κωνσταντινούπολη σε ύφος νέο, «αυθόρμητο και οικείο», δίγοντας, εκτός από δρσηκευτικά, και κοινωνικά ζητήματα²⁵⁸.

Οι μέθοδοι του κηρύγματος τελειοποιούνται στα μέσα του 17ου αιώνα με την εισαγωγή νέων εκφραστικών μέσων από την επιδέξια ιησουιτική τεχνική. Ο ιδρυτής του τάγματος Ignazio di Loyola²⁵⁹ δημιούργησε νέα σχολή εκκλησιαστικής ρητορικής (καζουιστική), που ενδιαφέρεται για την προσαρμογή του κηρύγματος σε κάθε χριστιανό ξεχωριστά, ανάλογα με την περίπτωση (*casus*) που έχει ο ιεροκήρυκας (*casuista*) να αντιμετωπί-

DAGRON, «La perception d'une différence: Les débuts de la querelle du Purgatoire», *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* (Αθήνα, Σεπτέμβριος 1976), IV, Ιστορία, Αθήνα 1980, 84-92.

254. Σχετικά με το δυτικό κήρυγμα, βλ. M. CHARLANO, *Artes predicanti. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Moyen Âge*, Παρίσι 1936.

255. Ε. Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, ό.π., σ. 79.

256. Κ. Φ. ΖΑΡΙΔΗ, *Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995 (διδ. διατριβή), σ. 140, 158 κ.ε.

257. Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), 137-179 και Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1957.

258. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 68-69.

259. Α. LONGCHAMP, *Petite vie de Ignace de Loyola*, Παρίσι 1989 και J. CL. GUY, *Saint Ignace de Loyola. Exercices spirituels. Texte définitif (1548)*, Παρίσι 1982.

σει. Δεν θέτει όρους ούτε όρια στη μέθοδο προσέγγισης, προτρέπει να προχωρεί κανείς *in spiritu libertatis*, δείχνοντας πάντα συμπάθεια, διαθεσιμότητα, ενθουσιασμό και πάθος, βασικές ιδιότητες της 'ιγνατιακής σαγήνης'. Στο κήρυγμά του οι πρωταγωνιστές είναι δύο, ο Χριστός και η Παναγία, πρόσωπα οικεία και ανθρώπινα που μπορούν να αναπαρασταθούν, να απεικονιστούν και να έλθουν στη φαντασία, σε αντίθεση με την αφηρημένη, ακατάληπτη και μακρινή έννοια του Θεού. Ο Ιγνάτιος, ιππότης στην προέλευση, μεταφέρει ένα είδος ιπποτικής νοοτροπίας στη δρασκεία: ακολουθεί τον Κύριο (*Signore*) και λατρεύει τη Δέσποινα (*Dama*) με μια λατρεία στα όρια του φετιχισμού (το σώμα της, η ομορφιά της, το όνομά της, τα μέρη που έζησε, η οικογένειά της). Η τεχνική του, υπακούοντας και στις σχετικές προτροπές της τριδεντινής συνόδου περί αποφυγής των αφηρημένων θεωρητικών σχημάτων και επιστροφής στο συγκεκριμένο, συνίσταται στην ανασύνθεση της ζωής του Χριστού με όσο το δυνατόν περισσότερες εικόνες, ικανές να την κάνουν αισθητή στην ψυχή. Είναι ένας δεατρικός τρόπος²⁶⁰ έκθεσης των θεολογικών ζητημάτων που υιοθετείται και στην εικονογράφηση των εντύπων, συνοδευόμενη από λόγο σύντομο, εύληπτο και λυρικό, ώστε να εγγράφονται καλύτερα στη μνήμη. Τελικός όμως στόχος της ανθρώπινης αυτής προσέγγισης είναι η πειθώ με κάθε μέσο, ο έλεγχος και η καθοδήγηση της δρασκευτικής συνειδησης. Πρόκειται για τακτική που χαρακτηρίζεται δημαγωγική ή μακιαδική, αφού αντιμετωπίζει τη ρητορική περισσότερο ως μέσο πολιτικού ελέγχου παρά ως ενάντιο κήρυκα χριστιανικών αληθειών. Η εκκλησιαστική ρητορική, φθάνοντας στην ακμή της τον 17ο αιώνα με τον Segneri στην Ιταλία και τον Bossuet στη Γαλλία, εισάγει την αισθητική του μπαρόκ στο κήρυγμα, ενώ ταυτόχρονα ευνοεί τον μυστικισμό: ύφος γεμάτο μεταφορές, παρομοιώσεις, αλληγορίες και άλλα σχήματα και ρητορικά τεχνάσματα, απευθυνό-

260. Το ιησουϊτικό δρασκευτικό θέατρο λειτουργούσε και στον ελλαδικό χώρο. Βλ. σχετικά τις μελέτες του Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Το Ιησουϊτικό δρασκευτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα», *Αριάδνη*, 3 (1983), 191-206· Ο ΙΔΙΟΣ, «Θρησκευτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου και 18ου αιώνα», *Παρνασσός*, 32 (1990), 236-252 (τόρα στο *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επισημάνσεις*, Αθήνα 1992, σ. 181-221)· Ο ΙΔΙΟΣ, «Θεατρική παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623 με έργο για τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο», *Θησαυρίσματα*, 24 (1994), 235-262 (τόρα στο *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση*, Αθήνα 1995, σ. 197-240)· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιταλικές (και λατινικές) διδασκαλίες σε ελληνικά δραματικά έργα του δρασκευτικού θεάτρου των ιησουϊτών στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της αντιμεταρρύθμισης», *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1997, σ. 199-229 και W. PUCHNER, «Griechisches Schul- und Ordens theater der Gegenreformation und der Orthodoxie in der Ägäis (1580-1730). Ein Forschungsbericht», *OCP*, 59 (1993), 511-521.

μενο στο συναίσθημα του ακροατή με σκοπό το *monere*, δηλαδή τη θρησκευτική συγκίνηση²⁶¹.

Επίδραση της μπαρόκ εκκλησιαστικής ρητορικής διαπιστώνεται στους δύο αντιπροσωπευτικότερους κήρυκες του 17ου αιώνα, τον Κρητικό Φραγκίσκο Σκούφο και τον Ηλία Μηνιάτη από την Κεφαλλονιά. Η *Τέχνη Ρητορικής* του Σκούφου, ο οποίος σπούδασε στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και προσχώρησε στον καθολικισμό, ακολουθεί τη δομή και τη διάρθρωση της ύλης δυτικών ρητορικών ευρείας κυκλοφορίας²⁶². Η ιησουιτική επίδραση είναι εμφανής στην προσωπογραφία της Παναγίας: «Ιδέτε, σας παρακαλώ, από την κορυφήν έως εις τους όνυχας την κόρην και Παρθένον Μαρίαν, πόσον είναι χαριτωμένη και εύμορφη. Το μέτωπον πάντα γαληνόν και ανέφελον, τα χείλη πορφυροστόλιστα και πλασμένα με ρόδα· τα μάγουλα στάζουν με τα ρόδα τους κρίνους. Ιδέτε τα παρθενικά μέλη και θέλετε ειπεί να τα εσκεπάσαν τα χιόνια, να τα ελεύκανε το γάλα. Στοχασθήτε τες τρίχες της κεφαλής και θέλετε ομολογήσει να τες εχρύσωσε με τες πλέα λαμπρές του ακτίνες ο ήλιος. Ξανοίξετε τα όμματα και θέλετε ομόσει να εσφάλιξεν ο Θεός εις τες μικρές εκείνες σφαίρες την λάμπιν όλην και ωραιότητα των αστέρων (...)»²⁶³.

Ο Μηνιάτης σπούδασε στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο της Βενετίας, όπου και θα διδάξει αργότερα²⁶⁴. Η επίδραση Ιταλών (P. Segneri) και Γάλων ρητόρων (J. B. Bossuet, L. Bourdaloue, J. B. Masillon)²⁶⁵ είναι εμφανής στις ιταλικές και τις ελληνικές *Διδαχές* του, έργο που εκδόθηκε δέκα φορές, ενώ μεταφράστηκε και στη ρουμανική. Η γλώσσα είναι απλή (κοινά στη γλώσσα της κρητικής λογοτεχνίας), λυρική, παραστατική, με εικόνες, σχήματα λόγου και πολλή θέρμη. Ο Μηνιάτης ασχολήθηκε επίσης με την πρακτική ρητορική, δηλαδή εκφώνησε πολλούς λόγους από τον άμβωνα της Εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας, συχνά ενώπιον Ιταλών επισήμων, οπότε παρεμβάλλει πατριωτικά αποσπάσματα, αποβλέποντας στην ενετική βοήθεια.

261. B. PELEGRIN, *Éthique et esthétique du Baroque. L'espace jésuitique de Baltasar Gracian*, Actes Sud 1985, κυρίως σ. 113 κ.ε.

262. Φαίνεται ότι ακολουθεί το σχήμα δύο ρητορικών: Nicolai Caussini, *De eloquentia sacra et humana* (Παρίσι 1643) και Paolo Aresi, *Arte de predicar bene* (Βενετία 1611), βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Σκούφος - Μηνιάτης - Βούλγαρις - Θεοτόκης* (Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 8), Αθήνα 1953, σ. 13.

263. *Τέχνη ρητορικής (...)* τη μητρί και Παρθένον γονυπετός αφιερωθείσα, Βενετία 1681, σ. 319-320. Πβ. Μ. ΒΙΤΤΙ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 71.

264. Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Σκούφος - Μηνιάτης - Βούλγαρις - Θεοτόκης*, ό.π., σ. 124 κ.ε.

265. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*,

Το ύφος του είναι απλούστερο από του Σκούφου, πιο συγκρατημένο, λιγότερο εντυπωσιακό και εξεζητημένο: «Δια τούτο [επειδή είναι βαθύ και άπλεκτον των απείρων σου επαίνων το πέλαγος] και εγώ κεχαριτωμένη Παρθένε, περνώ με σιωπήν τας θαυμαστάς σου αρετάς, θαυμάζοντάς τας μόνον με την διάνοιαν. Και εδώ πίπτοντας εις τους παναχράντους σου πόδας, άλλο δεν επιθυμώ από εσέ, παρά την άμαχόν σου προστασίαν, προς βοήθειαν και συντήρησιν του φιλοχρίστου στρατού [του ενετικού] προς διωγμόν και εξολόθρευσιν του αντιθέου Τυράννου. Έως τότε, πανακήρατε Κόρη, το τρισάθλιον γένος των Ελλήνων έχει να ευρίσκεται εις τα δεσμά μιας ανυποφέρτου δουλείας; Έως τότε να του πατή τον ευγενικόν λαμόν ο βάρβαρος Θραξ; Έως τότε έχουσι να βασιλεύονται από ημισόν φεγγάρι αι χώραι εκείναι, εις τας οποίας ανέτειλεν, εις ανθρωπίνην μορφήν, από την ηγιασμένην σου γαστέρα ο μυστικός της δικαιοσύνης Ήλιος; Αχ, Παρθένε! ενθυμήσου, πως εις την Ελλάδα πρότερον παρά εις άλλον τόπον έλωμπε το ζωηφόρον φως της αληθινής πίστεως· το ελληνικόν γένος εστάθη το πρώτον, οπού άνοιξε τας αγκάλας, και εδέχθη το θείον Ευαγγέλιον του μονογενούς σου Υιού (...)»²⁶⁶.

Οπαδός της μετριοπαδούς ορθοδοξίας, εκφράζει συμφιλιωτικό πνεύμα για τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών στην *Πέτρα Σκανδάλου* καθώς και στις *Διδαχές* του, όπου συναντάμε και το γνωστό διαλλακτικό μοτίβο της απόδοσης του σχίσματος στη βιβλική Βαβέλ²⁶⁷.

Ο Segneri και οι ιησουιτικές ευλάβειες

Η μετάφραση ιησουιτικών θρησκευτικών βιβλίων στα ελληνικά ξεκίνησε, όπως είδαμε, τον 17ο αιώνα με τη φροντίδα της Προπαγάνδας και με μεταφραστές δυτικούς ιησουίτες ή Έλληνες ουνίτες. Στο τέλος του αιώνα

ό.π., σ. 23 και Ο ΙΔΙΟΣ, «Η εκκλησιαστική ρητορεία εις τα Επτάνησα από του ις' μέχρι του ιδ' αιώνας», *Παρνασσός*, 6 (1963), 323-430 (:327).

266. *Λόγος πανηγυρικός εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου* (κηρύχθηκε κατά την 25η Μαρτίου του 1688, ενώ ο Μηνιάτης ήταν τρώφιμος στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο), βλ. *Διδαχαί*, Βενετία 1717, σ. 414.

267. «Δεν ηξεύρω ποίαν μεγάλην αμαρτίαν των προγόνων μας ηθέλησε να παιδεύση ο Θεός και δεν έβρεξε τον κατακλυσμόν, ωσάν εις τον καιρόν του Νώε, δια να μας καταποντίση (...) μας έστειλεν την σύγχυσιν των γλωσσών της πυργοποιίας· κατά την τοποθεσίαν, εις διάφορα μέρη μας εχώρισε, και κατά το πάθος, εις διαφόρους φατριάς είμεσθεν χωρισμένοι ημείς. Άλλοι είναι Ιουδαίοι και άλλοι Σαμαρείται· είναι χωρισμένοι και αι εκκλησίαι μας και το μίσος οπού έχομεν ημείς, βάνει διχόνοιαν και ανάμεσα εις τους αγίους. Ο χωρισμός μας

αρχίζουν να κυκλοφορούν ιησουιτικές ευλάβειες μεταφρασμένες από ορθοδόξους του βενετοκρατούμενου χώρου. Το 1688 μεταφράζεται ένα προσευχήτριο (*Preghiere divote da dirsi ogni giorno della settimana*, 1669) του ιησουίτη Paolo Segneri, έργα του οποίου κυκλοφόρησαν σε πολλές γλώσσες (αραβική, ρουμανική κ.ά.) σε όλη την Ανατολή²⁶⁸. Η μετάφραση (*Βιβλίον καλούμενον Εβδομαδευχάριον*, Βενετία 1688) έγινε από τον Κρητικό μοναχό Αθανάσιο Βαρούχα, ο οποίος κατά τη διάρκεια του βενετοτουρκικού πολέμου πρέπει να σπουδάξει στην Πάδοβα, ενώ το 1680 βρίσκεται στη Ζάκυνθο, όπου κατέφυγαν πολλοί Κρητικοί μετά την άλωση του Χάνδακα²⁶⁹. Χορηγός της έκδοσης είναι ο Ζακυνθινός Δημήτριος Κατήφορος, πατέρας του Αντώνιου Κατήφορου, μαθητή του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης²⁷⁰. Ο Βαρούχας διδάσκει στη Ζάκυνθο και γράφει ή παραφράζει, όπως και ο Λάνδος, από τα βυζαντινά δρησκευτικά βιβλία στην απλή γλώσσα για να διαφωτίσει τους χριστιανούς: «δια να φανερώσω (...) με τούτο το καθαρόν μίλημα των αδελφών μου των αγραμμάτων (...) τα καλογερικά προστάγματα σπού γράφει ο Άγιος Κλίμακος να τα γροικούσιν εύκολα (...) Και όσοι πάλιν έχουσι σπουδήν και μάθησιν (...) ας διαβάουσι τα ελληνικά εις το κελλίον τους κατά μόνας»²⁷¹. Το *Εβδομαδευχάριον* είχε μεγάλη επιτυχία. Η επόμενη έκδοση κυκλοφορεί με το όνομα Άθιας: *Βιβλίον καλούμενον Εβδομαδευχάριον. Προσευχαί δια κάθε ημέραν εις γλώσσαν κοινήν. Ποίημα Κωνσταντίνου του Άθια εκ νήσου Πάτμου* (Γλυκής, 1704). Πρόκειται πάντως για το ίδιο κείμενο. Ακολουθούν πολλές επανεκδόσεις τον 18ο αιώνα, αυτοτελείς (στο όνομα του Βαρούχα) ή μαζί με τη σύνοψη (*Σύνοψις ιερά ή Σύνοψις μικρά*): συνολικά 34 επανεκδόσεις, με κάποιες διαφορές, γλωσσικές διορθώσεις ή προσθήκες²⁷².

τρέφει το μίσος μας' και τούτο περνά τόσο αναλλοίωτον από τους γονείς εις τα τέκνα, σπού τα μικρά μας παιδιά προτίητερα γνωρίζουσι τον εχθρόν των παρά τον πατέρα των», στο *ίδιο* (έκδοση 1859), σ. 368.

268. V. CÂNDEA, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE*, 27 (1989), 49-63.

269. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ο ιερομόναχος Αθανάσιος Βαρούχας ο Κρης ως διασκευαστής και μεταφραστής ιερών κειμένων», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, 1 (1979-1980), 49-78.

270. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Libri degli studenti Greci del Collegio di Sant' Atanasio di Roma», *Analecta Collegii Grecorum*, 1 (1984), 318-319 και Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., τ. 2 (Παράρτημα), σ. 171.

271. Από τον πρόλογο του έργου του *Βιβλίον ψυχοφελές ονομαζόμενον Νέος Κλίμακας εξηγημένος από το ελληνικόν εις κοινήν γλώσσαν (...)*, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1693. Πβ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ο ιερομόναχος Αθ. Βαρούχας ο Κρης», ό.π., σ. 53.

272. Για παράδειγμα, στην έκδοση του 1795 προστίθεται το *Συνταγματίον διαφόρων ευ-*

Η μετάφραση του *Pregchiere divote* είναι αρκετά ελεύθερη, με προσθήκες και αλλαγές. Π.χ. προστίθεται στην αρχή η «Προσευχή δια πάσαν αυγήν», η οποία δεν περιλαμβάνεται στο πρωτότυπο που αρχίζει με την προσευχή «Per la Domenica»²⁷³ (δευτέρα στο *Εβδομαδευχάριον*). Φαίνεται ότι ο διασκευαστής δανείζεται την ιδέα της καθημερινής προσευχής από το πρωτότυπο, όπως και αρκετά αποσπάσματα (142 γραμμές σε σύνολο 214), ενώ παράλληλα προσπαθεί να προσαρμόσει το δυτικό κείμενο στην ορθόδοξη παράδοση, εμπλουτίζοντάς το από τον θησαυρό της ορθοδόξιας· έτσι το κείμενο καταλήγει να είναι τριπλάσιο από το πρότυπό του²⁷⁴. Η μετάφραση αυτή φιλοδοξεί να καλύψει τις ανάγκες των Επτανήσιων, των Ελλήνων της ορθόδοξης κοινότητας της Βενετίας, της Καλαβρίας και της Σικελίας, και των σπουδαστών της Ρώμης που έρχονται από την Ανατολή. Κατά δεύτερο λόγο απευθύνεται στους ορθόδοξους του οθωμανοκρατούμενου χώρου και της Μολδοβλαχίας. Όπως υποστήριξε ο Virgil Cândea, για το ορθόδοξο κοινό της Ανατολής εγκαινιάζεται μια περίοδος ανανέωσης του θρησκευτικού βιβλίου, η οποία ανταποκρίνεται «au besoin de satisfaire au modernisme, au goût pour quelque chose d'autre, de neuf». Ο Βαρούχας αντιπροσωπεύει «un cas 'théologique' de la série des phénomènes conduisant à la modernisation du Levant»²⁷⁵. Στον βενετοκρατούμενο χώρο έχουν ήδη υπάρξει περιπτώσεις εκλαϊκευσης του θρησκευτικού βιβλίου με τις μεταφράσεις δυτικών παραινετικών κειμένων, κυρίως μεσαιωνικών ή μεσαιωνικού τύπου παραδειγμάτων και ανθολογίων, ενώ με το *Εβδομαδευχάριον* ανανεώνονται τα εκφραστικά μέσα ακολουθώντας τις νέες τάσεις της εποχής.

Ο Segneri και άλλοι ιησούιτες εξακολουθούν να μεταφράζονται κατά τον 18ο αιώνα από ιησούιτες, αλλά και από ορθόδοξους μεταφραστές. Μετά τον Κρητικό Βαρούχα και τον άδηλο Άβια τον Πάτμιο, ο Εμμανουήλ Ρωμανίτης, επίσης Κρητικός, γραμματέας της κοινότητας Πάτμου, μεταφράζει κάποια έργα του Segneri από τα οποία εκδίδει δύο: *Il penitente istruito* (Ο μετανοών διδασκόμενος) και *Il confessore istruito* (Ο πνευματικός διδασκόμενος) (Βενετία 1742). Στον Ρωμανίτη ανήκει η πατρότητα άλλων δύο μεταφράσεων που θα εκδοθούν αργότερα από τον Νικόδημο

χών κατανυκτικών, κατά την τάξιν της εκκλησιαστικής ακολουθίας διηρημένων παρά Ανδρέου Γουνά του εξ Αθηνών εις ψυχικήν ωφέλειαν υπ' αυτού γεγραμμένων.

273. *Opere del padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù*, τ. 2, Μιλάνο 1834, σ. 371.

274. Αντιπαραβολή του ιταλικού προτύπου και της ελληνικής (καθώς και της ρουμανικής) μετάφρασης κάνει ο V. CÂNDEA, «Interférences culturelles au Levant», ό.π., σ. 53-54.

275. Στο ίδιο, σ. 54-55.

Αγιορείτη: *Αόρατος πόλεμος* (Βενετία 1796) από το *Il combattimento spirituale* του Lorenzo Scupoli και *Γυμνάσματα πνευματικά* (Βενετία 1800) από το *Esercizi spirituali di S. Ignazio Loiola* του Giovanni Pietro Pinamonti²⁷⁶. Ο Προκόπιος Μεγασπηλαιώτης εκδίδει τον *Αυλό ποιμενικό* με πρότυπο ένα έργο του Segneri²⁷⁷ (Λιψία 1780). Ο Pinamonti μεταφράζεται από τον ιησουίτη Antonio Gagliardi και από άλλους ανώνυμους ιησουίτες σε φραγκοχιώτικες εκδόσεις: *I' inferno aperto* (*I colasis anicti*, Βενετία 1763), *L' albero della vita* (*To dhendhro tis zois*, Βενετία 1766), *La vera sapienza* (*I alithini sofia*, Βερόνα 1791). Το τελευταίο έργο έχει ήδη μεταφραστεί και από τον Κερκυραίο γιατρό Πέτρο Κασμάτη με τον τίτλο *Στόχασες ωφελιμώταταις δια την απόκτησιν του φόβου του Θεού* (Βενετία 1718)²⁷⁸, καθώς και από τον Ρωμανίτη (*Η αληθινή σοφία*, χφ)²⁷⁹. Όπως φαίνεται από τους τίτλους, συχνό θέμα της ιησουϊτικής φιλολογίας είναι ο φόβος του θανάτου και της μεταθανάτιας τιμωρίας, ιδιαίτερα μάλιστα το καθαρτήριο και τα βάσανα της αμαρτωλής ψυχής, δηλαδή μια θρησκευτική ιδεολογία καταδλιπτική²⁸⁰.

Η περιγραφή της κόλασης με ζοφερά χρώματα, θέμα προσφιλές στον δυτικό Μεσαίωνα, επανερχόμενο με τη μπαρόκ εκκλησιαστική ρητορική που αγαπά την υπερβολή και τη φρίκη, κερδίζει έδαφος, όπως είδαμε, πρώτα στις βενετοκρατούμενες περιοχές (Λάνδος, Σκούφος, Μηνιάτης)²⁸¹. Στο τέλος του 17ου αιώνα, κάποιες μεταφράσεις ιησουϊτικών ευ-

276. Οι μεταφράσεις αυτές θεωρήθηκαν έργα του Νικόδημου Αγιορείτη, στην πραγματικότητα εκδότη και διασκευαστή των κειμένων του Ρωμανίτη. Συνολικά σώζονται στην Πάτμο και αλλού, έντεκα μεταφράσεις του Ρωμανίτη, δημοσιευμένες και χειρόγραφες. Βλ. σχετικά ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «'Αόρατος πόλεμος' (1796) – 'Γυμνάσματα πνευματικά' (1800). Η πατρότητα των 'μεταφράσεων' του Νικόδημου Αγιορείτη», *Ο Ερασιστής*, 19 (1993), 102-135. Η ενασχόληση του Ρωμανίτη με τη μετάφραση έργων της δυτικής θεολογίας, γεγονός παράδοξο για ένα νησί με ορθόδοξη παράδοση, θα ήταν σωστό να συνεξετασθεί με την ιστορική συγκυρία: η Πάτμος, απειλούμενη από πειρατικές επιδρομές, αναπτύσσει στενότερες σχέσεις με τη Ρώμη στις αρχές του 18ου αιώνα, βλ. G. HOFMANN, «Patmos und Rom», *Orientalia Christiana*, XI-2, 41 (1928), 83-86, 89-90, 97-107 και ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, *ό.π.*, σ. 134-135.

277. Όπως αναγράφεται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης Πάτμου, βλ. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Διάκ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*, *ό.π.*, αρ. 726, σ. 250.

278. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «'Αόρατος πόλεμος' (1796) – 'Γυμνάσματα πνευματικά' (1800)», *ό.π.*, σ. 111.

279. Ο Ρωμανίτης έχει μεταφράσει και το *I' Inferno aperto al Christiano perche non v' entri* (*Ο Άδης ανεωγμένος εις τον Χριστιανόν δια να μην εισέλθη*), καθώς και ένα ακόμη έργο του Pinamonti, το *Il cuor contrito* (*Η καρδιά συντετριμμένη*), στο ίδιο, σ. 111.

280. Π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Τα 'φραγκοχιώτικα' βιβλία», *ό.π.*, σ. 224, 227-229.

281. Πβ. τον λόγο *Περί Κόλασεως* του Ηλία Μηνιάτη, βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 225 κ.ε.

λαβειών με την ίδια θεματολογία προέρχονται από τον χώρο των Ηγεμονιών. Στη Ρουμανική Ακαδημία απόκειται μία χειρόγραφη μετάφραση με τίτλο *Μεταμόρφωσις του παλαιού ανθρώπου και του νέου γένεσις* ήτοι *βίβλος κατανυκτική περί των τεσσάρων του ανθρώπου εσχάτων, μεταφρασθείσα εκ της λατινίδος εις την κοινήν των Ελληνορωμαίων διάλεκτον παρά Ιωάννου Κομνηνού του ιατρού*, η οποία, καθώς σημειώνεται στο τέλος του χειρογράφου, έγινε στη Μόσχα το 1693²⁸². Η ίδια μετάφραση, όπως φαίνεται στον τίτλο, αλλά και όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή των κειμένων, θα εκδοθεί ανωνύμως με επιμέλεια αθωνιτών μοναχών από το τυπογραφείο του Γλυκή το 1795²⁸³ με τον τίτλο *Θύρα της μετανοίας ήτοι Βίβλος κατανυκτική και ψυχωφελεστάτη. Περιέχουσα τα τέσσαρα Έσχατα του Ανθρώπου, Θάνατον, Κρίσιν, Άδην και Παράδεισον. Δι' ων γίνεται η δαυμαστή Μεταμόρφωσις του Παλαιού Ανθρώπου και του Νέου η Γέννησις. Συντεθείσα μεν παρά τινος σοφού ανδρός, καλλωπισθείσα δε νυν και διορθωθείσα μετ' επιμελείας δια συνδρομής της Σκήτewος του Αγίου Δημητρίου, της εν τω Αγίω Όρει του Άθω και το Βατοπαΐδιον κειμένης. Ήτιν Βίβλος προσετέθησαν και θαύματά τινα ανέκδοτα και Οκτώηχοι κανόνες του αυτού Αγίου Δημητρίου. Άπαντα δε ταύτα πρώτον νέοις τύποις εξεδόθησαν, δια δαπάνης του τιμιωτάτου και φιλοχρίστου εν πραγματευταίς Δημητρίου Πελοποννησίου Καριτζιώτου. Εις κοινήν των ορθοδόξων ωφέλειαν*²⁸⁴. Στο

282. C. LITZICA, *Catalogul manuscriptor grecești*, Βουκουρέστι 1909, τ. 5, σ. 184, ms. gr. 344 (298), φ. [1]. Σώζεται ένα ακόμη χειρόγραφο στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Ιασιού (ms. III, 125): *Μεταμόρφωσις του παλαιού ανθρώπου και νέου γένεσις*, ήτοι *κατανυκτικά. Χειρ Μιχαήλ του Βυζαντίου εν Βουκουρεστίω*. Επίσης άλλα δύο στην κεντρική βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Ο τελευταίος Κομνηνός», *ΔΙΕΕ*, 2, (1889), 667-679 (:678).

283. O. D. Russo (*Studii și critice*) ταυτίζει επίσης το χειρόγραφο με το έντυπο, αναφερόμενος όμως στην έκδοση του 1806. Επισημαίνει ακόμη ότι έχει ήδη μεταφραστεί από τον Νεόφυτο Ροδινό και έχει εκδοθεί από την Propaganda Fide (Βενετία 1641 και Ρώμη 1671) με τον τίτλο *Άσκησις πνευματική. Βιβλίον πολλά ωφέλιμον δια να αποστραφή ο άνθρωπος εις τον Θεόν, λογιάζοντας τα υστερινά του, ήγουν τον θάνατον, την κρίσιν, την βασιλείαν των ουρανών και την παντοτινήν κόλασιν του άδου (...)*. Βλ. O. CIGANCI, P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Compène (1688-1719)», *Balkan Studies*, 12 (1971), 143-186 (:167-8) και K. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 267. Αναφορά και ανάπτυξη του ίδιου θέματος γίνεται και από τον Λάνδο στην *Αμαρτωλών Σωτηρία*, στα κεφάλαια: ΙΘ' (Περί των τεσσάρων εσχάτων. Και πρώτον περί μνήμης θανάτου), Κ' (Περί της θ' του Κυρίου ελευσεως και της κοινής των ανθρώπων εξαναστάσεως), ΚΑ' (Περί της αφράστου δόξης του Παραδείσου και της των Δικαίων Μακαριότητος) και ΚΒ' (Περί των τιμωριών της ατελευτήτου κολάσεως).

284. Στο Άγιο Όρος σώζονται άλλα δύο χειρόγραφα του 18ου αιώνα από τα οποία προφανώς θα έχει η έκδοση, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου*

χειρόγραφο της Ρουμανικής Ακαδημίας –το οποίο έχω υπόψη μου– σημειώνεται το όνομα Gulielmus Stanihurtus, που μας οδηγεί στο έργο του Άγγλου ιησουίτη William Stanihurst *Veteris hominis per expensa quator novissima metamorphosis, et novis genesis* (Antverpiae 1661)²⁸⁵. Το θέμα του βιβλίου είναι τα «τέσσαρα έσχατα» (Θάνατος, Μέλλουσα Κρίση, Παράδεισος, Κόλαση)²⁸⁶· προπαντός η «μνεία θανάτου» και η τιμωρία

Όρους ελληνικών κωδίκων, ό.π., αρ. 955 (Μεταμόρφωσις του παλαιού ανθρώπου και του νέου γένεσις) και αρ. 2413 (Περί των τεσσάρων του ανθρώπου εσχάτων).

285. Πρέπει να είναι το ίδιο βιβλίο ή συναφές με το γνωστό από τον Μεσαίωνα *Cordiale seu Liber quattuor novissimorum* (α' έκδ. Κολωνία 1471), αποδιδόμενο στον Gerardus van Vliederhoven (14ος αι.), που γνώρισε πάνω από 70 εκδόσεις και μεταφράσεις μεταξύ 1471-1500, βλ. Ρ. THION, «Fins dernières», *Dictionnaire de spiritualité, ό.π., τ. 5, 1964, στ. 369-370*· J.-Ch. BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, τ. 4, ανατύπωση Παρίσι 1966 (1809), στ. 1005-1008. Πβ. και την επισήμανση του D. Russo, στο O. CIGANCI, P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)», *ό.π., σ. 167*. Μάλιστα η γαλλική μετάφραση (*Le livre des quatre fins dernières de l'homme*) συμπεριλαμβάνεται στα κάπως λογιότερα δρυσκευτικά αναγνώματα της Bibliothèque Bleue κατά τον 17ο αιώνα, βλ. R. MANDROU, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. La bibliothèque bleue de Troyes*, Παρίσι 1985 (1964), σ. 94.

286. Η αρχή της θεωρίας των «τεσσάρων εσχάτων» (quattuor novissima), που διαπερνά όλη τη δυτική μεσαιωνική και μεταγενέστερη θεολογία, λαϊκότερη και μη, βρίσκεται στον Εκκλησιαστή («Μνήσθητι των εσχάτων σου και ουχ αμαρτήσεις»), ενώ σχηματοποιείται και διατυπώνεται θεωρητικά από τον Petrus Lombardi στο *Libri IV Sententiarum* (12ος αι.). Με το ζήτημα ασχολούνται επίσης ο Petrus Damiani (*Opusculum 59 de novissimis*), καθώς και ο Honorius Augustodunensis στο *Elucidarium*, ένα είδος κατηχητικού εγχειριδίου, λυρικού και εικονογραφημένου, με αναφορά στα «τέσσαρα έσχατα», που γνώρισε μεγάλη διάδοση από τον 12ο αιώνα, μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία πολλών γλυπτών σε καθεδρικούς ναούς της μεσαιωνικής Δύσης· απαντάται επίσης σε πολλά λευμωνάρια. Κατά τον 14ο-15ο αιώνα, όποτε ο μαύρος θάνατος αναγκάζει τους πάντες σε ενασχόληση με την *Ars moriendi*, το θέμα των τεσσάρων εσχάτων βρίσκεται στο απόγειό του. Αιθούν οι περί θανάτου και ματαιότητας του κόσμου πραγματείες, ενώ το *Cordiale seu liber quattuor novissimorum*, καθώς και το *De quattuor hominis novissimis* του Denys le chartreux (που βασίζονται στο *Elucidarium*), αποτελούν τα δημοφιλέστερα λαϊκά αναγνώματα που θα εξάπτουν τη φαντασία των πιστών και των καλλιτεχνών ως το τέλος του 16ου αιώνα. Τότε το θέμα θα επανέλθει σε ιησουϊτικά κείμενα (π.χ. *Guia de peccadores* του Luis de Granada, *Esercizi Spirituali* του Loyola, *Introduction à la vie dévote* του F. de Sales κ.ά.), βλ. Ρ. THION, «Fins dernières», *Dictionnaire de spiritualité, ό.π., στ. 355-382*. Για τη διάδοση του *Elucidarium* και άλλων συναφών κειμένων στη Δύση, βλ. Y. LEFÈVRE (έκδ.), *L'Elucidarium et les Lucidaires. Contribution, par l'histoire d'un texte, à l'histoire des croyances religieuses en France au Moyen Age*, Παρίσι 1954· D. GOTTSCHALL, *Das 'Elucidarium' des Honorius Augustodunensis. Untersuchungen zu seiner Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte im deutschsprachigen Raum mit Ausgabe der niederdeutschen Übersetzung*, Tübingen 1992, σ. 66 κ.ε.· E. RUHE, *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis*

της κόλασης, ο φόβος δηλαδή που πρέπει να διακατέχει μονίμως τον χριστιανό, αν θέλει να κερδίσει την ουράνια βασιλεία²⁸⁷.

Στην έκδοση του 1795 διαβάζουμε (σ. 3): «Όφελος γινόμενον εκ της του θανάτου μνείας (...) Του νέου ανθρώπου γενεσις, οπού ήθελε να προξενηθή από τον προσεκτικόν στοχασμόν του θανάτου. Καθ' ον τρόπον ο παλαιός άνθρωπος γεννάται εκ της μήτρας, τον αυτόν τρόπον ο καινός γεννάται εκ του τάφου (...) πατήρ, μήτηρ η του θανάτου ενθύμησις. Ιώβ. Σαπριάν πατέρα μου, μητέρα μου και αδελφήν μου σκώληκα». Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη διαπραγμάτευση και το λεξιλόγιο, που θυμίζουν τις ζοφερές περιγραφές της κόλασης, όπως τις συναντάμε στα μεσαιωνικά *exempla* και στην ιησουιτική μπαρόκ φιλολογία: «Ο Άδης είναι χώρα θανάτου, βασίλειον των δαιμόνων, του οποίου πόρτα είναι η απελπισία, αυλή τα δεσμά, παράθυρα το σκότος, τράπεζα η δυσωδία, φαγητόν η πείνα, ποτόν η δίψα, ωρολόγιον ο κλαυθμός, στρώμμα οι φλόγες (...) χώρα πικρά και οδυνηρά, χώρα φοβερά, χώρα φρικτή, γη της αλησιμονησίας, γη της θλίψεως και γη των συμφορών, εις την οποίαν δεν ευρίσκεται καμία χαρά, αλλ' εκ του εναντίου λύπη ακατάπαυστος, τόπος θανατηφόρος, εις τον οποίον το πυρ είναι άσβεστον, το ψύχος κρυερώτατον, ο σκώληξ ακόιμητος, τα σφυρία ποτέ δεν παύουσιν από του να κτυπούσι, τα πρόσωπα των δαιμόνων άγρια! όλος φρίττω και τρέμω ενθυμούμενος εκείνον τον τόπον και όλα τα μέλη μου συνταράσσονται (...)»²⁸⁸.

Καθώς σημειώνεται στο χειρόγραφο, μεταφραστής του έργου είναι ο Ιωάννης Κομνηνός (1668-1719) που έχει σπουδάσει στην Πάδοβα. Κατά την εποχή της πνευματικής αναγέννησης των παραδουνάβιων Ηγεμονιών²⁸⁹ είναι ιατροφιλόσοφος στο Βουκουρέστι και δάσκαλος των παιδιών του ηγεμόνα George Duca. Ανήκει στον κύκλο του Σεβαστού Κυμνήτη του Τραπε-

in der Romania und in England, Wiesbaden 1993.

287. Συχνό μοτίβο στην ιησουιτική φιλολογία της εποχής. Π.χ. Το *Quaresimale* του Segneri αρχίζει με το διστιχο της Γενέσεως «Memento homo, quia pulvis es et in pulvere reverteris», βλ. *Opere del padre Paolo Segneri*, ό.π., τ. 1/1, σ. 1. Επίσης ο λόγος *Περί Θανάτου* του Μηνιάτη (*Διδαχαί*, 1717, σ. 208-219) τελειώνει με τη φράση «ω τι μεγάλη ιατρία οπού είναι της ζωής η ενθύμησις του θανάτου».

288. *Θύρα της μετανοίας*, 1795, σ. 109.

289. Βλ. σχετικά Α. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974· Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982· Ο ΙΔΙΟΣ, «La Renaissance culturelle hellénique dans les pays roumaines, et surtout en Valachie pendant la période préphanariote (1670-1714)», *Balkan Studies*, 27 (1986), 29-59 και Α. ΠΙΠΠΙΔΙ, «Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan», *RESEE*, 26 (1988), 285-294.

ζούντιου, μαθητή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και διαδόχου του στη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας, και μετά το 1710 αναγορεύεται μητροπολίτης Δρύστρας με το όνομα Ιερόθεος²⁹⁰. Φαίνεται ότι γύρω στα 1690 έκανε μεταφράσεις από τα λατινικά έργων δογματικής για τον Κυμνήτη, ο οποίος από το 1689 διευθύνει την Ακαδημία του Βουκουρεστίου²⁹¹.

Σημειωτέον ότι στη Ρουμανική Ακαδημία απόκεινται άλλα δύο χειρόγραφα των αρχών του 18ου αιώνα που περιέχουν μία μετάφραση της *Imitatio Christi* στην απλή ελληνική, διαφορετική από τη λόγια του Mayr, με τίτλο *Ακόλουθος του Χριστού*, η οποία στο ένα χειρόγραφο (του 1719) αποδίδεται στον Ιερόθεο Δρύστρας²⁹², ενώ στο άλλο (του 1718) σημειώνεται το όνομα του Λάζαρου Σκρίβα του Τραπεζούντιου, γραμματέα του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου και δασκάλου στο Βουκουρέστι²⁹³.

Καθώς φαίνεται, μεταφραστικές-εκλαϊκευτικές δραστηριότητες σε θεολογικά θέματα, ανάλογες με αυτές που είδαμε να πηγάζουν πρώτα από τη

290. Για τον Ι. Κομνηνό, βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Ο τελευταίος Κομνηνός», *ό.π.* D. M. NICOL, «The doctor - philosopher John Comnen of Bucharest and his biography of the emperor John Kantakouzenos», *RESEE*, 9 (1971), 511-526 και κυρίως O. CIGANCI, P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)», *ό.π.*

291. Ο Κομνηνός παρέχει στον Κυμνήτη υλικό για τη σύνθεση της *Δογματικής διδασκαλίας* του, μεταφράζοντας από ένα βιβλίο του Richard Simon (Παρίσι 1671), βλ. Α. CAMARIANO-CIORAN, *ό.π.*, σμ. 114. Ίσως πρόκειται για το έργο του εβραϊστή Richard Simon *Histoire critique du Vieux Testament* (Παρίσι 1678) που θεωρήθηκε προκλητικό και απαγορεύθηκε μετά από υπόδειξη του Bossuet. Σύμφωνα με τον Σάδα, μετέφρασε ακόμη από τα λατινικά σε λόγια γλώσσα μία πραγματεία περί μυστηρίων: *Επιχειρήματά τινα εκβληθέντα εκ της θεολογικής περί μυστηρίων πραγματείας τινών των Λατινοφρόνων από την Λατινικήν εις την Ελλάδα μετενεχθέντα φωνήν*, βλ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, *ό.π.*, σ. 398.

292. C. LITZICA, *ό.π.*, τ. 5, σ. 185, ms. gr. 347 (204).

293. Στο ίδιο, σ. 184-185, ms. gr. 346 (531). Η μετάφραση, όπως σημειώνεται στο εξώφυλλο, ολοκληρώθηκε από τον Σκρίβα το 1719, βλ. O. CIGANCI, P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)», *ό.π.*, σ. 162, 166-167. Το χειρόγραφο αυτό φαίνεται να είναι το αυτόγραφο (με πολλές διορθώσεις, διαγραφές κ.λπ.). Το ζήτημα χρειάζεται διερεύνηση: ίσως πρόκειται για μετάφραση, ίσως για απλή μεταγραφή στην κοινή από τη λόγια μετάφραση του Mayr. Παρουσιάζει όμως ομοιότητες και με μία άλλη μετάφραση της *Imitatio Christi* που προέρχεται από τον ίδιο χώρο, αφιερωμένη στον ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας M. Racovitza: *Ερμηνεία ευσεβείς του ψυχοφελεστάτου και δαυμαστού βιβλίου Περί Μιμήσεως Χριστού ονομαζομένου, με στόχασες πνευματικαίς και κατάνυξιν εις κάθε κεφάλαιον. Αφιερωθείσαι τω υψηλοτάτω και γαληνοτάτω αυθέντη και ηγεμόνι πάσης Ουγκροβλαχίας Κυρίω κυρίω Μιχαήλ Ρακοβίτζη* (Βενετία 1746, επανεκδόσεις από τα τυπογραφεία Bortoli 1748, Άλη 1749, Θεοδοσίου 1770 και 1780). Αφιερωτής είναι ο Πέτρος Καλομάτης, δομηνικανός από τη Χίο, δάσκαλος των παιδιών του Racovitza. Κατά τον Θωμά Παπαδόπουλο είναι και ο μεταφραστής, δεδο-

Ρώμη και τις βενετοκρατούμενες περιοχές, μεταφέρονται στον χώρο των Ηγεμονιών κατά τον φθίνοντα 17ο αιώνα με αφορμή, σε μεγάλο βαθμό, τις πολιτικές προσεγγίσεις ή τις δογματικές αντιπαλοότητες ορθόδοξων και καθολικών²⁹⁴.

μένου μάλιστα ότι η μετάφραση φαίνεται ότι έχει γραφεί σε χιώτικο ιδίωμα, βλ. Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., τ. 2, σ. 225-226.

294. Το γεγονός θα έπρεπε να συνδεθεί και με τις μεταρρυθμίσεις του Μογίλα, οπότε υπήρξε διείσδυση των ιησουιτών στην περιοχή, βλ. Α. ΡΙΠΠΙΔΙ, ό.π., σ. 290-291. Εξάλλου οι Ηγεμονίες ήταν σε περίοδο αναταραχής λόγω της επικείμενης οργάνωσης αντιοθωμανικής εκστρατείας υπό τον Μεγάλο Πέτρο της Ρωσίας. Στην Τρανσυλβανία το σχέδιο περιλάμβανε και την ένωση της ορθόδοξης με την καθολική Εκκλησία, πράγμα που εύρισκε αντίθετους τους εκκλησιαστικούς κύκλους της Βλαχίας. Πβ. και αναφορά στην επικείμενη ένωση στο *Προγνωστικόν της γενομένης εκλείψεως του ηλίου*, το οποίο έγραψε ο Κομνηνός το 1699 έχοντας πρότυπο ένα κείμενο του Stanislav Acxtelmeier μεταφρασμένο από τα γερμανικά (από τον ίδιο τον Κομνηνό;) με δέμα την προφητεία σχετικά με την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας: *Προγνωστικόν των Μοσκόθων (...)* συγγραφέν παρά Στανισλάου Ρειντέρου του Αζτελμείερ (...) τυπωθέν (...) δια προσταγής του ευσεβεστάτου (...) Ιωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα (...) μεταφρασθέν εις την κοινήν των Ρωμαίων διάλεκτον, εν Τιργοβίστω (1698). Βλ. C. DIMA-DRĂGAN, M. CARATAȘU, «Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène», *RESEE*, 9 (1971), 107-120.

ΤΟ ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ

1. «Παλαιά» ιστορία και χριστιανική ιδεολογία

Και ταύτη δεν είναι άλλη παρά η ιστορία, ήγουν η γνώσις των έργων, οπού εις κάθε καιρόν από καθένα έγιναν και τα μεν καλά προς μίμησιν, τα δε φαύλα προς μίσος (...) Ας αναγνώση το λοιπόν καθείς την παρούσαν Ιστορίαν μιμούμενος την σοφήν μέλισσαν, η οποία περιτριγυρίζει και πιπιλίζει το γλυκύ και αφήνει το πικρόν

(Ιερεμίας Κακαβέλας)

δεν είναι σκοπός μας να διηγηθώμεν έργα ανθρώπινα, αλλά έργα της θείας προνοίας και θείας δυνάμεως δια μέσου των οποίων οδηγείται τινάς εις την μέλλουσαν και μακαρίαν ζωήν

(Νεκτάριος Ιεροσολύμων)

Τον 16ο και τον 17ο αιώνα κυκλοφορούν ευρέως έμμετρες ιστορικές διηγήσεις και πεζές χρονογραφίες 'από κτίσεως κόσμου', που τέρπουν και διδάσκουν τους αναγνώστες με την εξιστόρηση ανδραγαδημάτων και ποικίλων ιστοριών, δημιουργώντας τη συνείδηση ενός σύμπαντος που διέπεται από τους κανόνες της θείας πρόνοιας²⁹⁵. Οι περισσότερες από τις χρονογραφίες αυτές μαρτυρούν πολλαπλές επιρροές από πολλές πηγές, συνήθως αρχαίες και βυζαντινές, αλλά κάποτε και δυτικές ή ανατολικές. Για παράδειγμα, το *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων* (τέλος 16ου αι.) περιέχει ερανόσημα από τα *Annali Turcheschi* (1571) του Francesco Sansovino, ενώ φαίνεται ότι είχε υπόψη του και το *Βιβλίον ιστορικόν* του Δωροθέου Μονεμβασίας (γράφηκε μετά το 1589 ακολουθώντας ίσως κάποια ιταλική πηγή), όπως το είχε και ο Ματθαίος Κιγάλας όταν έγραφε το *Νέα Σύνοψις*

295. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Πρώιμες μορφές ιστορικών αφηγήσεων», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 402-409· Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, «Μεταβυζαντινή και νεώτερα ελληνική ιστοριογραφία», *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 43 κ.ε.· Η.-G. BECK, *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 256-264.

διαφόρων ιστοριών (1650). Πάντως το είδος διαμορφώνεται με βάση τους δύο γνωστούς κανόνες: τη χρήση ιταλικών πηγών και λαϊκής γλώσσας²⁹⁶.

Μετά τα μέσα του 17ου αιώνα οι λόγιοι που έχουν ήδη εκκολληθεί στο κλίμα του δρησκευτικού ουμανισμού, με δεδομένη και την προβληματική κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, επιχειρούν την ανασυγκρότηση του υπόδουλου γένους²⁹⁷ μέσω της ιστοριογραφίας, παρέχοντας παραδείγματα στο πνεύμα της ουμανιστικής σύνδεσης: της δρησκευτικής οικουμενικότητας και της σύνδεσης με το ιστορικό παρελθόν. Πρόκειται για κάποιους τίτλους εκκλησιαστικής και αρχαίας ελληνικής ιστορίας που έχουν κοινό χαρακτηριστικό ότι είναι μεταφράσεις, ερανίσματα ή συμπιληματικές συνθέσεις από ποικίλες πηγές, ανατολικές και δυτικές –κυρίως ουμανιστικά ιταλικά ιστορικά έργα του 16ου αιώνα.

Η *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας* του πατριάρχη Νεκτάριου Ιεροσολύμων (Βενετία, Γλυκής, 1677, με 5 επανεκδόσεις ως το 1805), υπακούει μεν στους δύο κανόνες του χρονογραφικού είδους, τη χρήση ιταλικών πηγών και λαϊκής γλώσσας, διαφοροποιείται όμως αισθητά από αυτό. Ο Νεκτάριος κατάγεται από την Κρήτη, έχει μαθητεύσει κοντά στον Κορυνδαλέα και έχει αφιερώσει τη ζωή του στα θεία και στην υπόθεση των Αγίων Τόπων. Το ίδιο και την ιστορία του, καθώς διευκρινίζει στο προοίμιο: «δεν είναι σκοπός μας να διηγηθώμεν έργα ανθρώπινα, αλλά έργα της θείας προνοίας και θείας δυνάμεως δια μέσου των οποίων οδηγείται τινάς εις την μέλλουσαν και μακαρίαν ζωήν (...) Σκοπός δε της Ιστορίας ταύτης είναι να δείξωμεν την αγιότητα του αγίου εκείνου τόπου· και ότι είναι τιμημένον πρότον εκ Θεού και δεύτερον παρά ανθρώπων, και ότι ο Θεός το εφύλαξεν από πολλούς και μεγάλους κινδύνους έως της σήμερον (...)»²⁹⁸. Οι πηγές του συγγραφέα-ερανιστή είναι ποικίλες, γνωστές και άγνωστες²⁹⁹:

296. Γ. ΖΩΡΑΣ, *Χρονικόν περί των Τούρκων σουλτάνων (κατά τον Βερθερινόν ελληνικόν κώδικα 111)*, Αθήνα 1958 και Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Το Χρονικό των Τούρκων σουλτάνων και το ιταλικό του πρότυπο*, Θεσσαλονίκη 1960 (Ελληνικά, Παράρτημα 14). Πβ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Πρώιμες μορφές ιστορικών αφηγήσεων», *ό.π.*, σ. 407.

297. Πβ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 60-61 και V. CÂNDEA, «Les intellectuelles du Sud-Est européennes au XVIIe siècle», *RESEE*, 8 (1970), 181-230 και 623-668 (:664-5).

298. *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας*, σ. 2-4 (ανατύπωση από τις εκδόσεις του Θεοβαδίστου Όρους Σινά, Αθήνα 1980).

299. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η “Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας” του Νεκταρίου Ιεροσολύμων και αι πηγαί αυτής», *Κρητικά Χρονικά*, 1 (1947), 291-332. Βλ. επίσης J. GROSSMANN, «Οι αραβικές πηγές στην “Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας” του πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκταρίου του Κρητός (1661-1669)». Β' Ευρωπαϊκό Συνέδριο *Η Ελλάδα των νησιών*, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002 (υπό έκδοση).

Παλαιά Διαθήκη, βίοι αγίων του Συμεών Μεταφραστή, *Κλίμαξ του Παραδείσου* του Ιωάννου Σχολαστικού (σε μετάφραση Μαργούνιου, 1590), διάφορα ανέκδοτα χειρόγραφα της Μονής Σινά (όπου και γράφτηκε το έργο), Ηρόδοτος, το χρονικό του Άραβα al-Makin (13ος αι.) –από τη λατινική μετάφραση του Ολλανδού Thomas Erpenius, *Historia Saracénica* (Λένβτεν 1625)³⁰⁰. Το τελευταίο τμήμα μεταφράζεται από τη λατινική ιστορία του Paolo Γιόνιο³⁰¹ με διάμεσο την ιταλική μετάφραση του Lodovico Domenichi, καθώς το σημειώνει ο Νεκτάριος³⁰². Ο μεταφραστής ακολουθεί σε γενικές γραμμές πιστά το πρωτότυπο, μεταφράζει ελεύθερα αλλά με ακρίβεια, σπάνια συντομεύει και σπανιότερα προσθέτει δικές του πληροφορίες. Ωστόσο η ιστορία του Νεκτάριου, παρόλο που διατηρεί κάποια χαρακτηριστικά της χρονογραφικής παράδοσης (απόδοση των γεγονότων στη θεία πρόνοια, διευρυνοση του θέματος, τάση για παράθεση ελκυστικών λεπτομερειών), είναι μεθοδικότερη ως προς τη χρήση των πηγών και αντιμετωπίζει τα φυσικά φαινόμενα με επιστημονική αντίληψη· περιέχει ακόμη κάποιες αναφορές στις νεότερες ανακαλύψεις³⁰³.

Η ιστορία των αρχαίων Αθηνών του μακεδόνα λογίου και ιερέα Γεωργίου Κονταρή, που έχει χρηματίσει επόπτης (prefetto) του Φλαγγινιανού Γυμνασίου της Βενετίας (1668-1675)³⁰⁴, είναι εράνισμα από ελληνικές και ιταλικές

300. Την επιλογή αραβικής πηγής δικαιολογεί ως εξής: «Πρέπει δε να ηξεύρη καθ' ένας, ότι τα από αρχής της κτίσεως του Μοναστηρίου, πώς ήτον η αιτία, και το έκτισεν ο μέγας Ιουστινιανός, εις ρωμαϊκόν ή ελληνικόν βιβλίον εις πλάτος μη ευρίσκοντας γραμμένην την υπόθεσιν, την επήραμεν από τον αραβικόν χρονογράφον· ότι εκεί ευρίσκεται γραμμένα καταλεπτός και τα περί κτίσεως του Μοναστηρίου, και άλλα τινά οπού εσυνέβησαν εκεί (...)), *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας*, σ. 4.

301. *Pauli Jovii Novocomensis Episcopi Nucerini Historiarum sui temporis*, τ. 1-2, Βενετία 1546.

302. *La prima [seconda e terza] parte dell' historie del suo tempo, di Mons. Paolo Giovio vescovo di Nocera tradotte per M. Lodovico Domenichi*, τ. 1-3, Φλωρεντία 1551-1553. Ο περιεκτικός τίτλος του Νεκτάριου έχει μόνο την ανακρίβεια ότι ο Γιόνιο αντλεί από αραβικό αρχέτυπο («Εστι δε η τοιαύτη Ιστορία εξ αρχετύπου του Αραβικού μεταγλωττισμένη εις Λατινικήν γλώσσαν») ενώ έχει απλώς διαβάσει στα ιταλικά κάποια αραβική πηγή. Επίσης η διατύπωση «εκ της Λατινικής εις το Φράγγικον» από δε το Φράγγικον τώρα εις το Ρωμαϊκόν παρ' ημών συντομώτερα» αναφέρεται προφανώς στο ιταλικό διάμεσο. Σημειώνουμε και την ύπαρξη μιας γαλλικής μετάφρασης: *Le second tome des Histoires de P. Giovio... sur les choses faites et avenues de son temps en toutes les parties du monde. Traduit du Latin en François par le Seigneur du Parq - Champenois*, Λυών 1555.

303. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας», *ό.π.*, σ. 328 κ.ε. Βλ. επίσης Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 87-89.

304. Υπήρξε ακόμη κωδικογράφος, χρυσοκεντητής και επιμελητής εκδόσεων στη Βενετία. Το 1675 εξέδωσε λόγους του Ιωάννου Χρυσοστόμου παραφρασμένους στην κοινή με τίτλο

πηγές, με κυριότερη από αυτές την τετράτομη παγκόσμια ιστορία *Dell' Istorie del mondo* (Βενετία 1562) του Ιωάννη Ταρχανιώτη, απογόνου Βυζαντινών φυγάδων στη Νάπολη, τον οποίο ο Κονταρής θεωρεί Ιταλό³⁰⁵. Η πρόθεση του βιβλίου είναι εκλαϊκευτική, όπως δηλώνεται στον τίτλο: *Ιστορίαί παλαιαί και πάνυ ωφέλιμοι της περιφήμου πόλεως Αθήνης. Αίτινες συνανδρούσθησαν εκ πολλών και διαφόρων βιβλίων, Ελληνικών τε και Ιταλικών, και εις απλήν φράσιν συνετέθησαν παρά του λογιωτάτου εν Ιερουσί Κυρίου Γεωργίου Κονταρή από τα Σέρβια. Δια δε δαπάνης του ευεργεστάτου Κυρίου Πέτρου Γάσπαρι ετυπώθησαν εις κοινήν ωφέλειαν των φιλομαθών* (Βενετία 1675). Η μοναδική γνωστή έκδοση αφιερώνεται στον χορηγό της Πέτρο Γάσπαρη και στον Γιαννούλη Πουλημένο. Και οι δύο ανήκουν σε αρχοντικές οικογένειες της Αθήνας σχετιζόμενες με την ελληνική κοινότητα της Βενετίας³⁰⁶. Το έργο, διηρημένο σε 13 μέρη («βιβλία»), καλύπτει την περίοδο από «τον καιρόν του Κέκροπος του πρώτου Βασιλέως της Αθήνης (...) έως τον καιρόν του Αγίου Διονυσίου του Αρειοπαγίτου».

Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο τοποθετείται και το έργο του Ιωάννη Μάκολα που κατάγεται από σημαντική οικογένεια γηγενών Αθηναίων συνδεόμενη με την ελληνική κοινότητα της Βενετίας³⁰⁷ ενώ παράλληλα ασχολείται και με το εμπόριο, καθώς και ο χορηγός της έκδοσης Μιχαήλ Περούλης, έμπορος επίσης, που ανήκει σε αρχοντική αθηναϊκή οικογένεια βενετικής καταγωγής³⁰⁸. Όπως φαίνεται από τον τίτλο, το βιβλίο είναι τριμερές,

Μαργαρίται, βιβλίο που γνώρισε δώδεκα επανεκδόσεις ως το 1812. Το 1682 δίδασκη στη Θεσσαλονίκη, επέστρεψε για λίγο στη Βενετία και στη συνέχεια χειροτονήθηκε επίσκοπος Σερβίων. Το 1690 εξελέγη μητροπολίτης Σμύρνης, όπου και πέθανε το 1698. Τα βιβλία του περιήλθαν στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής και στη συνέχεια αποτέλεσαν τον πυρήνα της βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, βλ. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ' αιώνα από τα Σέρβια», Πρακτικά Α' Συνεδρίου *Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία – Πολιτισμός* (Κοζάνη, 24-26 Σεπτεμβρίου 1993), Κοζάνη 1997, σ. 459-470.

305. Στο ίδιο, σ. 468, σμ. 24.

306. Οι αδελφοί Πέτρος και Δημήτριος Γάσπαρης (με καταγωγή από την Κορσική και καθολικοί) υποδέχτηκαν τον Morosini το 1687, ενώ μετά την αποχώρηση των Βενετών κατέφυγαν στη Σαλαμίνα και στην Αίγινα. Ο Στέφανος Πουλημένος αναφέρεται ως *guardiano* (πρόεδρος) της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας το 1653, βλ. Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Παλαιαί και νέαι Αθήναι*, Αθήνα 1953, τ. 1, σ. 179 και τ. 2, σ. 33.

307. Το 1700 έγινε πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας ενώ η Γαληνοτάτη του απένειμε τον τίτλο του κόμητος, βλ. Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ιστορία των Αθηναίων*, Αθήνα 1969 (1889), τ. 1, σ. 167 και Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Παλαιαί και νέαι Αθήναι*, ό.π., τ. 2, σ. 31. Για τους Μάκολα, οι οποίοι τελικώς εξιταλίσθησαν, βλ. E. CORSINI, G. ZANPARO, *Documenti e genealogia della famiglia Macola, conti di Gomosto e Mortesa*, Πάδοβα 1923.

308. Χρημάτισε προεστώς των Αθηναίων το 1669 και πρόεδρος (*guardiano*) της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας κατά τα έτη 1683, 1694, 1697, 1706. Συμμετείχε και αυτός με

αποτελούμενο από τρεις μεταφράσεις ισάριθμων δυτικών έργων: της ρωμαϊκής ιστορίας του Μ. J. Justinus³⁰⁹, των *Μεταμορφώσεων* του Οβίδιου³¹⁰ και της *Χριστιανικής διδασκαλίας* του Ledesma³¹¹: *Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος μεταφρασθέν εκ της Λατινίδος φωνής εις απλήν φράσιν παρά Ιωάννου Μάκολα του αθηναίου, προσέτι δε τινες μύθοι μεταφρασθέντες και αυτοί εκ της Λατινίδος φωνής εις την κοινήν γλώσσαν παρ' αυτού, δια δε δαπάνης και συνδρομής του πανευγενεστάτου κυρίου Μιχαήλ του Περούλη του εξ Αθηνών ετυπώθη εις κοινήν ωφέλειαν των φιλομαθών, διορθωθέν μετά πλείστης επιμελείας. Εν δε τω τέλει της αυτής βίβλου τυγχάνει και τις διδασκαλία Χριστιανική, αναγκαιοτάτη εις κάθε ένα* (Βενετία 1686). Ο Μάκολας θεωρεί απαραίτητες για την παιδεία των

τους αδελφούς Γάσπαρη στην πρεσβεία προς τον Morosini το 1687, βλ. Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ιστορία των Αθηναίων*, ό.π., τ. 1, σ. 167 και Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Παλαιαί και νέαι Αθήναι*, ό.π., τ. 1, σ. 171-172. Ο Alvise Mocenigo απένειμε στην οικογένεια τον τίτλο του κόμη, βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812*, Θεσσαλονίκη 1973, τ. 1, σ. 57. Βλ. επίσης Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ανέκδοτες επιστολές (1695-1696) του Μιχ. Ν. Γλυκύ στο Μιχ. Σταμ. Περούλη», *Θησαυρίσματα*, 13 (1976), 245-257 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

309. Πρόκειται για την επιτομή της ιστορίας του Πομπηίου Τρόγου (που θα μεταφραστεί και τον 19ο αιώνα: *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπηίου Τρόγου νυν πρώτον εκ της λατινικής εις την αιολοδωρικήν ελληνικήν διάλεκτον μεταγλωττισθείσα και εκδοθείσα παρά του αποπειρογράφου της Ρουμουνίας*, Λιψία 1817). Ο Μάκολας σημειώνει ότι μεταφράζει από τα λατινικά, δηλαδή από το έργο *In Trogi Pompei historias epitoma* (1470). Ίσως όμως να έχει χρησιμοποιήσει ιταλικό διάμεσο, το οποίο μάλιστα έχει τον ίδιο τίτλο με το μετάφρασμα: *Il libro di Justino* (Βενετία 1477).

310. Περιέχεται στις σελίδες 308-364. Πρόκειται για επιλογή από τις *Μεταμορφώσεις* (12 μύθοι, π.χ. Πύραμος και Θίσση, Δάφνη, Φαέθων, Κύκνος, Νάρκισσος και Ηχώ, Νίσθη, Πρόκνη, Γανυμήδης). Στον τίτλο διαβάζουμε «μύθοι ωφέλιμοι, χάριν των φιλομαθών ανδρών», ενώ σε άλλο σημείο ο Μάκολας τονίζει τον ηθοπλαστικό στόχο της μετάφρασης: «μύθοι τερπνοί μεταφρασθέντες και αυτοί παρ' εμού εκ της λατινίδος φωνής από τον Οβίδιον, οι οποίοι συμβάλλουσι πολλά εις το να ξεύρη καθ' έκαστος, επειδή δι' αυτών δύναται μεγάλως να στολίση τον εαυτόν του», *Βιβλίον ιστορικών*, φ. [2]. Ο Οβίδιος είναι ο επίλεκτος των μεταφραστών αυτή την εποχή, καθώς και στους προηγούμενους αιώνες και στον επόμενο: φαίνεται ότι είναι ο περισσότερο μεταφρασμένος στα ελληνικά λατίνος κλασικός από τον 13ο ως τον 18ο αιώνα. Μία ακόμη μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* εκδίδεται αυτοτελώς το 1798 από τον Ν. Γλυκή, με μεταφραστή τον «διδάσκαλο του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου» Σπ. Βλαντή (στην πραγματικότητα τον Ιω. Φραγκόπουλο). Μαρτυρείται επίσης μία χειρόγραφη μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* από τον Ιωακείμ Πάριο, βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, «Ο Οβίδιος του Πολυζώη Λαμπαντιζιώτη», *Σκουφάς*, 7 (1981), 108-124 (:115).

311. Πρόκειται για τη μετάφραση του Καστανιόλα (βλ. *εδώ* σημ. 154), με κάποιες αλλαγές και προσθήκες από τον ιερέα Μιχαήλ Μήτρου Ιωαννίνων (μετέπειτα Μελέτιο Αθηνών). Στο βιβλίο περιέχονται ακόμη επιγράμματα προς τον Μάκολα εκ μέρους των Μιχαήλ ιερέως Μήτρου του εξ Ιωαννίνων, Νικοδήμου ιεροδιακόνου Βαβατενούς, Γεωργίου ιατροφιλοσόφου Ζανδηρίου, Γαετάνου Βούκουλα του εκ Σικελίας.

ομογενών του τόσο την αρχαιογνωσία (αρχαία ιστορία και ηθοπλαστική μυθολογική ποίηση) όσο και τη χριστιανική παιδεία.

Τα προλογικά σημειώματα των ερηνιστών-μεταφραστών ανάγονται στο ένδοξο παρελθόν, συνδέοντάς το με το ταπεινότερο αλλά όχι ανάξιο λόγου παρόν, και επισημαίνουν την ηθοπλαστική αξία των «παλαιών ιστοριών», οι οποίες πρέπει να συμπληρώνουν την παραινετική διδασκαλία³¹². Κατά τον Κονταρή, η ωφελιμότητά τους έγκειται στην αυτογνωσία, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της γνώσης του παρελθόντος. Θεωρεί το ουμανιστικό γνώδι σαυτόν μοναδική προϋπόθεση για τη γνώση του κόσμου (σ' αυτό εμπεριέχονται «πάσαι αι επιστήμαι και γνώσεις πάντων των όντων, υποσεληναίων δηλαδή ου μην, αλλά και υπερσεληναίων») και για τη γνώση του Θεού (μέσω αυτού «εφδάσαμεν να εγνωρίσωμεν και τον ποιητήν προσέτι και πλάστην και Θεόν ημών, ον ουκ έγνωσαν ουδαμώς όσοι δεν εγνωρίσαν τον εαυτόν τως»), μετατοπίζει ωστόσο το βάρος από την αρχαία φιλοσοφία προς τη θρησκεία, που θεωρείται ανώτερη, επειδή «τους πάντας έκαμε να γνωρίσουν τωσαύτα μεγαλεία, όσα οι παλαιοί Έλληνες με όλην τωσ την σοφίαν δεν ηξιώθησαν να τα καταλάβωσιν». Η αυτοσυνειδησία της καταγωγής από «ευγενικόν και περίφημον γένος» θα οδηγήσει στη μίμηση των «καλών ηθών» των προγόνων, που συνοψίζονται σε τρία πράγματα: μάθηση, φρόνηση και ανδρεία («όταν δεν μιμούμεσθεν τους προγόνους μας εις την μάθησιν, εις την φρόνησιν και εις την ανδρείαν, τότε δεν λεγόμεσθεν των Ελλήνων απόγονοι, αλλά μάλιστα τινών ουδαμινών ετέρων

312. «Θεάρεστον και θεοπρόστακτον έργον είναι (...) το να κοπίαση τινάς δια ωφέλειαν των ομοπίστων αδελφών, και μάλιστα των μη έχόντων, κατά τον παρόντα καιρόν, πρώτον μεν την ελευθερίαν, δεύτερον δε τα αναγκαία προς την μάθησιν' δια να τους δώση, λέγω, χείρα βοηθείας, ή μάλλον ειπείν οδόν σωτηρίας και φως γνώσεως, δια μέσου όχι μόνον λόγων παραινετικών, ή βίων Αγίων και διηγημάτων της Αγίας Γραφής, αλλ' ακόμη και δια μέσου της των παλαιών Ιστοριών διηγήσεως», *Ιστορία παλαιά*, φ. [α'-β']. «Μεγάλην τέρψιν και ου μετρίαν ηδονήν και αγαλλίασιν, νομιζώ βέβαια να προξενά εις τους ανθρώπους η ανάγνωσις μερικών βιβλίων, των παλαιών ιστοριογράφων επειδή και εκ τοιούτων μανθάνουσιν πολλές και διαφόρους ιστορίας, δια των οποίων ου μόνον μεγάλως στολίζουσι τα ήθη τους, και το διηγήμά τους, αλλ' ακόμη λαμβάνουσιν και μεγίστην παιδείυσιν και φρόνησιν. Διότι αναγιγνώσκοντες και καταλαμβάνοντες επιμελώς εν αυτοίς τα διάφορα συμβεβηκότα παλαιών ανθρώπων, δύναται καθ' έκαστος να λάβη υπόδειγμα εξ αυτών και να ευθύνη τα διαβήματά του εις την ευθείαν οδόν (...) Δια τούτου γουν αποφάσισα και εγώ να μεταφράσω το παρόν βιβλίον μετ' ουκ ολίγου πόνου, ονομαζόμενον Ιουστίνος, εκ της λατινίδος φωνής δια μεγάλην ωφέλειαν και τέρψιν των πολλών, και δια να μην τυχάνουσιν οι άνθρωποι εις οκνηρίαν και αμέλειαν' επειδή και το δεδοξαμένον και πεφημισμένον γένος των Ελλήνων την σήμερον ευρίσκειται εις μεγάλην ένδειαν από τοιαύτα βιβλία ωφέλιμα», *Βιβλίον ιστορικόν*, φ. [3-4].

Βαρβάρων»)³¹³. Η ιστορική αυτοσυνειδησία δίνει έμφαση στην πολιτισμικού χαρακτήρα αντίθεση Έλληνες/Βάρβαροι και συνδυάζεται με την προνοιακή αντίληψη περί ελευθερίας (εξασφαλιζόμενη μέσω της θείας δίκης) στον παρόντα κόσμο και αιώνιας ζωής στον μέλλοντα³¹⁴.

Στο πλαίσιο των βενετοτουρκικών πολέμων τοποθετούνται κάποιες ακόμη μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων, οι οποίες δημοσιοποιούν και εκλαϊκεύουν επίκαιρα πολεμικά γεγονότα στοχεύοντας στην ευαισθητοποίηση των ξένων δυνάμεων³¹⁵. Η πρώτη μετάφραση αναφέρεται στη νικηφόρα ναυμαχία του 1651 (9-10 Ιουλίου) ανάμεσα στην Πάρο, τη Φολέγανδρο και τη Νάξο, στην οποία έλαβαν μέρος μέλη της ναυτικής οικογένειας των Mocenigo³¹⁶ και ο Morosini. Περιγραφή της ναυμαχίας κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά με συγγραφέα τον Giovanni Carlo Serpentino και με τον τίτλο *Lettera di ragguaglio della vittoria navale conseguita dall'armata della (...) Republica di Venetia sotto il commando del procurator (...) Mocenigo contro Turchi* (Βενετία 1651). Μεταφράστηκε την αμέσως επόμενη χρονιά από τον Λαόνικο Ζαμίτρη και τυπώθηκε στη Βενετία: *Η ναυτική νίκη οπού εγίνηκε από τον στόλον της γαληνοτάτης πολιτείας των Ενετών, εξαρχέυοντας Αλοϋζιος δεύτερος ο Μοτζενίκος, αναντίον εις τους Τούρκους, εις το Αιγαίον πέλαγος*. Τα βιογραφικά του μεταφραστή δεν μας είναι γνωστά. Προφανώς έχει κάποια παιδεία και σχετίζεται με τη Βενετία. Ο Ζαμίτρης παρακολουθεί ένα επίκαιρο γεγονός, το μεταδίδει και

313. «Τοις εντευξομένοις», *Ιστορία παλαιά*, φ. [2-4].

314. «Όθεν τότε επάρθηκαν και αι λοιπαί χώρας της Ελλάδος, ομού με τας Αθήνας, από τους Αγαρηνούς, οι οποίοι ταις εξουσιάζουσι και ταις τυραννοῦσι μέχρι την σήμερον διάφοραις τυραννίδασι, ως άπιστοι και ανελεήμονες τύραννοι. Τους οποίους άμποτες ο ελεήμων και πανεύσπλαγχος Θεός, δια πρεσβειών της παναχράντου αυτού Μητρός, να τους δώση την εσχάτην ολωήν, σκεπτόμενος τας πολλάς αυτών ανομίας, ημάς δε την εν τω παρόντι καιρώ ελευθερίαν και εν τω μέλλοντι ζώην μακαρίαν και αιώνιον... Αμήν», *στο ίδιο*, σ. τμδ'-τν'.

315. Για τη μακρόχρονη παράδοση των εκκλήσεων των Ελλήνων, πρώτα προς τη Δύση και κατόπιν προς τη Ρωσία, βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965· Ο ΙΔΙΟΣ, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 59/2 (1984), 196-249· Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Α'. Τουρκοκρατία 1453-1669*, ό.π., σ. 408 κ.ε., τ. Γ', ό.π., σ. 207-209, τ. Δ', ό.π., σ. 63 κ.ε. Βλ. επίσης Σπ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Το ποδούμενο», *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 105 κ.ε.

316. Πβ. την περιγραφή της ναυμαχίας από τον ίδιο τον Alvise Mocenigo στις 15 Ιουλίου 1651: Ν. ΜΟCΕΝΙCΟ-WΑΛΛΙJ, *Relazione ufficiale della Battaglia navale di Paros 1651*, Βενετία 1895.

προσπαθεί να το εκμεταλλευτεί προς όφελος των Ελλήνων³¹⁷, απευθυνόμενος σε κάποιον Ρώσο ηγεμόνα³¹⁸. Η επίκλησή του, διανθισμένη με πολλά στερεότυπα που παραπέμπουν στο λεξιλόγιο εσαχτολογικών κειμένων (προγνωστικά, χρησολογία, ερμηνείες της Αποκαλύψεως³¹⁹), αντιπροσωπεύει τη μακραιώνη προνοιακή αντίληψη για την υπόθεση της ελευθερίας, με κυρίαρχη εδώ τη θρησκευτικού προσδιορισμού αντιθετική διχοτομία χριστιανού/ασεβείς.

Το ίδιο ακριβώς σχήμα προβάλλει και η δεύτερη μετάφραση που έγινε με αφορμή την ήττα των οθωμανικών στρατευμάτων στη Βιέννη το 1683, ο-πότε κυκλοφόρησε στη Βενετία μια ιταλική ανώνυμη έκδοση σχετικά με το γεγονός: *Ragguaglio historico della guerra tra l'armi cesaree e ottomane dal principio della ribellione degl' Ungari fino l'anno corrente 1683. E principalmente dell' assedio di Vienna, e sua liberazione, con gl' incominciati progressi delle dette armi cesaree e confederate*. Η μετάφραση έγινε από τον Κρητικό Ιερεμία Κακαβέλα το 1686, όταν βρισκόταν στη

317. Οι επιτυχίες του Mocenigo είχαν αντίκτυπο στους Έλληνες των βενετοκρατούμενων περιοχών, όπως δείχνει και ένα προγενέστερο κείμενο (1649): *Trionfo del illustrissimo (...) Signor Alvise Mocenigo, secondo procurator di San Marco (...) composto e predicato del padre Don Girasimo Vlaho greco di Creta predicatore nella festività della Gloriosa Vergine Santa Caterina nel monasterio delli reverendi padri Sinaiti. Li 25 novembre 1649*. Πρόκειται για έναν έπαινο του Κρητικού Γεράσιμου Βλάχου προς τον Mocenigo, που συντάχθηκε στα ιταλικά μετά την πολιορκία του Χάνδακα, βλ. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Γεράσιμος Βλάχος ο Κρησ (1605/7-1685)*, Βενετία 1973, σ. 46.

318. «Τω υψηλοτάτω ενδοξοτάτω φιλοχρίστω και νικηφόρω ηγεμόνι της Ρωσίας Ζηνοβίω Εχημλίσκω Λαόνικω Ζαμίτρης νικάν». Είναι ο Bogdan Chmielnicky, αρχηγός των Κοζάκων επί τσάρου Αλεξίου, βλ. Δ. ΖΑΚΥΘΝΟΣ, *ό.π.*, σ. 49. Περίπου την ίδια εποχή γίνονταν συννενοήσεις ανάμεσα στον Κοζάκο ηγεμόνα και τον βασιλιά της Σουηδίας Κάρολο Α΄ Γουσταύο για συμμαχία κατά των Τούρκων (με τη συμμετοχή Βενετών και Άγγλων), στις οποίες διαμεσολαβητικό ρόλο είχε ο Αθηναίος μοναχός Δανιήλ Γκρέκας, που ήταν τότε στην υπηρεσία του Γουσταύου (1654-1660), βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *ό.π.*, 223 κ.ε. Επίσης ο Γεράσιμος Βλάχος, όταν βρισκόταν στη Βενετία το 1656, είχε απευθύνει έκκληση προς τον τσάρο Αλέξιο Μιχαήλοβιτς Ρωμανώφ, πατέρα του Μεγάλου Πέτρου, με τίτλο *Θρίαμβος κατά της των Τουρκών βασιλείας, ήτοι λόγος παραδαρρυντικός προς τον ευσεβέστατον και αιτήτητον βασιλέα της Μοσχοβίας κύριον Αλέξιον Μιχαηλοβίτην*, βλ. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 37-38. Ο Βλάχος ίσως να έγραφε την έκκληση με την παρακίνηση των Βενετών, που ζητούσαν συμάχους στον πόλεμο της Κρήτης και να την παρέδωσε στη ρωσική πρεσβεία κατά την επίσκεψή της στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας, βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *ό.π.*, σ. 228-229.

319. Α. ARGYRIOU, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*. *Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple asservi*, Θεσσαλονίκη 1982.

Βλαχία ως ηγούμενος του μοναστηριού Plaviceni³²⁰, με προτροπή του τότε σπαθάρη και μελλοντικού ηγεμόνα Κωνσταντίνου Βασσαράβα (Brâncoveanu), καθώς σημειώνει ο ίδιος. Κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο με τον τίτλο *Κακαβέλα Ιερεμίου μετάφρασις εκ του Ιταλικού. Ιστορία του αποκλεισμού της Βιέννης υπό των Μουσουλμάνων, αφιερωθείσα τω Ιωάννη Σερβάννω Καντακουζηνώ ηγεμόνι πάσης Ουγγροβλαχίας*³²¹ σε ολόκληρη την Ευρώπη (χειρόγραφα βρίσκονται στη Μόσχα και το Λονδίνο), ενώ αργότερα (το 1766) μεταφράστηκε και στα ρουμανικά³²². Εκδόθηκε μόλις το 1925³²³. Σκοπός του Κακαβέλα ήταν η υποκίνηση εξέγερσης κατά της αποδυναμωμένης Οθωμανικής αυτοκρατορίας με πρωτοβουλία των Ηγεμονιών και με σκοπό τον συνασπισμό όλων των χριστιανών της Ν.Α. Ευρώπης³²⁴. Στην αφιέρωσή του παρακινεί τον ηγεμόνα Σερβάνω Καντακουζηνό να ενωθεί με τους χριστιανούς κατά των Οθωμανών «ένεκεν της των χριστιανών πίστεως», προβάλλοντας και αυτός το αντιδιετικό ζεύγος «χριστιανουσίνη/άπιστοι και άδαιοι μουσουλμάνοι».

320. A. CAMARIANO-CIORAN, «Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines», *RESEE*, 3 (1965), 165-190 (168, 174 κ.ε.).

321. Ο τίτλος από το αυτόγραφο χειρόγραφο του Παναγίου Τάφου (αρ. 252), βλ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 1, Βενετία 1872, σ. 300. Ένα άλλο χειρόγραφο (Αθως 4276) έχει τον λαϊκότερο τίτλο *Ιστορία διηγηματική του πολέμου οπού έγινε παρά των Τουρκών εις το κάστρο την Βιένα, ήγουν το κοινώς λεγόμενον Μπέτζη, άπαντα του πολέμου καθ' ειρμόν, ήγουν την αιτίαν του πολέμου και τα του πολέμου αποτελέσματα και μετά την νίκην όσα έγιναν μεταγλωττισθέν εκ του λατινικού εις την κοινήν του Ρωμαϊκού γλώσσαν*, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, ό.π., τ. 2, σ. 37 και Α. CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 176. Ο αντιγραφείας διατηρεί την πληροφορία ότι πρόκειται για μετάφραση, αντικαθιστώντας όμως το «εκ του ιταλικού» με το «εκ του λατινικού».

322. A. CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 178-179.

323. F. H. MARSHALL, *The siege of Vienna by the Turks in 1683. Translated into Greek from an Italian work published anonymously in the year of the siege by Jeremias Cavacelas. Edited from an unpublished manuscript in the British Museum dated Bucarest 1686 with Introduction, Text*, Καίμπριτζ 1925.

324. Η ήττα των Οθωμανών στη Βιέννη έθρεψε πολλές ελπίδες, όπως φαίνεται από τη διάδοση των χειρογράφων και άλλων ανάλογου τύπου κειμένων. Π.χ. το χειρόγραφο που σώζεται στον ίδιο κώδικα (Αθως 4276), καθώς και στη Ρουμανική Ακαδημία, ms. gr. 16 (495), με τίτλο *Διήγησις της αλώσεως της Μπούντας*, είναι μετάφραση, έργο του ιατροφιλόσοφου Ιάκωβου Πυλαρινού –και αυτή με παρότρυνση του Brâncoveanu– από το ιταλικό *Veridica Raccolta de giornali di Buda sino alla presa d'esta* (Βενετία 1686). Περισσότερες πληροφορίες δίνει η Α. CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 176, σημ. 44. Αργότερα, γύρω στα 1697, όταν οι ελπίδες κορυφώνονται και εστιάζονται στο πρόσωπο του Μεγάλου Πέτρου, εμφανίζονται και άλλα τέτοιου τύπου κείμενα, όπως το *Προγνωστικόν του Ιωάννη Κορμνηφού*, βλ. *εδώ*, σημ. 294.

Στον Κακαβέλα οφείλεται και η μετάφραση της εκκλησιαστικής ιστορίας του ουμανιστή Bartholomeo Sacchi, επονομαζόμενου Platina, *In vitas summorum Pontificorum ad Sixtus IV* (Βιέννη 1479), η οποία έγινε επίσης κατά παραγγελία του Βrâncoveanu (*Ιστορία του Πλάτινα*, χφ 1687). Και εκεί η ιστορία ορίζεται ως «γνώσις και μίμησις έργων»³²⁵.

2. Προς διεύρυνση των κατηγοριών

Οι ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις του τέλους του αιώνα θα βρουν πρόσφορο έδαφος στα πνευματικά κέντρα των παραδουνάβιων Ηγεμονιών κατά την ηγεμονία του Κωνσταντίνου Βασαράβα (Brâncoveanu, 1688-1714), που χαρακτηρίστηκε πρόδρομος του πεφωτισμένης δεσποτείας³²⁶. Σε μια εποχή οικονομικής σταθερότητας, πνευματικής αναγέννησης και στροφής προς τη δυτική παιδεία, Έλληνες και Ρουμάνοι λόγιοι κατανοούν τον κόσμο μέσα από το πρίσμα της ουμανιστικής σύνδεσης και του συγκερασμού, το οποίο ωστόσο επιτρέπει τη διεύρυνση των γνωστικών πεδίων και τον ενοφθαλμισμό νέων στοιχείων. Οι περιέργειες στρέφονται τόσο προς τη διαχρονία όσο και τη συγχρονία, προς την κλασική αρχαιότητα και τον σύγχρονο εξωτερικό κόσμο, συνδυάζοντας τις πληροφορίες και τις πηγές, με γνώμονα την ικανοποίηση πνευματικών και πρακτικών αναγκών. Δείγμα του consensus omnium παρέχει το ηθικό-φιλοσοφικό έργο του Δημητρίου Cantemir *Divanul* (Ιάσιο 1698), όπου συμφιλιώνεται η θρησκεία με τη φιλοσοφία αναγνωρίζοντας πρωτεύοντα ρόλο στον ορθό λόγο. Ο Ρουμάνος πρίγκιπας, μα-

325. A. CAMARIANO-CIORAN, «Jérémié Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines», *ό.π.*, σ. 180. Το πλήρες απόσπασμα έχει ως εξής: «Και ταύτη δεν είναι άλλη παρά η ιστορία, ήγουν η γνώσις των έργων, οπού εις κάθε καιρόν από καθένα έγιναν και τα μεν καλά προς μίμησιν, τα δε φαύλα προς μίσος. Από ταύτην την γνώσιν παρακινούμεσθε εις την φρόνησιν, εις την ανδρείαν, εις την πραότητα και εις όλας τας άλλαις αρεταίς, διατί ακούοντες πως τα ενάρετα και μεγάλα κατορθώματα έγιναν από ανθρώπους της αυτής φύσεως, ωσάν από λόγου μας, μας φαίνεται εις κάποιον τρόπον εντροπή ότι να μη θαλούμεν και ημείς να μιμηθούμεν τας πράξεις εκείνων, δια να τύχωμεν των επαίνων της δόξης και αδανάτου μνήμης οπού έτυχαν και αυτοί. Ας αναγνώση το λοιπόν καθείς την παρούσαν Ιστορίαν μιμούμενος την σοφήν μέλισσαν, η οποία περιτριγυρίζει και πιπιλίζει το γλυκύ και αφήνει το πικρόν, και αν καρποφορεθή ας δοξάση τον Θεόν, οπού δίδει χάριν εις μερικούς να κοπιάζωμεν δια την ωφελίαν του κοινού», βλ. BPA, ms. gr. 313, φ. 1^ο και A. E. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία*, *ό.π.*, σ. 55.

326. A. PIPPIDI, «Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan», *ό.π.*, σ. 288.

θητής του Ιερεμία Κακαβέλα, στον οποίο φαίνεται ότι ανήκει η μετάφραση του έργου στα αρχαία ελληνικά, όπως και πολλές επιδράσεις στη σκέψη του Ρουμάνου μαθητή του, αντλεί πολλά από την αρχαία γραμματεία, καθώς και από τη δυτική θεολογία, καθολική και προτεσταντική, και τη φιλοσοφία (το Γ' μέρος είναι μετάφραση του έργου του Andréa Wissowatius, *Stimuli virtutum ac fraena peccatorum*, Άμστερνταμ 1682)³²⁷. Ο εκλεκτισμός άλλωστε χαρακτηρίζει το έργο πολλών λογίων της εποχής, όπως του Μελέτιου Αθηνών, με μεγάλο θεματικό εύρος, από την εκκλησιαστική ιστορία ως την ιατρική, τη γεωγραφία και την αστρονομία, απευθυνόμενο σε ειδικό αλλά και σε ευρύ κοινό, με εκτεταμένη χρήση πηγών³²⁸.

Στο πλαίσιο των προσεγγίσεων με την Ευρώπη και τη Ρωσία, τοποθετούνται οι δραστηριότητες και το συγγραφικό-μεταφραστικό έργο του πολυμαθούς και πολύγλωσσου σπαθάρη Nicolae Milescu, εστιαζόμενο, εκτός από τα θεολογικά, σε γεωγραφικά ενδιαφέροντα πέρα από τα καθιερωμένα: *Οδοιπορικών από Τομπόλσκης, Πέτρου Γυλλίου Περί της Τοπογραφίας Κωνσταντινουπόλεως* (μετάφραση του έργου του Γάλλου περιηγητή Pierre Gilles De *Topographia Constantinopoleos*, 1561), *Περιγραφή της Κίνας* και *Ταταρικών*

327. V. CÂNDEA (έκδ.), *D. Cantemir. Divanul*, Βουκουρέστι 1969 και Ο ΙΔΙΟΣ, «La diffusion de l'œuvre de Cantemir en Europe du Sud-Est et au Proche-Orient», *RESEE*, 10 (1972), 345-361.

328. Ο Μελέτιος χρησιμοποιεί για τη σύνδεση των έργων του πολυάριθμες πηγές, τις οποίες κατά κανόνα αναφέρει. Π.χ. στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του παραπέμπει σε 356 συγγραφείς, αρχαίους Έλληνες, Λατίνους, Βυζαντινούς και Δυτικούς, με πρώτη προτίμηση τους Βυζαντινούς. Μερικοί από τους Δυτικούς είναι γνωστά ονόματα προγενέστερης εποχής (Αυγουστίνος, Ιερώνυμος, Κυπριανός, Γρηγόριος Μέγας, Albertus Magnus, Honorius Augustodunensis, Petrus Lombardi, Duns Scotus Eriugena, Λούθηρος, Κρούσιος, Καλβίνος, P. Dolscius, P. Gioivo, Bellarmino, Piccolomini, Pico della Mirandola κ.ά.). Η διάθρωση είναι κατά το πρότυπο παρόμοιων δυτικών έργων, ενώ εγγράφονται και αρκετές ετεροδοξίες. Η *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, γραμμένη το 1696 σε απλή γλώσσα, βασίζεται σε αρχαίους Έλληνες, Λατίνους και Βυζαντινούς συγγραφείς, ενώ από τους νεότερους κυρίως στα έργα σημαντικών γεωγράφων-χαρτογράφων του 16ου-17ου αιώνα (Ortelius, Niger, Gyllius, Cluverius κ.ά.)· ιδιαίτερα στο έργο του Γάλλου ιησοΐτη Philippe Briet, *Parallela geographiae veteris et novae* (Παρίσι 1648), από το οποίο δανείζεται το εννοιολογικό σύστημα των γεωγραφικών όρων, ενώ ο εκτενής βιβλιογραφικός οδηγός γεωγράφων που προτάσσει είναι σχεδόν πιστή μετάφραση από τον αντίστοιχο του Briet. Η αστρονομία του (*Περί της κρικωτής σφαιράς* και *Βιβλίον αστρονομικών ή Επιτομή της Αστρονομίας*), σε γλώσσα αρχαίζουσα, βασίζεται επίσης σε πολλές πηγές, με προτίμηση στον Πτολεμαίο, παρουσιάζοντας ωστόσο και κάποιες επιδράσεις από το κοπερνίκειο σύστημα και τον Tycho Brahe. Τα έργα του Μελέτιου φαίνεται ότι απηχούν τα διδάγματα της έδρας *Ad lecturam Astronomiae Geographiae et Meteorum* που ιδρύθηκε στην Πάδοβα το 1678. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο γεωγράφος (1661 -1714)*. Συμβολή στη μελέτη του θίου και του έργου του και γενικότερα της εποχής του πρώιμου Διαφωτισμού, τ. 1-2, Αθήνα 1990 (διδ. διατριβή).

Βιβλίον (μεταφράσεις από έργα του Ιταλού ιησούιτη Martini)³²⁹. Εκκοσμίκευση των πνευματικών ενδιαφερόντων με την επίδραση των κύκλων της Πάδοβας δηλώνει το αυξημένο ενδιαφέρον για την αστρολογία λογίων όπως ο στόλνικος Κωνσταντίνος Καντακουζηνός ή ο Ιωάννης Κομνηνός. Το μυστικιστικό παιχνίδι των άστρων συμμετέχει στην ερμηνευτική της ζωής ως αντίβαρο στη μονομερή αποδοχή της θεοκρατικής σύλληψης του κόσμου, δεν αφίσταται όμως από την επιστημονική ενασχόληση με την αστρονομία, συνδυασμός όχι ασυμβίβαστος ακόμη και για τους αστρονόμους της εποχής³³⁰.

Με εντολή του Βράνκοβεανου και για διδακτικές ανάγκες οι λόγιοι θα μεταφράσουν από ξένες γλώσσες (κυρίως από τα λατινικά) ή θα παραφράσουν στην κοινή από την αρχαία ελληνική γραμματικές, ρητορικές, έργα φιλοσοφίας, ηθικής, ιστορίας, μαθηματικών, φυσικών επιστημών. Έτσι, για να αναφερθώ σύντομα σε κάποιες από αυτές τις πρώτες μεταφραστικές δραστηριότητες, εκτός από τις γνωστές του Κακαβέλα και του Κομνηνού, (οι οποίες και θα ενταθούν τον επόμενο αιώνα στο πλαίσιο της λειτουργίας των Ακαδημιών), ο Κυμνήτης παραφράζει τη γραμματική του Απολλώνιου, Λουκιανού, Πίνδαρο, Σοφοκλή, ρητορική και ηθική του Αριστοτέλη, λόγους του Ισοκράτη μαζί με βυζαντινούς καθρέφτες ηγεμόνων, ενώ ο Μάρκος Πορφυρόπουλος Αριστοφάνη, Προκόπιο, Ιπποκράτη, Γαληνό³³¹. Αναφέρονται επίσης η ρητορική του Σουγδουρή (*Περί του πως δει ομιλίαν συγγράφειν*), εράνισμα από δυτικές ρητορικές, και τα *Προγυμνάσματα* του Βυζαντινού Αφθονίου, που έχει μετα-

329. Ζ. ΜΙΧΑΪΛ, «Nicolae Milescu, le spathaire - un 'encyclopediste' roumain du XVIIe siècle», *RESEE*, 2 (1980), 265-285· Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Nicolae Milescu. Ο Λάκων 'Homo Universalis'», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), 188-198· Φ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, «Νικόλαος 'Μιλέσκου', ένας ελληνο-ρουμάνος λόγιος του 17ου αι. και το ταξίδι του στην Κίνα», *Journal of Oriental and African Studies*, 2 (1990), 76-91· Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 475-477.

330. Π.χ. ο Ιταλός αστρονόμος Andrea Argoli, παράλληλα με τις αστρονομικές εφημερίδες του, κυκλοφόρησε και ένα αστρολογικό έργο (*De diebus criticis et aegrorum decubitu libri duo*), όπου ασχολείται με τις κινήσεις των πλανητών και την πρόβλεψη των ευνοϊκών ή άτυχων ημερών. Φαίνεται πάντως ότι η θεωρία της 'σμπαιθείας' ανάμεσα στα άστρα και τα όργανα του ανθρώπινου σώματος κέρδιζε έδαφος στις Ηγεμονίες, όπως δείχνουν και οι αναφορές του Κομνηνού, εκτός από τον Πτολεμαίο, στον Ιταλό ιατροφιλόσοφο Gerolamo Gardano, καθώς και η μανία των προγνωστικών. Σχετικά βλ. C. DIMA-DRĂGAN, M. CARATAȘU, «Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène», *ό.π.*, σ. 112-13 και V. CÂNDEA, «Les intellectuelles du Sud-Est européen au XVIIe siècle», *ό.π.*, σ. 220 κ.ε.

331. Α. ΣΑΜΑΡΙΑΝΟ-ΚΙΟΡΑΝ, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, *ό.π.*, σ. 147 κ.ε. Ειδικότερα για τον Μάρκο Πορφυρόπουλο, βλ. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ (εισαγωγή - επιμέλεια), *Ο Μάρκος Πορφυρόπουλος (Ι) ο Κύπριος και η μετάφραση των Ανεκδότων του Προκοπίου*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1998 και Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Κυπριακή Λογισσώνη 1571 - 1878*, *ό.π.*, σ. 226-228.

φράσει το 1702 από τα λατινικά ο δάσκαλος Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από τα Ιωάννινα. Στον τελευταίο οφείλεται και μία *Εισαγωγή μαθηματικής, εκ της λατίνων φωνής μετοχτευθείσα, και τη ελληνική διαλέκτω υποστρωθείσα* «τω πρωτοπείρω μαθητή ίνα εισέλθη εν τοις αδύτοις της μαθηματικής» (χφ 1695), καθώς και το *Εγχειρίδιον της αναζησάσης φυσικής φιλοσοφίας (...)* από της λατινίδος επί την ελληνίδα διάλεκτον (χφ 1701), ενώ στον Μ. Πορφυρόπουλο η *Συμεών μαγίστρου του Σηθ σύνοψις των φυσικών (...)* μεταφρασθείσα εις κοινήν γλώτταν (από το έργο *Synopsis physicorum et philosophicorum dogmatum de Simeon magister Seth*)³³².

332. Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα. Τόμος Α'. Τα Μαθηματικά*, Αθήνα 1992, σ. 125-126 και *Τόμος Β'. Οι Επιστήμες της Φύσης*, Αθήνα 1993, σ. 263, 268 κ.ε.

*Όρια, λειτουργίες και τεχνικές
του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*

Στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο μεγάλο μέρος της λογοτεχνικής δημιουργίας είναι δυνατόν να θεωρηθεί προϊόν αμφίδρομων πολιτισμικών μεταφορών ανάμεσα στους δύο μεσογειακούς πολιτισμούς, τον κυρίαρχο ιταλικό και τον κυριαρχούμενο ελληνικό³³³. Λογοτεχνικές οσμώσεις και πολυειδείς μεταφραστικές διαδικασίες (δανεισμός από ποικίλες πηγές, μίμηση, διασκευή ή, σπανιότερα, πιστή μετάφραση των προτύπων), ευνοούμενες από την εξοικείωση με το λογοτεχνικό σύστημα του κυρίαρχου πολιτισμού, τη χωρίς περιορισμούς συμμετοχή στην περιέουσα κοινωνική και λογοτεχνική ατμόσφαιρα, καθώς και την ανάγκη εισαγωγής νέων εκφραστικών μέσων αντίστοιχων με τις κοινωνικές μεταβολές, λειτουργούν ως μοχλοί λογοτεχνικής ανανέωσης και συντελούν στη μετάβαση από το βυζαντινό στο ελληνικό πολιτισμικό και λογοτεχνικό παράδειγμα των νεότερων χρόνων. Ο προσανατολισμός προς τη γλώσσα-στόχο και τις ανάγκες του δέκτη, που δίνει ακόμη τη λαϊκή παράδοση, επιβάλλει την προσαρμογή των προτύπων στις ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών, υπαγορεύει την αναγωγή στις τεχνικές και στο υλικό του προφορικού λόγου και επιτρέπει την ελευθερία δανεισμού και μετάπλασης. Η επιτυχία και η ποιότητα του αποτελέσματος, συνάρτηση και ατομικών λογοτεχνικών αρετών, συμβάλλουν στην εδραίωση ποιητικών φυσιογνωμιών όπως του Κορνάρου –θα έλεγε κανείς του ομόλογου ενός Δάντη ή ενός Σαίξπηρ³³⁴– και στην επεξεργασία εκφραστικού οργάνου υπερτοπικής εμβέλειας στον ποιητικό λόγο.

Από την άλλη πλευρά, οι μεταφραστικές δραστηριότητες των βυζαντινών λογίων της διασποράς που τροφοδότησαν το ιταλικό και ευρύτερο ευρωπαϊκό μεταφραστικό φαινόμενο του 15ου αιώνα δεν εγγράφονται αποκλειστικά στην ιστορία του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου. Οι μεμονωμένες προσπάθειες αντιστροφής των όρων, όπως του Σοφιανού του

333. Σπ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά», *Ιστορικά απεικάσματα*, ό.π., σ. 17-20 και R. ROMANO, «Η αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά: κάποιες αμφιβολίες», *Τα Ιστορικά*, 24-25 (1996), 3-12.

334. Μ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», ό.π., σ. 336.

16ο αιώνα, δεν συγκροτούν ρεύμα ικανό να οδηγήσει στην ενσυνείδητη καλλιέργεια της κοινής ελληνικής μέσω της συστηματικής μετάφρασης κλασικών κειμένων. Άλλωστε οι λόγοι που τελούν στην υπηρεσία ουμανιστικών κύκλων ή μιμούνται τις πρακτικές τους διαιωνίζουν τα ρητορικά παίγνια στην αρχαϊζουσα.

Η ενσυνείδητη μεταφραστική πρωτοβουλία στην κοινή αποσκοπεί εν τέλει, περισσότερο από την καλλιέργεια της γλώσσας, στη διαπαιδαγώγηση, στην ωφελιμότητα ή στη μετάδοση πληροφορίας και γνώσης στο πλατύ κοινό και σε τομείς συγκεκριμένους (ηθικό, θρησκευτικό, πρακτικό), δηλαδή στην εκλαΐκευση του περιεχομένου. Έτσι η μετάφραση των αρχαίων πραγματοποιείται κυρίως χάρη στην πρωτοβουλία και στο εμπορικό πνεύμα των τυπογραφείων της Βενετίας, παραμένοντας περιορισμένη σε έκταση και στο πνεύμα της μεσαιωνικής λαϊκής παράδοσης: ηθοπλαστικά κείμενα, μύθοι, ιστορίες και κατορθώματα προς συλλογική τέρψη και διδαχή, χωρίς ιδιαίτερη γλωσσική επιμέλεια, εκτός μόνον από κάποια τυποποίηση που επιχειρείται με την απομάκρυνση των διαλεκτικών τύπων –άλλωστε ο εμπορικός προσανατολισμός λαμβάνει υπόψη του τα μέτρα του δέκτη. Κάποιες χειρόγραφες μεταφράσεις κλασικών κειμένων –και αυτές στο πνεύμα της παράδοσης– κυκλοφορούν στον οθωμανοκρατούμενο χώρο με σκοπό να καλύψουν τη μαθησιακή πρακτική ή την παραίνεση. Για διδακτικές ανάγκες αρχίζουν να μεταφράζονται ποικίλα λατινικά και αρχαία ελληνικά κείμενα στις Ηγεμονίες, στο πλαίσιο της λειτουργίας των Ακαδημιών, μόλις στα τέλη του 17ου αιώνα. Την ίδια εποχή μεμονωμένες πρωτοβουλίες για τη μετάφραση των κλασικών, που προέρχονται από λόγια περιβάλλοντα του οθωμανοκρατούμενου χώρου συνδεόμενα με τη Βενετία με έναυσμα τις βενετοτουρκικές συρράξεις στο Αιγαίο, έχουν σκοπό την αφύπνιση της ιστορικής αυτοσυνειδησίας και όχι γλωσσικού τύπου επιδόσεις.

Σε άλλες, όχι ευάριθμες, περιπτώσεις οι επιλογές των βιβλίων που μεταφράζονται υπακούουν σε καθαρά πρακτικές σκοπιμότητες. Όπως π.χ. στην περίπτωση των εγχειριδίων που μεταφέρθηκαν από τα ιταλικά σε απλή γλώσσα –σε μορφή ερανίσματος ή συμπλήματος– για την εξυπηρέτηση τρεχουσών αναγκών της ναυτικής τέχνης (πορτολάνοι)³³⁵, της λογι-

335. Ο *Πορτολάνος* του Δημητρίου Τάγια από την Πάργα (Βενετία 1573, επτά επανεκδόσεις ως το τέλος του 18ου αι.) περιέχει τη μετάφραση ενός ιταλικού πορτολάνου (Το Γ' κεφάλαιο είναι σχεδόν πιστή μετάφραση από τον *Portolano* του Rizo), βλ. Στ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΣ, «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας», Ο *Ερανιστής*, 1 (1963), 126-155. Είναι γνωστή μία ακόμη ανώνυμη χειρόγραφη μετάφραση του 16ου αι. ενός αποσπάματος από το έργο *Liber Insularum Archipelagi* του Christoforo Buondelmonti, βλ. Γ. ΤΟΛΙΑΣ, *Οι ελληνικοί ναυτικοί*

στικής³³⁶ ή της λαϊκής ιατρικής (ιατροσόφια)³³⁷.

Μετάφραση και εκλαΐκευση θα γνωρίσουν τη μεγαλύτερη διάδοσή τους στον τομέα της παραιναιτικής θεολογίας. Παρακινούμενοι προφανώς από τις δραστηριότητες των καθολικών μοναχών στον βενετοκρατούμενο χώρο, οι ορθόδοξοι ξεκινούν να μεταφράζουν ή να ερανίζονται από ιταλικά παραιναιτικά κείμενα του όψιμου Μεσαίωνα με ευρεία κυκλοφορία, τη στιγμή που αυτά είναι προσιτότερα και εφόσον, περισσότερο από την πολιτισμική προέλευση της πηγής και το δόγμα της, τους μεταφραστές απασχολεί η εξυπηρέτηση της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης ή καθοδήγησης –άλλωστε επιχειρούνται προσαρμογές στο ορθόδοξο δόγμα. Ωστόσο η προτίμησή τους στην παράφραση της βυζαντινής αιογραφίας, που θα αρχίσει στα τέλη του 16ου αιώνα για να κορυφωθεί τον 17ο, είναι εμφανής. Η προτίμηση στην παράδοση διαπιστώνεται και από τον κατάλογο των πυκνότερων εκδόσεων: από τα 34 βιβλία, γύρω στα 20 ανήκουν στη βυζαντινή παράδοση (κυρίως αιογραφία), ενώ τα υπόλοιπα (έργα λογοτεχνίας και πρακτικά χειριρίδια) έχουν προσληφθεί από τα ιταλικά (8 θεωρούνται μεταφράσεις)³³⁸.

χάρτες-πορτολάνοι, 15ος-17ος αιώνας, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 21-22.

336. Μεταφράσεις ή μάλλον συμπιλήματα από λαϊκά ιταλικά κείμενα αριθμητικής (abaco) θεωρούνται κάποια εγχειρίδια πρακτικής αριθμητικής: *Βιβλίον πρόχειρον τοις πάσι περιέχον την τε πρακτικήν αριθμητικήν ή μάλλον ειπείν την λογαριαστικήν* του Εμμ. Γλυζωνίου (Βενετία 1568, 21 εκδόσεις ως το 1818)· *Βιβλιαρίδιον πρόχειρον τοις πάσι περιέχον τους αριθμούς, Γραικούς τε, και Ιταλικούς, κατά τρόπον αναδιπλασιασμού* (Βενετία 1645), το οποίο παρέχει την απλή προπαίδεια «τόσον εις την συνεχή μεταχείρησιν των πραγματευτάδων, όσον ομού και εις την ευκολίαν και ωφέλειαν των αρχαρίων παιδίων»· *Πρακτική των λογαριασμών* (κυκλοφορεί από το 1680, α' γνωστή έκδοση το 1708) με πίνακες πολλαπλασίων και ταχυδρομικών τιμολογίων. Βλ. Τρ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική εγκυκλοπαιδεία του Νικόλαου Παπαδόπουλου*, Παράρτημα του περ. *Μνήμων*, αρ. 5, Αθήνα 1991, σ. 16-19, 25-27 και Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οι δετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1991, σ. 189 κ.ε.

337. Όπως το *Γεωπονικόν* του Αγάπιου Λάνδου (Βενετία, 1643), ένα πρακτικό εγχειρίδιο (ιατροσόφιο) που περιέχει ερανήματα από τα έργα του Castore Durante, *Il Tesoro della sanità* (1586), *Prattica medicinale* και *Herbario nuovo* (1585). Γνώρισε 14 εκδόσεις ως το τέλος του 18ου αι. (εκτός από τα χειρόγραφα), έγινε δηλαδή λαϊκό ανάγνωσμα, βλ. Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ (έκδ.), *Αγάπιος Λάνδος - Γεωπονικόν - Βενετία 1643*, Βόλος 1991. Για τα ιατροσόφια, τα οποία εντάσσονται στην προσπάθεια εκλαΐκευσης κάποιων κανόνων της ιατρικής, βλ. Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οι δετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 273 κ.ε. και Ο ΙΔΙΟΣ, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα. Τόμος Γ'. Οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994.

338. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Χ. Πατρινέλη, τον 16ο αιώνα τα λαϊκά θρησκευτικά έντυπα κατέχουν το 3,5% των εκδόσεων (και επανεκδόσεων), ενώ τον 17ο το 12%· τα περισσότερα είναι παραφράσεις από τη βυζαντινή αιογραφία (Λάνδος κ.ά.). Ταυτόχρονα αυξάνονται και τα δογματικά θεολογικά (από 5% σε 12%). Και στους δύο αιώνες, τα λογοτεχνικά λαϊκά κατέχουν το 9%, ενώ τα ιστορικά επιστημονικά γύρω στο 6%. Βλ. Χ. Γ.

Η διόγκωση της κατηγορίας του μεταφρασμένου από ξένες γλώσσες θρησκευτικού βιβλίου (48 τίτλοι στους 66, 166 εκδόσεις στις 240 –περίπου το 70% του συνόλου των καταλογογραφημένων μεταφράσεων) οφείλεται στην απογραφή θεολογικών (εκλαϊκευτικών και μη) έργων, προερχόμενων στην πλειοψηφία τους από κέντρα μεταρρυθμιστών ή καθολικών με σκοπό την προπαγάνδα των ξένων δογμάτων. Έχουν επίσης καταγραφεί οι βυζαντινές μεταφράσεις του 13ου-14ου αιώνα, οι οποίες αρχίζουν να επανεκδίδονται τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι. (1630 και εξής) από τους ουνίτες. Στην πραγματικότητα, η εγχώρια μετάφραση και έκδοση δυτικών εκκλησιαστικών βιβλίων θα ενταθεί από τα τέλη του 17ου αιώνα³³⁹, οπότε θα μεταφραστούν αυτοτελείς και επώνυμες ιησουιτικές ευλάβειες από ορθόδοξους μεταφραστές με κίνητρο κυρίως τις δογματικές και πολιτικές αντιπαλότητες ή προσεγγίσεις.

Η προώθηση των μεταφράσεων στον οθωμανοκρατούμενο χώρο, σε συνδυασμό με την παιδευτική δραστηριότητα των ιησουιτών και τις επαφές των ορθόδοξων κληρικών με καθολικούς ή λουθηροκαθολιστικούς κύκλους, ασκούν πίεση στην ανατολική Εκκλησία και, παρά τις αρχικές αντιστάσεις της, την ωθούν, στο πλαίσιο της άμυνας στις προπαγάνδες, να χρησιμοποιήσει την κοινή γλώσσα στο κήρυγμα, μεταβάλλοντας και το ύφος του. Η εκκλησιαστική ρητορική εμποτίζεται με μια διαφορετική χροιά που παραπέμπει στις ιησουιτικές μεθόδους, μετατρέποντας ωστόσο σε τέχνη τη θέρμη του προφορικού λόγου. Η αποδοχή της εκλαϊκευσης συνιστά μεν υποχώρηση της Εκκλησίας από το μονοπώλιο της διαχείρισης του δείου λόγου –εντούτοις η μετάφραση της Γραφής στην απλή δεν θα έχει ιδιαίτερη απήχηση– όμως, ταυτόχρονα, διασφαλίζει τη συνέχεια με την παράδοση και διευκολύνει τον έλεγχο των πιστών. Η σκοπιμότητα για την καθοδήγηση των πιστών, τα πολιτικά κίνητρα για την απόκρουση των αντιπάλων, οι συνεχείς δογματικές αντεγκλήσεις επιβάλλουν την εξοικείωση με τις νέες μεθόδους διδασκαλίας και κηρύγματος. Νέα εκφραστικά μέσα (με δεδομένη και την ελλιπή γνώση των θεολογικών ζητημάτων) παρεισφρύνουν σταδιακά σε παραινετικά κείμενα μοναχών αλλά και σε επίσημα δογματι-

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 35 και 67.

339. Τον 18ο αιώνα θα κυκλοφορήσουν γύρω στις 50 νέες μεταφράσεις θρησκευτικού περιεχομένου (μεταφράσεις ιησουιτών από Ρωμανίτη, Κασιμάτη κ.ά., διδασκαλίες Κοραή, Βεντότη, εκδόσεις Νικόδημου Αγιορείτη κλπ.), δηλαδή σε σχέση με το σύνολο των δημοσιευμένων μεταφράσεων περίπου 25% των τίτλων και 20% των εκδόσεων. Συνολικά στο διάστημα 1495-1799 οι μεταφράσεις έργων θεολογικού περιεχομένου κατέχουν το μισό περίπου της εκδοτικής μεταφραστικής παραγωγής και το ένα τρίτο των τίτλων.

κά έργα, λειτουργώντας εν μέρει αποδιορθωτικά για τον ορθόδοξο εκκλησιαστικό λόγο, περισσότερο ως προς τη μορφή του λόγου (τη διάταξη της ύλης, τον τρόπο έκθεσης και συστηματοποίησης των ορθόδοξων θέσεων) και λιγότερο ως προς την ουσία του δόγματος (οι δογματικές διαφορές παραμένουν οι ίδιες, αν και κάποτε διεισδύουν ετερόδοξες αποχρώσεις).

Οι άλλοι τομείς αντιπροσωπεύονται ελάχιστα έως καθόλου. Δεν μένει παρά να σημειώσουμε, περισσότερο από τις παρουσίες, τις σημαντικές απουσίες από το corpus των μεταφράσεων. Ενδεικτική είναι η απουσία έργων της Αναγέννησης που αποτελούν τον κορμό της μεταφραστικής παραγωγής των ευρωπαϊκών γλωσσών³⁴⁰: B. Castiglione, *Il Cortegiano* (γαλλ. 1537, αγγλ. 1561, γερμ. 1565), N. Machiavelli, *Il Principe* (γαλλ. 1553, αγγλ. 1640), Thomas Moore, *Utopia* (γαλλ. 1550, γερμ. 1612). Επίσης δεν υπάρχουν τα σχετικά με τις ανακαλύψεις, π.χ. τα ταξίδια του Americo Vespucci (γαλλ. 1514) και του Marco Polo (γαλλ. 1556), ούτε μεταφράσεις εξειδικευμένων έργων, στρατιωτικής τέχνης, αρχιτεκτονικής, θετικών επιστημών, φιλοσοφίας, ιστορίας –εκτός από ελάχιστα δείγματα. Οι απουσίες αυτές δηλώνουν προφανώς έλλειψη συστηματικής μεταφραστικής δραστηριότητας, δεν δηλώνουν όμως απαραίτητα παντελή άγνοια των σημαντικών ιταλικών έργων –ίσως μάλιστα να υπάρχουν χειρόγραφα δείγματα μεταφράσεων, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο κάποιων βιβλιοθηκών³⁴¹. Αν και στο τέλος του αιώνα με το κλίμα του δρασηκευτικού ουμανισμού θα δημιουργηθούν συνθήκες ευνοϊκότερες για την επαφή και τη γνωριμία με τη δυτική σκέψη, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές οι λόγιοι εξακολουθούν να βασίζονται στην αρχαία και βυζαντινή παράδοση και στο ρεύμα του νεοα-

340. H. VAN HOOF, *Histoire de la traduction en Occident*, ό.π. Βλ. επίσης P. CHAVY, «Domaines et fonctions des traductions françaises à l'aube de la Renaissance», *Revue de Littérature Comparée*, 1989/2, 147-153· R. BAUM, «Die Geburt des Französischen aus dem Geist der Übersetzung», *Übersetzen im Wandel der Zeit. Probleme und Perspektiven des deutsch-französischen Literaturaustausches* (έκδ. W. Hirdt), Tübingen 1995, 21-63· F.-R. HAUSMANN, «Im Schatten der Zypressen. Deutsche Übersetzungen aus dem Italienischen von ca. 1470 bis 1730», *Übersetzungsgeschichte als Rezeptionsgeschichte. Wege und Formen der Rezeption italienischer Literatur im deutschen Sprachraum vom 15. bis 20. Jahrhundert* (έκδ. E. Arend-Schwarz, V. Kapp), Marburg 1993, 11-30. Βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 5.

341. Π.χ. στις βιβλιοθήκες του Αντώνιου Καλλέργη και του Γεράσιμου Βλάχου στην Κρήτη υπάρχουν έργα των Baltassar Castiglione, Sperone Speroni, Guicciardini, Machiavelli, Aretino κ.ά., βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΝΕ, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, σ. 215-216 (177-178) και Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα*, 5 (1968), 53-55.

ριστοτελισμού, όπως το γνώρισαν στην Πάδοβα, ενώ οι μεταφράσεις γίνονται συνήθως από έργα γραμμένα στα λατινικά ή τα ιταλικά και στα αρχαία ελληνικά. Λέγει δηλαδή η επαφή με άλλα σύγχρονα ευρωπαϊκά φιλοσοφικά ή λογοτεχνικά ρεύματα³⁴².

Η πρόσληψη των κειμένων-πηγών είναι ζήτημα της συγκυρίας αρκεί να καλύπτονται οι επιδιωκόμενοι σκοποί. Ο βαθμός συγχρονίας ανάμεσα στο κείμενο-πηγή και τη μετάφραση αποκαλύπτει τις καθυστερήσεις και την αναχρονιστική πρόσληψη των περισσότερων πρωτοτύπων. Έτσι η συγχρονία πρωτοτύπου-μετάφρασης ή μια χρονική διαφορά 20-30 χρόνων ισχύει σχεδόν αποκλειστικά όσον αφορά τις προπαγανδιστικές μεταφράσεις μεταρρυθμιστών και καθολικών –εκτός από τη μυστικιστική *Imitatio Christi*, που γράφτηκε τον όψιμο Μεσαίωνα και μεταφράστηκε το 1615, και το μεσαιωνικό *Cordiale* που μετέφρασε ο Ροδινός το 1641. Η διαφορά μεγαλώνει, όταν πρόκειται για τις υπόλοιπες, δηλαδή όσες εναπόκεινται στην ελληνική πρωτοβουλία. Έτσι ο Βοκάκιος μεταφράστηκε κάπου 60 χρόνια μετά τις πρώτες εκδόσεις του και 150 μετά τη συγγραφή του. Το ίδιο ισχύει και για τα μεσαιωνικά *exempla* και τα ανθολόγια. Το *Γεωπονικόν* του Λάνδου απέχει επίσης 60 χρόνια από τα έργα του Durante, ενώ η *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας* 120 χρόνια από την ιστορία του Giovio και η χειρόγραφη μετάφραση του Κακαβέλα πάνω από 200 χρόνια από την ιστορία του Platina. Ας λάβουμε ωστόσο υπόψη ότι κάποτε η χειρόγραφη παράδοση μαρτυρεί πιο άμεσες προσλήψεις, όπως στην περίπτωση του Guarini που μεταφέρθηκε από τον Σουμμάκη 60 χρόνια μετά τη συγγραφή του, ενώ είχε ήδη προηγηθεί η χειρόγραφη μετάφραση του ανώνυμου Κρητικού από την οποία εμπνεύστηκε ο Επτανήσιος (πβ. τη γαλλική μετάφραση που εκπονήθηκε μόλις τρία χρόνια μετά το πρωτότυπο). Αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει γενικά για τα έργα της κρητικής ακμής, τα οποία δεν απέχουν ιδιαίτερα από τα μπαρόκ πρότυπά τους. Πρωτοποριακή πρέπει να θεωρηθεί η μετάφραση του *Μπερτόλδου*, επειδή, παρά τα 40 χρόνια που τη χωρίζουν από το έργο του Dalla Croce, είναι η πρώτη ευρωπαϊκή μετάφραση του έργου.

Η πράξη του μεταφραστή δεν αποτελεί συνειδητή πράξη επανασυγγραφής ενός πρωτότυπου κειμένου. Συχνά δεν μνημονεύεται και όταν μνημονεύεται αποδίδεται με πλήθος συνωνύμων, από τα οποία κυριαρχεί το

342. V. CÂNDEA, «Les intellectuels du Sud-Est européen au xviie siècle», *ό.π.*, σ. 213. Πβ. Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «Ορθοδοξία, 'Θρησκευτικός ουμανισμός' και Διαφωτισμός. Οι επιστήμες στον ελληνισμό του 18ου αιώνα», *Νεύσις*, 1 (1994), 99-120.

ρήμα μεταγλωττίζω, ενώ λιγότερο απαντούν τα ρήματα μεθερμηνεύω, ερμηνεύω, εξηγώ, μεταφράζω, μεταφέρω, μεταβάλλω, μεταγυρίζω, γυρίζω, μετάγω κ.ά. Η ποικιλία της ορολογίας αποκαλύπτει την αστάθεια των πραγμάτων στο γλωσσικό επίπεδο και στη μεταφραστική πρακτική³⁴³. Ελάχιστα ενδιαφέρεται ο μεταφραστής για το κείμενο-πηγή, δεν έχει κατά νου έννοιες όπως πιστότητα και ακρίβεια ούτε ασχολείται με θεωρητικά μεταφραστικά ζητήματα. Η απουσία μεταφραστικής θεωρίας και πρακτικής στην κοινή γλώσσα, η εμπορική σκοπιμότητα των τυπογραφείων, ο παιδευτικός και χρηστικός προσανατολισμός των μεταφραστικών εγχειρημάτων, έχουν αποτέλεσμα μεταφράσεις 'πρόχειρες' που, σε γενικές γραμμές, διακρίνονται από έλλειψη σεβασμού προς το πρωτότυπο ή από αυταμαρτία αυτονόμησης τους από αυτό: ή ελευθεριάζουν ιδιαίτερα ή το ακολουθούν δουλικά, πράγμα που μπορεί να συμβεί στο ίδιο κείμενο. Οι αισθητικές απαιτήσεις της μετάφρασης, οι οποίες θα καλύπτονταν με μεγαλύτερη ευκολία από τη δοκιμασμένη χρήση της λόγιας γλώσσας, υποχωρούν στην πρόθεση να διευκολυνθεί η ανάγνωση, το κείμενο-στόχος οφείλει να είναι στα μέτρα του αναγνωστικού κοινού. Άλλωστε ο τύπος των κειμένων δίνει έμφαση στην κατανόηση του νοήματος από τον απλό αναγνώστη ή ακροατή και η μετάφραση προσανατολίζεται στις ανάγκες του δέκτη³⁴⁴.

343. Η χρήση πολλών συνωνύμων που επικρατεί στα ιταλικά και στα γαλλικά κατά τον Μεσαίωνα τερματίζεται με την εισαγωγή των όρων *traducere* (από τον Leonardo Bruni το 1420) και *traduire* (από τον Robert Estienne το 1539), βλ. H. VAN HOOFF, *Histoire de la traduction en Occident*, ό.π., σ. 31. Ως προς τα γερμανικά, η ποικιλία της ορολογίας συνεχίζεται και κατά τον 17ο αιώνα: ο όρος 'μεταφράζω' αποδίδεται με πολλά συνώνυμα (*deutschen, verdeutschen, ins Deutsche bringen, vertieren, transfertieren, wenden, versetzen, übersetzen*), ενώ οι μεταφορές και οι παρομοιώσεις της πράξης δηλώνουν ότι η μετάφραση είναι δραστηριότητα δευτερεύουσα σε σχέση με τη συγγραφή και βασίζεται στη μίμηση (πβ. πρωτότυπο και αντίγραφο στην τέχνη), βλ. F.-R. HAUSMANN, «Im Schatten der Zypressen. Deutsche Übersetzungen aus dem Italienischen von ca. 1470 bis 1730», ό.π., σ. 13-15.

344. Χαρακτηριστικά όσα παραθέτει ο Πέτρος Καλομάτης στον πρόλογο της μετάφρασης της *Imitatio Christi*: «εις αυτήν την απλότητα ευρίσκεται ο καρπός της θείας χάριτος κερκρυμμένος. Και εκείνος οπου το έγραψε, δεν το έκαμε δια να χαιδεύση τα αυτία των φιλοδόξων γραμματέων, αλλά δια να ανοίξη προς τον Θεόν την καρδίαν των θεοσεβών χριστιανών (...) το ομίλημα το απλούν είναι επιτηδείοτερον δια να εργασθή εις την ψυχήν τον καρπόν της σωτηρίας, παρά το υψηλόν και υπερήφανον. Όθεν να ηξέρης πως συχνάεις φοραίς τα βιβλία τα απλοσυνδεμένα είναι γεμάτα από πολυτίμους θησαυρούς και τα υψηλοσυνδεμένα από αέρα και μταισιότητα, «Τω Χριστιανώ Αναγνώστη», *Ερμηνείαι ευσεβείας του ψυχοφελεστάτου και δαυμαστού διβλίου Περί Μιμήσεως Χριστού ονομαζομένου*, Α. Bortoli, Βενετία 1748, φ. [5].

Οι Έλληνες μεταφραστές ή ερασιστές των πρακτικών εγχειριδίων, των παραινετικών, ηθοπλαστικών και ιστορικών κειμένων είναι στην πλειοψηφία τους ουνίτες ή συνδέονται με τον βενετοκρατούμενο χώρο. Η γλωσσομάθειά τους περιλαμβάνει συνήθως ελληνικά, αρχαία και νέα, ιταλικά, ενίοτε λατινικά, ενώ για τα ισπανικά έργα (ιησουιτικά) χρησιμοποιείται ιταλικό διάμεσο. Εργαλεία διαθέσιμα στον μεταφραστή μπορούν να θεωρηθούν τα λεξικά και οι γραμματικές (κυρίως για τις κλασικές γλώσσες), καθώς και κάποια σύγχρονα δίγλωσσα, τρίγλωσσα και τετράγλωσσα γλωσσάρια ή λεξικά, έργα ιησουιτών ή Ελλήνων του βενετοκρατούμενου χώρου³⁴⁵. Το μεταφραστικό εγχείρημα συχνά αποτελεί πάρεργο ανάμεσα σε πλήθος άλλες ασχολίες και ο χρόνος που του αφιερώνεται είναι περιορισμένος, πράγμα που μεγαλώνει τους κινδύνους και την ανασφάλεια ως προς το αποτέλεσμα³⁴⁶. Η «ολιγοκαιρία», η απουσία κατάλληλων βοηθημάτων, η ελλιπής γνώση της ξένης γλώσσας –ενίοτε και της μητρικής– συνεπάγονται σφάλματα, τα οποία πρέπει να παραβλεφθούν από τους επαρκείς αναγνώστες τη στιγμή που το έργο αποσκοπεί στην «κοινήν ωφέλειαν και τέρψιν των φιλομαθών» και προϋποθέτει μεγάλο μόχθο³⁴⁷.

Η έλλειψη της κοινής σε τεχνικούς όρους συνιστά μια επιπρόσθετη δυσκολία για τον μεταφραστή και τον αναγκάζει να διατηρεί τους ξένους όρους αναφομοίτους ή μερικώς αφομοιωμένους ή, όχι σπάνια, να προσφεύγει στη λόγια γλώσσα για την εξεύρεση ισοδυναμιών, μονολεκτικών ή

345. Stephano da Sabio, *Introduttorio nuovo intitolato Corona Preciosa.... Εισαγωγή νέα επιγραφόμενη Στέφανος Χρήσιμος...*, Βενετία 1527· Girolamo Germano, *Vocabolario italiano et greco*, Ρώμη 1622· Simon Portius, *Λεξικόν λατινικόν, ρωμαϊκόν και ελληνικόν... Dictionarium latinum, graeco-barbarum et litterale...*, Παρίσι 1635· Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής θάσεως τετράγλωσσος... Thesaurus...*, Βενετία 1659. Για τα δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά 16ου-18ου αιώνα, βλ. συνοπτικά Α. ΣΦΟΙΝΗ, «Γλωσσομάθεια και λεξικογραφικές απόπειρες στις Ηγεμονίες. Το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα», *Ο Ερασιστής*, 22 (1999), 90-107.

346. Έτσι δικαιολογεί ο ευκαιριακός (αλλά 'ευσυνειδητός') μεταφραστής Ιωάννης Μάκοντας τις γλωσσικές ατέλειες της μετάφρασής του: «επειδή ευρισκόμενος περιπεπλεγμένος αναμεταξύ των ακαταστάτων και ματαίων ταραχών και φροντίδων της βεθασανισμένης και πολυμόχθου εμπορίας και μάλιστα αρχάριος και ολίγον έμπειρος εις την λατινικήν φωνήν, νύκτα τε και ημέραν ως καλός τε και άγρυπνος κλέπτης τας ώρας κρυφίως έκλεπτον δια να αποτελέσω την παρούσαν βίβλον. Διότι αι μούσαι, ήγουν αι σπουδαί, δέονται ψυχής ατάραχου. Και αδύνατον είναι βέβαια αναγνώστα μου εις το να σου περιγράψω λεπτομερώς δια γραμμμάτων τας θλίψεις και αδημονίας οπού γενναίως μεν υπέφερον έως οπού να επιτύχω του ποθουμένου σκοπού», «Τοις εντευξομένοις», *Βιβλίον ιστορικών*, φ. [3].

347. Στο ζήτημα αυτό επιμένει ιδιαίτερα ο Γεώργιος Κονταρής: «καθώς εγώ ούτε κόπον, ούτε πόνον εψήφισα εις το να την συνθέσω, έτζι ούτε η ευγενεία σας πρέπει να λοιάσητε τον ολίγον κόπον εις το να την αναγινώσκητε», «Τοις εντευξομένοις», *Ιστορίαι παλαιαί*, φ. [4].

περιφραστικών, πράγμα που καταλήγει συχνά στην ανάμιξη πολλών γλωσσικών επιπέδων³⁴⁸. Η προσφυγή στη λόγια γλώσσα δηλώνεται κάποτε με συγκινησιακή φόρτιση, μαρτυρώντας τον απόηχο μιας ουμανιστικής παιδείας και την αντίληψη που θεωρεί την εξέλιξη της γλώσσας υποβάθμιση σε σχέση με το κλασικό παρελθόν³⁴⁹. Η αναγωγή στα κλασικά πρότυπα, μολοντί συνήθης πρακτική των μεταφραστών που επιχειρούν την προσαρμογή των ξένων κειμένων³⁵⁰, παραμένει σε περιορισμένη κλίμακα και δεν αλλοιώνει σημαντικά τον αυθόρμητο χαρακτήρα της γλώσσας των μεταφραστικών εγχειρημάτων, ιδιαίτερα όσων έχουν παραινετική πρόθεση ή πρακτικό προσανατολισμό. Και αυτό επειδή, εξαιρώντας τη γλωσσική επεξεργασία από τους στόχους της, η συνείδηση του μεταφραστή αντιλαμβάνεται τη μεταφραστική διαδικασία σε μια, κυρίως, διάστασή της: ως διαδικασία εκλαΐκευσης.

348. Πβ. Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Αγάπιος Λάνδος, Γεωπονικόν*, ό.π., σ. 90 κ.ε.

349. Όπως στην περίπτωση του Λαόνικου Ζαμίτρη, ο οποίος αντικαθιστά ορισμένους τεχνικούς όρους του πρωτοτύπου (τζενεράλις, προβεδήτωρ τζενεράλι, καπετάνιο δελγόλφο κ.ά.) με λέξεις «ελληνικές», αρχαίες και μεταγενέστερες (έξαρχος του στόλου, έπαρχος ο καθολικός, ναύαρχος του κόλπου): «Σημάδευε συ που διαβάξεις ότι εμεταχειρισθήκαμεν εις το παρόν διήγημα κάποια λόγια ελληνικά, επειδή και τούτη η γλώσσα μας εκλείπει εις πολλά, και παρά να τα πάρωμεν από ξέναις γλώσσαις, ελογιάσαμεν δια καλλίτερον να τα δαυεισθούμεν από την παλαιάν μας την ελληνικήν, η οποία όντας η βασίλισσα των γλωσσών και κείνη που εστόλισε άλλαις ξέναις θέλη στολίση και τούτην, η οποία απ' αυτήν κατεβαίνει». *Η ναυτική νίκη*, ό.π., σ. 16. Πβ. Ε. LEGRAND, *Bibliographie hellénique* (17ος αι.), Παρίσι 1894, τ. 2, σ. 54-55 και Ε. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Τα νεοελληνικά γράμματα*, Αθήνα 1976, σ. 371.

350. Για παράδειγμα, ο Ματθαίος Δεβαρής στην «Επεξήγησιν Λατινικών λέξεων», την οποία εν είδει γλωσσαρίου παραθέτει στο τέλος (σ. 137) της μετάφρασης της τριδεντινής συνόδου (1583), αποδίδει τους ξένους όρους με λόγιες λέξεις ή περιφράσεις (π.χ. βούλα: το δίπλωμα· σουσπενσιών: η ανάρτησις· προτεστάντες: οι διαμαρτυρούμενοι· πουργατόριον: το καθαρτήριον πυρ· αβθάδεις: οι των μοναχικών κοινοθίων ηγούμενοι· ινδουλεντία: αι των οφειλομένων τοις αμαρτήμασι ποιώνων εν τω μέλλοντι βίω συγχωρούμενα υπό των άκρων αρχιερέων).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

AEGIDIUS a Cesaro, φραγκισκανός

<Apologiae>, 1678

[CHRISOSTOMO Altero (;)], *Apologiae F. Aegidii a Cesaro (...) in Catalatinon Nathanaelis Xhichae (...)* (graecè, latine et italice). *Απολογίαι φρα Αιγιδίου του εκ Καισαρού (...)* εις το Καταλατίνων Ναθαναήλ Χύχα (...). Βενετία, V. Mortali, 1678

[ΠΑΠ 14]

Α΄ΠΠ.1δ.

ALEXANDER IV, πάπας (1254-1261)

<Constitutio Cypria>, 1636

RICCARDO Vincentio (;), *Constitutio Cypria Alexandri Papae IIII. Graecè nunc primum reperta latineq. reddita, ad notis illustrata a Vincentio Riccardo (...)*. *Διάταξις Κυπρία του Αλεξάνδρου Πάπα του τετάρτου (...)* [επιμ. Π. Αρκούδιος, Λ. Αλλάτιος]. Ρώμη, St. Paolini, 1636

[ΠΑΠ 200]

Α΄ΠΠ.1δ

AUGER Émond, ιησουίτης (1530-1591)

Catéchisme et sommaire de la religion chrestienne avec un formulaire de diverses prières catholiques, Λυών 1563

Διάμεσο:

AUGER Edmond, *Catechismus, hoc est, summa doctrinae catholicae*, 1569

AUGER Edmond, *Κατηχησμός, τούτ' εστι κεφάλαιον της Καθολικής διδασκαλίας. Catechismus, hoc est, summa doctrinae catholicae, ex gallico in latinum atq graecum sermonem translatum (...)*. Παρίσι, S. Nivellius, 1569

[Sommervogel, I, 634]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Λυών, J. Statius, 1582 [Sommervogel, I, 634] § Τουλούζη, G. Regnault, 1582 [ΠΑΠ Παρ. *269]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ F. J. BRAND, *Die Katechismen des Edmundus Augerius S. J. in historischer, dogmatisch-moralischer und katechetischer Bearbeitung*, Freiburg 1917.

Α΄ΙΙΙ.Ι.δ.

AUGUSTINUS Aurelius, επίσκοπος Ιππώνος (354-430)

De Trinitate, 1474 (;)

ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μάξιμος, *S. Augustini nonnulla capita ex decimo-quinto De Trinitate (...)*. [Εν: *Opuscula aurea theologica (...)*, επιμ. Π. Αρκούδιος]. Ρώμη, Propaganda Fide, 1630

[ΠΑΠ 894]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1670 [ΠΑΠ 895]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ W.O. SCHMITT, «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung», *JÖB*, 17 (1968), 127-147.

In Iohannis Evangelium Tractatus, 1490 (;)

ΚΥΔΩΝΗΣ Δημήτριος, *S. Augustini ex diversis tractatibus in Evangelium Iohannis de Spiritu Sancto. Tom. IX. Του Αγίου Αυγουστίνου εκ της εις το κατά Ιωάννην ευαγγέλιον πραγματείας περί του Αγίου Πνεύματος. Τόμω Θ'*. [Εν: *Opuscula aurea theologica (...)*, επιμ. Π. Αρκούδιος]. Ρώμη, Propaganda Fide, 1630

[ΠΑΠ 894]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1670 [ΠΑΠ 895]

Α΄ΙΙΙ.Ι.δ.

[ΨΕΥΔΟ-ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΕΙΑ, 12ος αι.]

Liber de cognitione verae vitae, βλ. HONORIUS AUGUSTODUNENSIS

Manuale, 1471 (εμπεριέχεται και το *Liber Soliloquiorum animae ad Deum*, 1484)

ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφυτος, *Του εν αγίοις Πατρός ημών Αυγουστίνου επισκόπου Ιππώνης Εγχειρίδιον. Εις την κοινήν των Ρωμαίων γλώσσαν μεθερμηνευθέν (...)* S.P.N. *Augustini (...)* *Manuale (...)* *Αυγουστίνου Μονολόγιον της ψυχής προς τον Θεόν, διβλίον εν. Ρώμη, Propaganda Fide, 1637*

[ΠΑΠ 928]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671 [ΠΑΠ 929]

Α΄ΙΙΙ.Ι.δ.

AVILA Juan de (1500-1569)*Cartas espirituales*, ca.1570

Διάμεσο:

<Documenti spirituali>, 1637 [ΑΛΛΟΙ ΤΙΤΛΟΙ: *Lettere spirituali*, 1590· *Trattato spirituale*, 1610]

ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γεώργιος, *Documenti spirituali del p. Maestro Giovanni d' Avila. Νουθετήματα πνευματικά του πατρός Ιωάννου του Αθήλα (...). Ερμηνευμένη εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων, δια κοινήν ωφέλειαν των ευλαβών ανθρώπων.* Ρώμη, Propaganda Fide, 1637

[ΠΑΠ 2938]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671 [ΠΑΠ 2939]

Αΐθλ.Ι.γ.

BELLARMINO Roberto, ιησουΐτης (1542-1621)*Doctrina christiana breve*, Ρώμη, 1597

ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ιωάννης Ματθαίος, *Dottrina christiana breve (...)* Διδασκαλία χριστιανική σύντομος, ήγουν εισέ κοντολογία. Συνθεμένη από τον (...) Ροβέρτον Βελλαρμίνον η οποία (...) εμεταγυρίσθη και εσταμπαρίσθη εισέ γλώσσαν ρωμαϊκήν κοινήν, πεξεμένη δια εγροΐκην και όφελος του λαού (...) *Dhidhascalia christianiki (...)*. Ρώμη, L. Zanetti, 1602

[ΠΑΠ 1011]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1628 [ΠΑΠ 2002] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1628 [ΠΑΠ 2003] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1635 [ΠΑΠ 1015*] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1637 [ΠΑΠ 1017] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671 [ΠΑΠ 2004] § Πάδοβα, Seminario, 1695 [ΠΑΠ 1018]

Dichiarazione più copiosa della Doctrina christiana, Ρώμη, 1598

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Dichiaratione più copiosa della Doctrina christiana [Διδασκαλία χριστιανική]*. Ρώμη, 1603

[ΠΑΠ 1012*]

ΦΙΛΑΡΑΣ Λεονάρδος, *Διδασκαλία χριστιανική της Αγίας του Θεού Ρωμαϊκής, και καθολικής Εκκλησίας. Ερμηνευμένη εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων, και (...) εξηγημένη προς τάξιν και συνήθειαν της ανατολικής Εκκλησίας.* Ρώμη, B. Zanetti, 1616.

[ΠΑΠ 1013]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Παρίσι, Societas Typographica, 1633 [ΠΑΠ 1014] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1637 [ΠΑΠ 1016]

De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturum, Ρώμη, 1615

ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γεώργιος, *De ascensione (...) Περί αναβάσεως του νου εις τον θεόν δια μέσου της κλίμακος των κτισμάτων. Βιβλίον συνθεμένον (...) παρά του (...) Ρωβέρτου του Βελλαρμίνου (...) Και μεταγλωττισμένον εις την κοινήν γλώσσαν των Ρωμαίων (...)*. Ρώμη, Propaganda Fide, 1637

[ΠΑΠ 1010]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ R. LAVAGNINI, «Le traduzioni neogreche delle opere del cardinale Bellarmino», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal' 500 ad oggi)*, *Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20, 21, 22 maggio 1993)* (επιμ. Μ. Vitti), Messina 1994, 127-131.

ΑΨΙΛΥ.

BOCCACCIO Giovanni (1313-1375)

Lodovico discuoopre a madonna Beatrice l' amore, il quale egli le porta (...) [ή] La pertita a schacchi [= Decamerone, ημέρα έβδομη, διήγημα έβδομο], Βενετία, 1471

Διάμεσα:

FIorentino Giovanni Ser, *Pecorone*, Βενετία, 1558

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Historia degli doi nobilissimi amanti*, Βενετία, 1524

ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκωβος, *Ιστορία του Πέ της Σκοτζίας (...)*. Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1523

[ΠΑΠ 5730*]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, 1540 [ΠΑΠ 5731*] § Βενετία, 1543 [ΠΑΠ 5732*] § Βενετία, Cr. Zanetti, 1577 [ΠΑΠ 5733] § Βενετία Α. Pinelli, 1624 [ΠΑΠ 5734] § Βενετία Α. Pinelli, 1626 [ΠΑΠ 5735] § Βενετία Α. Pinelli, 1628 [ΠΑΠ 5736*] § Βενετία, G.V. Savioni, 1643 [ΠΑΠ 5737] § Βενετία, G.A. Giuliano, 1646 [ΠΑΠ 5738] § Βενετία, M. Barboni, 1683 [ΠΑΠ 5739] § Βενετία, Ν. Γλυκής, 1699 [ΠΑΠ 5740]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Γ. ΖΩΡΑΣ, *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957 ✎ Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Der Roman 'Imperios und Margarona' und das 'Dekameron' als Quellen des Jakob Trivolis», *Probleme der neugriechischen Literatur III*, Βερολίνο 1960, 62-92 ✎ ΣΤ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Τριβώλης – Δεφαράνας – Βενεράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αι.*, Κρήτη 1989 (δακτυλ. διατριβή), σ. 139-186.

Teseida, 1475

ΜΩΡΑΪΤΗΣ Αιμίλιος (;) [=MOREA Emilio della;], *Θησέος και γάμου της Εμηλίας*. Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1529

[ΠΑΠ 5730*]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ E. FOLLIERI (έκδ.), *Il 'Teseida' neogreco, Libro I*, Testi e Studi Bizantino-Neellenici, Ρώμη-Αθήνα 1959 ✎ G. SPADARO, «Sul Teseida neogreco», *Folia Neohellenica*, 2 (1977), 157-160 ✎ H. WINTERWERB, «Ένα χειρόγραφο σχεδιάσμα της νεοελληνικής Θησηίδος», *Μνήμων*, 13 (1991), 49-55 ✎ B. OLSEN, «Η νεοελληνική Θησηίδα και η προετοιμασία ενός λαϊκού εντύπου», *Ελληνικά*, 44 (1994), 123-133 ✎ C. CARPINATO, «La traduzione neogreca del Teseida. Da Boccaccio a Zinos», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal' 500 ad oggi)*, *Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20, 21, 22 maggio 1993)* (επιμ. M. Vitti), Messina 1994, 25-37.

Α'1.1.

CAESARIUS Heisterbacensis, βλ. HEISTERBACH Caesarius von

CALVIN Jean (1509-1564)

Instruction et confession de foy, dont on use en l'église de Genève, Γενεύη 1537

Διάμεσο:

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Catechismus Genevensis*, 1542

ESTIENNE Henri (=STEPHANUS Henricus), *Στοιχείσις της χριστιανών πίστεως. Rudimenta fidei christianae. Libellus apprimae utilis, nunc primum in lucem aeditus*. Γενεύη, R. Estienne, 1551

[ΠΑΠ 1489]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: ✎ Breslau, A. Winger, 1552 [ΠΑΠ 1490] ✎ Γενεύη, H. Estienne, 1563 [ΠΑΠ 1491] ✎ Γενεύη, H. Estienne, 1565 [ΠΑΠ 1492] ✎ Γενεύη, 1580 [BNP] ✎ Haguenau, Cl. Schleich, 1628 [ΠΑΠ 1493]

Α'III.1.6.

CANISIUS Petrus (De HONDT), ιησουΐτης (1524-1597)

Parvus catechismus catholicorum, Κολωνία, 1558 [ΑΛΛΟΣ ΤΙΤΛΟΣ: *Catechismus catholicus juventuti formandae*, 1559]

MAYR Georg, *Petri Canisii Societatis Jesu theologi Catechismus graeco-latinus, nunc primum in gratiam studiosae juventutis opera cujusdam ex eadem Societate (P.G. Mayr) editus*. Ingolstadt, D. Sartorius, 1595

[ΠΑΠ 1500]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: ✎ Παρίσι, P. Pautonnier, 1608 [BNP] ✎ Παρίσι, G. Morel, 1610 [BNP] ✎ Augsburg, Chr. Mang, 1613 [ΠΑΠ 1501] ✎ Dilingae, Uldaricum Rem., 1621 [Brunet. I, 1543] ✎ Παρίσι, S. Cramoisy, 1660 [BNP] ✎ Caen, J. Cavelier, 1686 [BNP]

Α'III.1.γ.

CANTEMIR Dimitrie (1674-1723)

<Divanul sau gâlceava înteleptului cu lumia>, 1698

ΚΑΚΑΒΕΛΑΣ Γερεμίας (;), *Divanul sau gâlceava (...)* Κριτήριο η διάλεξις του σοφού με τον κόσμον. Ή κρίσις της ψυχής με το σώμα. (...) Νεοστί συντεθέν εκ της παλαιάς και νέας διαθήκης, εις δόξαν και όφελος του των μολδάβων γένους (...). Ιάσι, Athanasie & Dionisie, 1698

[ΠΑΠ 1502]

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ♣ V. CÂNDEA (έκδ.), *D. Cantemir. Divanul*, Βουκουρέστι 1969 ♣ V. CÂNDEA, «La diffusion de l'œuvre de Cantemir en Europe du Sud-Est et au Proche-Orient», *RESEE*, 10 (1972), 345-361.

Α'IV.2.

CATO Dionysius (3ος αι. μ.χ.)

Disticha de moribus ad filium, α' έκδ.>1455 [α' χρονολογημένη έκδ: Argentinae, 1475]

ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μάξιμος, (...) *Κάτωνος ρωμαίου γνόμαι παραινετικά δίστιχοι (...)*. Βενετία, [A. Manuzio], 1495

[Hoffmann, III, 473]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: ♣ Παρίσι, M. Bolsecus, 1512 [BNP] ♣ Φλωρεντία, F. Giunta, 1514 [ΠΑΠ 1682] ♣ Στρασβούργο, Io. Knobloch, ca. 1515 [GEN] ♣ Φλωρεντία, F. Giunta, 1516 [ΠΑΠ 1684] ♣ Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano, 1517 [ΠΑΠ 1686] ♣ Βενετία, V. Ravani dei & socii, 1531 [ΠΑΠ 1690] ♣ Βενετία, V.-P. Ravani dei & socii, 1537 [ΠΑΠ 1693] ♣ Φλωρεντία, F. Giunta, 1540 [ΠΑΠ 1697] ♣ V. Ravani dei & socii, 1540 [ΠΑΠ 1699]: Παρίσι, Ch. Wechel, 1543 [EBE] ♣ Βενετία, G. Farri, 1544 [ΠΑΠ 1703] ♣ Βενετία, P. Ravani dei & socii, 1545 [ΠΑΠ 1704] ♣ Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1548 [ΠΑΠ 1708] ♣ Βενετία, F. Torresano, 1549 [ΠΑΠ 1709] ♣ Βενετία, P. Ravani dei & socii, 1550 [ΠΑΠ 1711] ♣ Παρίσι, M. Juvenes, 1552 [BNP] ♣ Anvers, H. Loeum, 1579 [GEN] ♣ Leyden, officina Plantiniana, 1598 [GEN]

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ♣ M. BOAS, «Planudes Metaphrasis der sog. Disticha Catonis», *Byzantinische Zeitschrift*, 31 (1931), 241-257 ♣ W.O. SCHMITT, «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung», *JÖB*, 17 (1968), 127-147 ♣ Λ.Λ. ΛΟΥΥΖΙΔΗΣ, *Versio Planudea Dictorum Catonis, quam ex codicibus monasteriorum Montis Athonis edidit...*, Αθήνα 1947 ♣ Λ.Λ. ΛΟΥΥΖΙΔΗΣ, «Αι ελληνικά μεταφράσεις των παραινετικών Γνωμών Κάτωνος του Ρωμαίου και η του κώδικος 357 της εν τω Αγίω Όρει Μονής του Διονυσίου», *Πλάτων*, 8 (1956), 206-221 ♣ Τ. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, «Ο Κάτων στη μεταβυζαντινή γραμματεία και η περίπτωση του Παπα-Συναδινού», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988, 163-179.

Α'II.1.

CESARO Aegidius a, βλ. AEGIDIUS a Cesaro

CICERO Marcus Tullius (106-43 π.χ.)

- i. *Cato major, sive De Senectute*, ca. 1467
 ii. *Somnium Scipionis*, 1489

ΓΑΖΗΣ Θεόδωρος, *In hoc volumine Θεοδώρου Περί Γήρωνς (...). Όνειρος*. Φλωρεντία, F. Giunta, 1517

[ΠΑΠ 1734]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ(Θ) : § Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano, 1517 [ΠΑΠ 1735] § Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano, 1519 [ΠΑΠ 1736] § Βασιλεία, J. Froben, 1520 [ΠΑΠ 1737] § Βενετία, M. Sessa - P. Ravani, 1523 [Σφρόινη 1] § Βασιλεία, J. Bebel, 1524 [ΠΑΠ Παρ. *921] § Βασιλεία, 1526 ΠΑΠ [1738] § Παρίσι, S. de Colines, 1528 [ΠΑΠ 1739] § Βενετία, Ravani V. dei & socii, 1532 [ΠΑΠ 1740] § Λυών, M. & G. Trechsel, 1533 [Brunet, II, στ. 22] § Λυών, S. Gryphe, 1536 [ΠΑΠ 1741] § Παρίσι, Chr. Wechel, 1536 [ΠΑΠ 1742] § Βενετία, B. Zanetti, 1537 [ΠΑΠ 1743] § Λυών, S. Gryphe, 1538 [ΠΑΠ 1744] § Λυών, S. Gryphe, 1542 [ΠΑΠ 1745] § Παρίσι, J. Bogardus, 1544 [ΠΑΠ 1746] § Βενετία, 1544 [ΠΑΠ 1747*] § χ.τ. & χ., [1559] [ΠΑΠ 1748] § Λυών, A. Vincent, 1562 [ΠΑΠ 1749] § Παρίσι, Guil. Morel, 1566 [BNP] § Παρίσι, M. Juvenes, 1568 [ΠΑΠ Παρ. 1009] § Ingolstad, Dav. Sartorius, 1596 [ΠΑΠ 1750] § Λυών, Sim. Vincent, χ.χ. (16ος αι.) [ΠΑΠ 1751] § Λυών, Th. Payen, χ.χ. (16ος αι.) [BNP] § Παρίσι, G. de Gourmont, χ.χ. (15ος-16ος αι.) [ΠΑΠ 1752] § χ.τ. & χ. (15ος-16ος αι.) [Σφρόινη 2]

(*) Για το σύνολο των εκδόσεων, βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Α' Αλφαριθμητική και χρονολογική ανακατάταξις. Αθήνα 1984, σ. 130, σημ. 1.

Α'Π.1.

CROCE DALLA LIRA Giulio Cesare (1550-1609)

Astutie sottilissime di Bertoldo, Βενετία, 1606

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Πανουργία Υψηλόταται του Μπερτόλδου, Εις ταις οποιαίς φανερώ- νεται ένας χωριάτης πανούργος, και οξύνους (...). Ποίημα νέον και πολλά χαριέστα- τον, συνθεμένον ιταλικώς από τον Ιούλιον Καίσαρα δαλλά Κρότσε. Και τώρα νέα μεταγλωττισμένον εις την των Ελλήνων απλήν γλώσσαν εις χάριν των πάντων (...)*. Βενετία, G.A. Giuliano, 1646

[ΠΑΠ 1814]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Βενετία, Andrea Giuliano, 1683 [ΠΑΠ 1815]

Α'ΠΙ.1.β.

Le Piacevoli e ridicolose semplicità di Bertoldino, figliuolo del astuto et acorto Bertoldo, con le sottilli et argute risposte del la Marcolfa, sua madre (...), Βενετία, 1608

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Αι χαριέστατοι, και άξιοι γέλωτος απλότητες του Μπερτολδίνου Υιού του ποτέ πανούργου και ευφρούς Μπερτόλδου (...). Ποίημα γεμάτων από ηθικά και ξεφάντωσης. Συνδεμένον ιταλικώς από τον Ιούλιον Καίσαρα δαλλά Κρότσε. Και τώρα μεταγλωττισμένον εις την των Ελλήνων απλήν γλώσσαν, εις χάριν των πάντων (...)*. Βενετία, G.A. Giuliano, 1646

[ΠΑΠ 1812]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Α. ΑΓΓΕΛΟΥ (έκδ.), G.C. Dalla Croce, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, (εισαγωγή - κείμενο), Αθήνα 1988 ✎ Μ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, «' Saperne più che Bertoldo...! Ο Μπερτόλδος του Giulio Cesare Croce – λογοτεχνικό, εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 5-6 (1993-4), 231-253.

Α'1.2.

DAMIANI Petrus, βλ. HEISTERBACH Caesarius von

DURANTE Castore (1529-1590)

i. *Il Tesoro della Sanità (...)* nel quale s' insegna il modo di conservar la sanità, et prolongar la vita, et si tratta della natura de cibi et de rimedi et de' nocumenti loro, Βενετία, 1586

ii. *Herbario novo*, Βενετία, 1602

ΛΑΝΔΟΣ Αγάπιος, *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν, εις το οποίον περιέχονται ερμηνείαις θαυμασιώταταις πώς να κεντρώνονται και να φυτεύονται τα δένδρη και έτερα όμοια και εξόχως πώς να κυβερνάται πας ένας δια να φυλάγεται υγιής. Έτι δε και ιατρικά διάφορα αληθέστατα συναγμένα από ιατρούς σοφωτάτους (...)*. Βενετία, A. Giuliano, 1643

[ΠΑΠ 3290*]

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ✎ Βενετία, A. Giuliano, 1647 [ΠΑΠ 3291] ✎ Βενετία, Ν. Γλυκής, 1674 [ΠΑΠ 3292] ✎ Βενετία, 1686 [ΠΑΠ 3293*] ✎ Βενετία, 1696 [ΠΑΠ 3294*]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *Ελληνικά*, 20 (1967), 387-392 ✎ Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ (έκδ.), *Αγάπιος Λάνδος - Γεωπονικόν - Βενετία 1643*, Βόλος 1991.

Α'III.2.α.

FIORENTINO G. SER, 6λ. BOCCACIO Giovanni

GIOVIO Paolo, επίσκοπος (1483-1552)

Pauli Jovii Novocomensis Episcopi Nucerni Historiarum sui temporis, Βενετία 1546

Δτάμεσο:

DOMENICHI Lodovico, *La prima [seconda et terza] parte dell' historie del suo tempo di Mons. Paolo Giovio*, Φλωρεντία, 1551-1553

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Ιεροσολύμων, *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας, εις πέντε μερι-σθείσα τμήματα (...) διορθωθείσα παρά (...) Αμβροσίου Γραδενίγου (...)*. Βενετία, Ν. Γλυκός, 1677

[ΠΑΠ 4362]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η 'Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας' του Νεκταρίου Ιεροσολύμων και αι πηγαί αυτής», *Κρητικά Χρονικά*, 1 (1947), 291-332.

Α'ΙΥ.2.

GOZZADINI Tommaso (13ος αι.) (;)

Fior di Virtù e costumi nobilissimi utilissimi a ciascaduno fidele Christiano, 1471

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Άνθος των Χαρίτων (...)*. Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1529 [ΠΑΠ 410]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1537 [ΠΑΠ 411] § Βενετία, G.A. di Nicolini da Sabbio, 1546 [ΠΑΠ 412] § Βενετία, G. Leoncini, 1564 [ΠΑΠ 413] § Βενετία, Fr. Giuliano, 1594 [ΠΑΠ 414*] § Βενετία, M. Pinelli, 1603(ε) [ΠΑΠ 415] § Βενετία, A. Pinelli, 1610 [ΠΑΠ 416] § 1621 [ΠΑΠ 417*] § Βενετία, A. Pinelli, 1624 [ΠΑΠ 418]

(*) Παραλλαγή κειμένου σε σχέση με την έκδοση του 1529

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Άνθος των Χαρίτων. Βιβλίον πολλά ωραίον και ωφελιμώτατον, εις τα παιδιά και νέους, και εις κάθε άλλον Χριστιανόν οπού με αρεταίς επιθυμά να στολίση τον εαυτόν του (...)* Εκκαθαρθέν εκ (...) σφαλμάτων (...) νεωστί τυπωθέν (...). Βενετία, G.A. Giuliano, 1642.

[ΠΑΠ 419]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: Βενετία, G.A. Giuliano, 1649 [ΠΑΠ 420] § Βενετία, Ν. Γλυκός, 1675 [ΠΑΠ 421] § Βενετία, 1682 [ΠΑΠ 422*] § Βενετία, Ν. Σάρος, 1688 [ΠΑΠ 6065]

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Fior di Virtù - Άνθος Χαρίτων», *Ελληνικά*, 24 (1971), 267-311 ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ, Κ.Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ (έκδ.), *Άνθος των Χαρίτων – Φιόρ δε Βερτού. Η κυπριακή παραλλαγή*, Λευκωσία 1994 ✎ ΣΤ. ΚΟΛΙΑΔΙΜΟΥ, Cr. STEVANONI, «Per l' individuazione del prototipo italiano di Άνθος των Χαρίτων, Venezia 1529», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal' 500 ad oggi)*, *Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20, 21, 22 maggio 1993)*, επιμ. Μ. Vitti, Messina 1994, 40-56.

Α'ΙΙΙ.2.α.

GRANATA Alonso, βλ. LUIS de Granada

GREGORIUS I Magnus (Dialogus), πάπας (άγιος) (540-604)

Regula Pastoralis, 1470

GODINUS G., *Γρηγορίου του Διαλόγου η θεία Λειτουργία. S. Gregorii Papae (...) Divinum Officium, sive Missa (...)*. Παρίσι, 1595

[BM]

Α'ΙΙΙ.2.α.

GREGORIUS XIII, πάπας (1502-1583)

<*Professio Orthodoxae Fidei*>

Ομολογία της Ορθοδόξου πίστewς υπό των Γραικών (...) *Professio Orthodoxae Fidei (...)*. Ρώμη, F. Zanetti, 1582

[ΠΑΠ 2773]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, Cam. Apostolica, 1623 [ΠΑΠ 2774] § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671

[ΠΑΠ 2775]

<*Calendarium Gregorianum*>

ΓΑΒΙΟΣ Ιωάννης Βαπτιστής, *Καλενδάριον Γρηγοριανόν αϊδιον ο νον προστάγματι του αγιωτάτου (...)* *Γρηγορίου τρισκαιδεκάτου (...)* *άκρου αρχιερέως εκ της λατίων φωνής εις την ελληνίδα διάλεκτον*. Ρώμη, F. Zanetti, 1583

[ΠΑΠ 2962]

<*Concilium Trento*>

ΔΕΒΑΡΗΣ Ματθαίος, *Κανόνες και δόγματα της Ιεράς και Αγίας Οικουμενικής εν Τριδέντω γενομένης συνόδου επί Παύλου τρίτου (...)* εκ της Λατίνων φωνής εις την των Γραικών μεταφρασθέντα (...) προστάξαντος (...) Γρηγορίου ΙΓ' (...). Ρώμη, F. Zanetti, 1583

[ΠΑΠ 3021]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Τα βιβλία του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης», *Ο Ερασιστής*, 9 (1971), 1-62.

ΑΐΙΙ.1.γ.

GUARINI Giovanni Battista (1538-1612)

Il pastor fido, tragicommedia pastorale, Βενετία, 1590

ΣΟΥΜΜΑΚΗΣ Μιχαήλ, *Παστώρ Φίδος, Ήγουν ποιμήν πιστός, Μεταγλωττισμένος από το ιδίωμα το Ιταλικόν (...)* Εις κατάνυξιν, και περιδιάθασιν ωφέλιμον και εις μάθησιν ηθικών νοημάτων (...). Βενετία, Andrea Giuliano, 1658

[ΠΑΠ 2566]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Η μετάφραση του 'Pastor Fido' από τον Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμμάκη», *Νέα Εστία*, 76 (Χριστούγεννα 1964), 273-297 (τώρα στο *Μεσαιωνικά μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1988).

Αΐ.2.

HEISTERBACH Caesarius von (1180-1240)

Dialogus visionum atque Miraculorum. Libri XII, Κολωνία, 1476

ΛΑΝΔΟΣ Αγάπιος, *Βιβλίον ωραιότατον καλούμενον Αμαρτωλών Σωτηρία. Μετά πλειστής επιμελείας συντεθέν εις κοινήν των Γραικών διάλεκτον, παρά Αγαπίου (...)* νεωσί διορθωθέν παρ' αυτού (...) τυπωθέν οικείοις αυτού αναλώμασιν (...). Βενετία, Antonio Giuliano, 1641^(*)

[ΠΑΠ 3304]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, G.A. Giuliano, 1647 [ΠΑΠ 3305] § Βενετία, Andrea Giuliano, 1664 [ΠΑΠ 3306] § Βενετία, Ν. Γλυκής, 1671 [ΠΑΠ 3307] § Βενετία, Andrea Giuliano, 1681 [ΠΑΠ 3308] § Βενετία, Ν. Γλυκής, 1681 [ΠΑΠ 3309] § Βενετία, Μ.Α. Barboni, 1685 [ΠΑΠ 3310*]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του*, Ιωάννινα 1983.

(*) Εράνισμα. Εκτός από τον Heisterbach, ο Λάνδος αντλεί και από άλλα παραινετικά κείμενα του όψιμου Μεσαίωνα, διασκεύαζοντας ελεύθερα: DAMIANI Petrus, *Speculum Majus*, COBIUS Johannes, *Scala Coeli*, RAZZI Serafino, *Giardino d' esempi*, RAZZI Silvano, *Miracoli di Nostra Donna*.

ΑΐΙΙ.2.α.

HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, βλ. και AUGUSTINUS

Liber de cognitione verae vitae, 12ος αι.

ΑΡΚΟΥΔΙΟΣ Πέτρος, *Αποκοπή είτε απόσπασμα εκ του βιβλίου του περί της γνώσεως της αληθούς ζωής (...)* [Εν: *Opuscula aurea theologica (...)*, επιμ. Π. Αρκούδιος]. Ρώμη, Propaganda Fide, 1630

[ΠΑΠ 894]

ΕΠΑΝΕΚΛΩΣΕΙΣ § Ρώμη, Propaganda Fide, 1670 [ΠΑΠ 895]

ΑΨΙ.Ι.δ.

IMITATIONE Christi, βλ. THOMAS a Kempis**JUSTINUS Marcus Julianus (2ος αι. μ.χ.)**

Iustini historici politissimi Epitoma in Trogi Pompei historias, 1470

Διάμεσο (·):

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Il libro di Justino, posto diligentamente in materna lingua*, Βενετία, 1477

ΜΑΚΟΛΑΣ Ιωάννης, *Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος, μεταφρασθέν εκ της Λατινίδος φωνής εις απλήν φράσιν (...)*. Βενετία, M.A. Barboni, 1686^(*)

[ΠΑΠ 1079]

(*) Περιέχονται επίσης κάποιοι μύθοι από τις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και η *Χριστιανική Διδασκαλία* του Ledesma.

ΑΨΙ.Ι.

KEMPIS Thomas, βλ. THOMAS a Kempis**LEDESMA Juan (Diego de), ιησούιτης (1510-1575)**

Doctrina christiana, ca. 1570

CASTAGNOLA Vincentius, *Διδασκαλία χριστιανική. Εις την οποίαν ο διδάσκαλος ερωτά, και ο μαθητής απηλογάται. Καμωμένη από τον πατέρα Ιάκωβον Λεδέσμα (...)* γυρισμένη εις το Ρωμαϊκόν δια μέσου του πατρός Βιγκεντίου Κασταγιόλα. *Didaskalia (...)*. Ρώμη, L. Zanetti, 1595

[ΠΑΠ 3500]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Ρώμη, L. Zanetti, 1604 [ΠΑΠ 3501] § Βενετία, M. Pinelli, 1609 [ΠΑΠ 3502]
 § Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1658 [ΠΑΠ 3503]

ΜΗΤΡΟΥ Μιχαήλ [=ΜΕΛΕΤΙΟΣ Αθηνών] (επιμ.), (...) *Διδασκαλία χριστιανική, αναγκαioτάτη εις καθ' ένα* (...) [=Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνου. Βενετία, M.A. Barboni, 1686]

[ΠΑΠ 1079]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Παρίσι, P. Esclassan, 1687 [ΠΑΠ 3504]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Θ.Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Βικέντιος Καστανιάλας και η διερευνητική αποστολή (1592) της πρώτης εγκαταστάσεως Ιησουϊτών στη Χίο», *Χιακά Χρονικά*, 9 (1977), 18-40 ✍ Π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Τα 'φραγκοχιώτικα' βιβλία: Παράγοντας της θρησκευτικής και κοινωνικής διαμόρφωσης των καθολικών κοινοτήτων Κυκλάδων», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΝΕ, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, 215-216.

Α'ΙΙΙ.2.γ.

LUIS (και LOUIS) de Granada (=LUIS SARRIA) (1505-1588)

Guia de Pecadores: en la qual se trata copiosamente de las grand es riquezas y hermosura de la virtud, Σαλαμάνκα, 1567

Διάμεσο:

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Guida de peccatori, nel quale s' insegna tutto cio che dove far il christiano*, Βενετία, 1575

ΡΕΝΤΙΟΣ Ανδρέας, *Οδηγία των αμαρτωλών του Πατρός Αλοΐσίου του Γρανάτα μεταγλωττισμένη εις ρωμαϊκήν γλώσσαν* (...). Ρώμη, Propaganda Fide, 1628

[ΠΑΠ 3662]

Α'ΙΙΙ.2.γ.

LUTHER Martin (1483-1546)

Der kleine Katechismus, Αμβούργο 1529 (λατινικά: *Catechismus minor*, 1529)

NEANDER Michael, *Κατήχησις Μαρτείνου Λουθέρου η καλουμένη μικρά, ελληνικολατίνη. Catechesis Martini Lutheri parva, Graecolatina* (...). Βασιλεία, J. Oporinus, 1556

[ΠΑΠ 3663]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Βασιλεία, J. Oporinus, 1558 [ΠΑΠ Παρ. 1004.2] § Βασιλεία, J. Oporinus, 1564 [ΠΑΠ 3664] § Βασιλεία, J. Oporinus, 1567 [ΠΑΠ 3665] § Βιτεμβέργη, J. Cratonus, 1599 [BM]

MAGDEBURG Hiob, *Catechesis* (...). Nürnberg, J. von Berg - U. Neuber, 1560
[ΠΑΠ Παρ. 1004.3]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βασιλεία, J. Oporinus, 1560 [BM] § Nürnberg, J. von Berg - U. Neuber (haered.), 1565 [ΠΑΠ Παρ. 1004.5] § Βιττεμβέργη, I. Schweirtel, 1574 [ΠΑΠ Παρ. 1004.7]

MYLIUS J., *Catechesis minor D. Martini Lutheri. Germanice, latine, graecè et ebraice*. Βιττεμβέργη, 1572

[BM]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βιττεμβέργη, 1575 [BM] § Βιττεμβέργη, 1578 [BM] § Βιττεμβέργη, 1584 [GEN] § Darmstadt, B. Hofmann, 1611 [ΠΑΠ Παρ. 1004.10]

SELNECCERUS Nic., *Catechesis* (...). Λιψία, Ramba, 1577

[ΠΑΠ Παρ. 1004.8]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Λιψία, 1582 [BM]

POSSELIUS Joannes, *Κατήχησις Μαρτίνου του Λουθήρου, του της ορθής Ευαγγελίου Διδαχής επανορθωτού, στίχοις ελληνικοίς μεταφρασθείσα*. Rostock, St. Müllerermann, 1589

[GEN]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Legnica, Rartorius, 1607 [ΠΑΠ Παρ. 1004.9]

POLIOGONIUS P., *Κατήχησις Μαρτίνου Λουθήρου η μικρά, μετά ψαλμών του Δαβίδου* (...) *Catechismus parvus* (...). Olsnae, 1612

[BM]

RHENIUS Ioannes, *Catechesis* (...). Λιψία, F. Lankisch - Io. Colerus, 1698

[ΠΑΠ Παρ. 1004.11]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Π.Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Κατηχητική ή ιστορία και θεωρία της κατηχήσεως*, Αθήνα 1931.

ΑΐΠ.Ι.α.

MANNI Giovanni Battista, ιησούτης (1606-1682)

Quattro Massime di Christiana Filosofia, 1643

ΣΚΟΥΦΟΣ Γεώργιος, *Quattro Massime di Christiana Filosofia* (...). *Τέσσαρα Αξιώματα της Χριστιανικού φιλοσοφίας, ευγαλμένα από ισάριθμον μελέτην των Αϊδίων χρόνων και της Αϊδιότητος. Από την Ιταλικήν εις την κοινήν των Ρωμαίων γλώσσαν μεταφρασθέντα*. Ρώμη, Propaganda Fide, 1677

[ΠΑΠ 3735]

ΑΐΠ.Ι.γ.

MONTECROCE Ricoldo da

<Confutatio Alcorani>

ΚΥΔΩΝΗΣ Δημήτριος, *Confutatio Alcorani (...) ex graeco (...)*. Βασιλεία, N. Kesler, ca. 1506

[ΠΑΠ 5118]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Ρώμη, J. Besicken, 1506 [ΠΑΠ 5119] § Παρίσι, H. Estienne, 1509 [ΠΑΠ 5120] § Παρίσι, H. Estienne, 1511 [ΠΑΠ 5123] § Παρίσι, J. Bade, 1514 [ΠΑΠ 5122] § Βασιλεία, Th. Bibliander, 1543 [ΠΑΠ 5123] § Ρώμη, L. Zanetti, 1606 [ΠΑΠ 5124]

ΑΐΠΙ.1γ.

MUSSO Cornelio (1511-1574)*Prediche*, 1554ΡΑΡΤΟΥΡΟΣ Αλέξιος, *Διδαχαί*. Βενετία 1560

[ΠΑΠ 5098]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Κ.Φ. ΖΑΡΙΔΗ, *Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995 (διδ. διατριβή).

ΑΐΠΙ.2β.

NICOLAUS V, πάπας (1398-1445;)

<Epistola Nicolai V>

ΓΑΖΗΣ Θεόδωρος, *Epistola Nicolai V. Επιστολή Νικολάου Πέμπτου Ρώμης Αρχιερέως μεγίστου, προς Κωνσταντίνον τον βασιλέα των Ρωμαίων, εκ της Λατίνων φωνής μεθερμηνευθείσα (...)*. [Εν: *Opuscula aurea theologica (...)*, επιμ. Π. Αρκούδιος]. Ρώμη, Propaganda Fide, 1630

[ΠΑΠ 894]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Ρώμη, Propaganda Fide, 1670 [ΠΑΠ 895]

ΑΐΠΙ.1γ.

NOWELL Alexander (1507;-1602)*Catechismus, sive prima institutio, disciplinae pietatis Christianae*, 1570 [=Μεγάλη Κατήχηση]

WHITAKER William, *Κατηχισμός, ή πρώτη παιδείυσις της Χριστιανών ευσεβείας, τη τε Ελλήνων και τη Ρωμαίων διαλέκτω εκδοθείσα. Catechismus, sive prima institutio, disciplinae pietatis Christianae, graecè et latine explicata*. Λονδίνο, Regin. Wolf, 1573

[ΠΑΠ 3075]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Λονδίνο, 1577 [Γεννάδιος, σ. 20]

Christianae pietatis prima institutio, ad usum scholarum, 1570 [=Μέση Κατήχηση]

WHITAKER William, *Χριστιανισμού Στοιχείωσις, εις την των παιδων ωφέλειαν ελληνιστί και λατινιστί εκτεθείσα. Christianae pietatis prima institutio, ad usum scholarum graecè et latine scripta*. Λονδίνο, J. Day, 1575

[Γεννάδιος, σ. 23]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Λονδίνο, J. Day, 1577 [Γεννάδιος, σ. 23] γ Λονδίνο, J. Day, 1578 [Γεννάδιος, σ. 23] § Λονδίνο, Ant. Clark, 1675 [Γεννάδιος, σ. 23] § Λονδίνο, Ant. Clark, 1687 [Γεννάδιος, σ. 23]

Catechismus parvus, 1574 [=Μικρή Κατήχηση]

WHITAKER William, *Catechismus parvus pueris primum qui edificatur propo-
nendus in Scholis. Latine et graecè*. Λονδίνο, J. Day, 1574

[Γεννάδιος, σ. 23]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ § Λονδίνο, J. Day, 1584 [Γεννάδιος, σ. 23] § Λονδίνο, J. Day, 1633 [Γεννάδιος, σ. 23]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.

ΑΐΙΙ.1.6.♦ Βλ. και *The Book of Common Prayer*, 1549.

OVIDIUS NASO Publius (43 π.χ. - 18 μ.χ.)

Epistolarum Heroidum liber XIII. Paris Helenaë, 1475(;))

ΤΡΙΒΙΖΑΝΟΣ Θωμάς, *Πουβλίου Οουιδίου του Ναζώνος επιστολή, Πάρις Ελένη χαιρειν, ήν Θωμάς Τριβιζάνος ο Κρής εις την Ελλάδα διάλεκτον έναγχος μετήνε-
γκεν (...)*. Πάδοβα, G. Fabriano, 1554 (στον κολοφώνα 1553)

[ΠΑΠ 4564]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, *Ο Κρητικός λόγιος του 16ου αι. Θωμάς Τριβιζάνος*, Αθήνα 1980 (διδ. διατριβή) ✎ Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, «Απηχήσεις του Πλανούδη στο έργο του Θωμά Τριβιζάνου», *Αριάδνη*, 1 (1982), 76-85 ✎ Η. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, «Ο Οβίδιος στην Κρητική λογοτεχνία του 16ου και 17ου αιώνα», *Παρνασσός*, 31 (1989), 271-280.

Metamorphoses, 1472 [ΑΛΛΟΣ ΤΙΤΛΟΣ: *Fabulai*]

ΜΑΚΟΛΑΣ Ιωάννης, (...) *τινες μύθοι μεταφρασθέντες και αυτοί εκ της Λατινίδος φωνής εις την κοινήν γλώσσαν* (...) [=Βιβλίον ιστορικών καλούμενον *Ιουστίνος*, Βενετία, Μ.Α. Barboni, 1686]

[ΠΑΠ 1079]

ΑΐΙ.2. ♦ Βλ. και JUSTINUS

RAZZI Serafino, βλ. HEISTERBACH Caesarius von

RAZZI Silvano, βλ. HEISTERBACH Caesarius von

RIBADENEIRA Pedro de, ιησούιτης (1526-1611)

Vita del P. Ignatio de Loiola, 1594

MAYR Georg, *Vita B. Ignati, societatis Jesu fundatoris Latino-Graeca (...) ex Hispanica* (...). Augsburg, 1616

[BM]

ΑΐΙΙ.1.γ

RIZO

Portolano (ενετοϊταλική έκδοση του 1490;)

ΤΑΓΙΑΣ Δημήτριος, *Πορτολόανος*. Βενετία, 1573.

[ΠΑΠ 4959]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, Ant. Pinelli, 1618 [ΠΑΠ 4960] § Βενετία, G.A. Giuliano, 1641 [ΠΑΠ 4961] § Βενετία, A. Giuliano, 1671 [ΠΑΠ 4962]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΣ ΣΤ., «Ελληνικοί πορτολόανοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας». *Ο Ερασιστής*, 1 (1963), 126-155.

Αΐ.1.

SEGNERI Paolo, ιησούτης (1624-1694)

Pregchiere divote da dirsi ogni giorno della settimana [= *Il penitente istruito*, 1669, 1ο κεφ.]

ΒΑΡΟΥΧΑΣ Αθανάσιος, *Βιβλιάριον ονομαζόμενον Εβδομαδευχάριον. Συντεθέν παρά Αθανασίου Ιερομονάχου του Κρητός*. Βενετία, Μ.Α. Barboni, 1688

[ΠΑΠ 6090]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ V. CÂNDEA, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE*, 27 (1989), 49-63 ✎ Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ο ιερομόναχος Αθανάσιος Βαρούχας ο Κρης ως διασκευαστής και μεταφραστής ιερών κειμένων», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, 1 (1979-1980), 49-78.

ΑΨΙ.26

SERPENTINO Giovanni Carlo

Lettera di ragguaglio della vittoria navale conseguita dall' armata della (...) Republica di Venetia sotto il comando del Procurator (...) Mocenigo contro Turchi, Βενετία, 1651

ΖΑΜΙΤΡΗΣ Λαόνικος, *Η ναυτική νίκη όπου εγίνηκε από τον στόλον της γαληνοτάτης πολιτείας των Ενετών, εξαρχεύοντας Αλοῦζιος δεύτερος ο Μοτζενίκο, εναντίον εις τους Τούρκους, εις το Αιγαίον Πέλαγος*. Βενετία, G.A. Giuliano, 1652

[ΠΑΠ 5959]

ΑΨΙ.1

TARCHAGNOTA Giovanni [= ΤΑΡΧΑΝΙΩΤΗΣ Ιωάννης] (; - 1566)

Dell' Istorie del mondo, le quali con tutte quelle particolarità che bisognano, contengono quanto dal principio del mondo fin à tempi nostri e successo, τ. 1-4, Βενετία 1562

ΚΟΝΤΑΡΗΣ Γεώργιος, *Ιστορία παλαιά και πάνυ ωφέλιμοι της περιφήμου πόλεως Αθήνης (...) εκ (...) διαφόρων Βιβλίων Ελληνικών τε και Ιταλικών, και εις την απλήν φράσιν συνετέθησαν (...)*. Βενετία, Andrea Giuliano, 1675

[ΠΑΠ 3159]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ' αιώνα από τα Σέρβια», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία - Πολιτισμός (Κοζάνη, 24-26 Σεπτεμβρίου 1993)*, Κοζάνη 1997, 459-470.

ΑΨΙ.1

THOMAS a Kempis (1380;-1471) (;)

De Imitatione Christi, ca. 1471

MAYR Georg, *Thomas a Kempis De Imitatione Christi latinograecus. Interprete Georgio Mayr è Societate Jesu (...)*. Augsburg, S. Nicolai, 1615

[Σφοδρή 3]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Limoges, Ant. Mesner, 1620 (;) [GEN] § Κολωνία, 1630 [BNP]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Α. ΛΑΜΠΙΡΗΣ, *Περί Μιμήσεως Ιησού Χριστού βιβλία τέσσαρα*, Αθήνα 1862.

ΑΐΙΙ.1γ

URBANUS VIII, πάπας (†1644)

<Conditioni necessarie>

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Περίστασις αναγκαίαις, δια καθένα, οπου θέλει να τον δεχθούσι μαθητήν του φροντιστηρίου του Ρωμαίκου της Ρώμης κατά την Αποστολικήν διαταγήν του πάπα Ουρβανού του Η. Conditioni necessarie a chi vorrà essere ricevuto per Alunno del Collegio Greco di Roma (...)*. Ρώμη, St. Paolini, 1626

[Α.Χ.Προσθ., 141]

<Professio Orthodoxae Fidei >

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Professio Orthodoxae Fidei ab orientalibus Facienda iussu SS.D.N. Urbani PP. VIII edita*. Ρώμη, Propaganda Fide, 1634

[ΠΑΠ 5010]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671 [ΠΑΠ 5011]

ΑΐΙΙ.1γ

VLIEDERHOVEN Gerardus van (;) (14ος αι.)

Cordiale seu liber quattuor novissimorum, 1471

ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφυτος, *Άσκησις πνευματική (...)*. Ρώμη, Propaganda Fide, 1641

[ΠΑΠ 5144]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Ρώμη, Propaganda Fide, 1671 [ΠΑΠ 5145]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Ο. CIGANCI, P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)», *Balkan Studies*, 12 (1971), 143-186.

ΑΐΙΙ.2α.

ΑΝΩΝΥΜΑ - ΑΤΑΥΤΙΣΤΑ - ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

<Acta> (1573-1578)

[ANDREÄ J., HEERBRANDT J., OSIANDER L.]

CRUSIUS Martinus, *Acta et Scripta Theologorum Württembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae (...) Augustana Confessione (...)*. *graecè et latine ab iisdem Theologis edita*. Βιττεμβέργη, J. Krafft, 1584

[ΠΑΠ 11]

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ D. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581*, Göttingen 1986 ✎ D. WENDEBOURG, «Alles Griechische macht mir Freude wie Spielzeug den Kindern'. Martin Crusius und der Übergang des Humanismus zur griechischen Landeskunde», *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* (έκδ. H. Eideneier), Wiesbaden 1994, 113-121.

ΑΐΙΙ.1α

Augustana Confessio, 1531

DOLSCIUS Paulus [=MELANCHTHON Philipp], *Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως, τουτέστι διδαχής χριστιανικής προσεχθείσα Καρόλω τω των Ρωμαίων αυτοκράτορι ανικητοτάτω, εν τη του σεβαστού παρωνύμω της Γερμανίας πόλει, έτει από της χριστογονίας αφλ, μεταφρασθείσα υπό Παύλου του Δολσκιού Πλαέως. Confessio Fidei (...)*. Βασιλεία, J. Oporinus, 1559

[ΓΕΝ]

ΕΠΙΛΕΞΕΙΣ: ¶ Βιττεμβέργη, J. Krafft (haeredes), 1584 [ΠΑΠ 11]

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Ο Λούθηρος και ο Μελάγχθων περί της ορθοδόξου Εκκλησίας», *Θεολογία*, 34 (1963), 1-73 ✎ M. CAZACU, «Dimitrie Ljubavič (vers 1520-1564) et les premiers contacts entre l'orthodoxie et la réforme», *JÖB*, 32 (1982), 89-99.

ΑΐΙΙ.1α

The Book of Common Prayer and administration of the Sacraments and other Rites and Ceremonies of the Church of England, 1549 (οριστική έκδ. 1662)

WHITAKER William, *Liber Precum Publicarum Ecclesiae Anglicanae* (...). Βίβλος των δημοσίων ευχών της Αγγλικανικής εκκλησίας, εις την των φιλελλήνων νέων χάριν λατινιστί και ελληνιστί εκδοθείσα. Λονδίνο, 1569

[Γεννάδιος, σ. 12]

PETLEY Elias, *Λειτουργία Βρετανική, ήγουν Βίβλος Δημοσίων Ευχών και διακοπήσεως Μυστηρίων* (...) εις την των φιλελλήνων νέων χάριν ελληνιστί εκδοθείσα. *Liber Precum Publicarum*. Λονδίνο, Th. Cotesi, 1638

[Γεννάδιος, σ. 10]

DUPORT James, *Βίβλος της δημοσίας ευχής και τελέσεως Μυστηρίων και των άλλων Θεσμών και Τελετών της Εκκλησίας, κατά το έθος της Αγγλικανικής Εκκλησίας* (...). Καίμπριτζ, J. Field, 1665

[ΠΑΠ 1342]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.

ΑΨΙΙ.16

<*Catechesis Ecclesiae Anglicanae*> [=The Book of Common Prayer, 1549]

PETLEY Elias, *Catechesis Ecclesiae Anglicanae una cum precibus aliquot selectis; in usum Regiae Scholae Buriensis*. Καίμπριτζ, J. Hayes, 1673

[Γεννάδιος, σ. 32]

DUPORT James, *Κατήχησις και τάξις της Βεβαιώσεως. Catechismus cum Ordine Confirmationis, graecè et latine. Annexae sunt preces quotidianae in usum Scholae Mercatorum Scissorum Londini*. Λονδίνο, Sam. Carr, 1683

[Γεννάδιος, σ. 32]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ ¶ Λονδίνο, 1697 [Γεννάδιος, σ. 32]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✍ Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.

ΑΨΙΙ.16

[URSINUS Z., OLEANUS G.]

<*Ecclesiarum Belgicarum Confessio*> [=Heidelberg Catechismus, 1563]

RÈVES Jacques, SYLBURG Friedrich, *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις και κατήχησις. Hoc est: Ecclesiarum Belgicarum Confessio. Interprete Jacobo Revio et Catechesis* (...) *Interprete Fr. Sylburgio*. Λένυτεν, officina Elzeviriana, 1623

[BNP]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Harderwijk, 1627 [Rozemond, σ. 29] § Άμστερνταμ, 1638 [Γεννάδιος, σ. 12] § Ουτρέχτη, Io. a' Waesberge, 1660 [ΓΕΝ]

Α΄ΙΙΙ.1.6

ΑΒΒΑΤΙΟΣ Ιερόθεος, *Των Εκκλησιών της Βελγικής Χριστιανική και Ορθόδοξος Διδασκαλία και τάξις: Ήγουν Εξομολόγησις, Κατήχησις (...)* *Εις την των Ελλήνων κοινήν γλώτταν μεταφρασμένη.* Λέυντεν, Bonaventure & Abraham Elzevier, 1648 [ΠΑΠ 5665]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ K. ROZEMOND, *Archim. Hierotheos Abbatios 1559-1664*, Λέυντεν 1966.

Α΄ΙΙΙ.1.6

Fioretto di tutta la Bibia historiato (...), Βενετία, 1521 (συγγραφή 14ος αι.)

ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ιωαννίκιος, *Το παρόν βιβλίον ένα η Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη ήτοι το άνθος και αναγγαίον αυτής. έστι δε πάνυ ωφέλιμον και αναγγαίον προς πάσα χριστιανόν.* Βενετία, B. Zanetti, 1536

[ΠΑΠ 3036]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, B. Zanetti, 1539-40 [ΠΑΠ 3037*] § Βενετία, D. di Santa Maria, 1549 [ΠΑΠ 3038] § Βενετία, Chr. Zanetti, 1556 [Eideneier 108 (1)*] § Βενετία, G. Leoncini, 1567 [ΠΑΠ 3039]

(*) Η έκδοση αυτή, η οποία εντοπίστηκε από τον H. Eideneier, ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κρούσιου, στο Tübingen. Σήμερα βρίσκεται στη Στουγάρδη (Württembergische Landesbibliothek). Η προηγούμενη (του 1549), από τη βιβλιοθήκη του D. Höschel, βρίσκεται σήμερα στο Augsburg (Staats und Stadts Bibliothek). Βλ. H. EIDENEIER, «Von der Handschrift zum Druck: Martinus Crusius und David Höschel als Sammler griechischer Venezianer Volksdrucke des 16. Jahrhunderts», *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* (έκδ. H. Eideneier), Wiesbaden 1994, 93-111 (:110-111).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στην δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), 218-256 ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, Βενετία 1536*, Αθήνα 1988 ✎ Ε.Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, [Βενετία 1536]*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000.

Α΄ΙΙΙ.2.α

Historia di Susanna e Daniello, 1491-1493 (συγγραφή 14ος αι.)

ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μάρκος, *Ιστορία της Σωσάννης*. Βενετία, J. Leoncini, 1569

[ΠΑΠ 1962]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Βενετία, [ca. 1591-1595] [ΠΑΠ 1963*] § Βενετία, A. Pinelli, 1622 [ΠΑΠ 1964] § Βενετία, G.P. Pinelli, 1638 [ΠΑΠ 1965*] § Βενετία, G.A. Giuliano, 1642 [ΠΑΠ 1966] § Βενετία, G.A. Giuliano, 1643 [ΠΑΠ 1967] § Βενετία, O. Albrizzi, 1667 [ΠΑΠ 1968] § Βενετία, N. Γλυκής, 1671 [ΠΑΠ 1969] § Βενετία, M.A. Barboni, 1682 [ΠΑΠ 1970] § Βενετία, N. Γλυκής, 1699 [ΠΑΠ 1971]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ D. MICHALIDIS, «Il modello italiano della 'Istoria της Σωσάννης' di Marco Defaranas», *Convegno nazionale di studi neogreci. Italia e Grecia: Due culture a confronto (Palermo, 19-20 ott. 1989 - Catania, 21 ott. 1989)*. Atti, Παλέρμο 1991, 157-167.

Α'1.2.

<Narratione>

ΚΙΓΑΛΛΑΣ Ματθαίος, *Narratione dell' antichissimo miracolo fatto da Dio nella persona di S. Gio. Damasceno (...)* Διήγησις του γενομένου θαύματος, όταν έκοπαν την δεξιάν χείρα του αγίου Δαμασκηνού (...) Εγώ Ματθαίος Κιγάλας ιερεύς Ρωμαίος εμετάγραφα την αυτήν ιστορίαν συναγμένην από πολλούς Ιστοριογράφους της Ιταλίας. Βενετία, eredi di Gio. Salis, 1637

[ΠΑΠ 3106]

Α'1.2.

<Officium Beatae Mariae Virginis>

MANUZIO Aldo, *Ύμνοι της αεί παρθένου Μαρίας κατ' έθος της ρωμαϊκής αυλής. Επτά ψαλμοί της μετανοίας (...)*. Βενετία, A. Manuzio, 1497

[Γεννάδιος, σ. 13]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Τυβίγγη, 1514 § Ρώμη, Ζ. Καλλιέργης, 1515 (;) § Haguenuau, 1517 (;) § Haguenuau, 1518 § Φλωρεντία, F. Giunta, 1520 § Παρίσι, 1538 § Παρίσι, Fr. Estienne, 1543 § Παρίσι, 1545 § Παρίσι, 1547 § Παρίσι, 1549 § Παρίσι, 1559 § Παρίσι, 1585 [Γεννάδιος, σ. 13]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ I. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.

Α'11.2.

Officium Beatae Mariae Virjinis S. Pii V. Pontificis Maximi jussu editum, et Urbani VIII Auctoritate recognitum

Officium Beatae Mariae Virginis (...). Λειτουργία της αειπαρθένου Μαρίας κατά την επανόρθωσιν τε και έκδοσιν του Ρωμαίων Αρχιερέως. *Hymni plures graecè translatai (...)* *Collecta ac recognita per Freder. Morellum*. Παρίσι, F. Morel, 1616

[Γεννάδιος, σ. 13-14]

ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ: § Πάδοβα, Seminario, 1687 [ΠΑΠ 140] § Πάδοβα, Seminario, 1698 [ΠΑΠ 141]

Α'111.1.6.

[Γαλλ.:]

ROSIERS François, *Συνήγορος των ψυχών* (....). Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1657
[ΠΑΠ 5179]

ΑΨΙΙ.Ι.γ

[*Bouclier de la foi* (;)]

RICHARD François - ROSIERS François, *Τάργα της πίστewος* (....). Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1658
[ΠΑΠ 5116]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ✎ Γ. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Παναγής ιερέυς Φραγκάτος, διβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αι.) (και αναφορά στην 'Τάργα της Πίστewος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας')», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 5 (1986), 33-73.

ΑΨΙΙ.Ι.γ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

1495

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Γνώμαι παραινετικάί* [=Τάδε ένεστι εν τήδε τη βίβλω, Βενετία, A. Manuzio].

1497

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Βενετία, A. Manuzio.

1506 ca.

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio Alcorani*, Βασιλεία, N. Kesler.

1506

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio legis*, Ρόμη, J. Besicken.

1509

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio Alcorani* [=Contra sectam Mahumeticam, Παρίσι, H. Estienne].

1511

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio Alcorani* [=Contra sectam Mahumeticam, Παρίσι, H. Estienne].

1512

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Γνώμαι παραινετικάί* [=Γνωμολογία, Παρίσι N. Bolsecus].

1514

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Γνώμαι παραινετικάί* [=Εγχειρίδιον Γραμματικής, Φλωρεντία, F. Giunta].

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Τυβίγγη.

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio Alcorani*, [= *Libellus de moribus Turcarum*, Παρίσι, de Marnef (αδελφοί)].

1515 ca.

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Γνώμαι παραινετικάί* [= *Hesiodi opera*, Στρασβούργο, Io. Knoblauch].

1515 (;)

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Ρώμη, Z. Καλλιέργης.

1516

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [= *Εγχειρίδιον Γραμματικής*, Φλωρεντία, F. Giunta].

1517

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [= *Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano].

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος* [= *In hoc volumine...*, Φλωρεντία, F. Giunta].

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος* [= *In hoc volumine...*, Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano].

1517 (;)

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Haguenau.

1518

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Haguenau.

1519

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος* [= *In hoc volumine...*, Βενετία, A. Manuzio - A. Toressano].

1520

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Treductio in Senectutem et Somnium* [= *Officia Ciceronis... per Erasmus*, Βασιλεία, J. Froben].

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Φλωρεντία, F. Giunta.

1523

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτζίας*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio.

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος* [=In hoc volumine..., Βενετία, M. Sessa - P. Ravani].

1524

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος και ονείρου Σκιπίωνος*, Βασιλεία, J. Bebel.

1526

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ο μείζων ή Περί Γήρωος... Όνειρος του Σκιπίωνος...*, Βασιλεία.

1528

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute... Somnium Scipionis*, Παρίσι, S. de Colines.

1529

BOCCACCIO G. / ΜΩΡΑΪΤΗΣ Αιμ.(;), *Θησέος και γάμου της Εμηλίας*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio.

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio.

1531

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Βενετία, V. Ravani dei & socii].

1532

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος* [=Officiorum Lib. III, Βενετία, V. Ravani dei & socii].

1533

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Traductio... Senectutis et Somnii* [=Officia, έκδ. Erasmus και Ph. Melachthon, Λυών, M. & G. Trechsel].

1536

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί Γήρωος*, Παρίσι, Chr. Wechel.

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium Scipionis traductio* [=Libri tres de Officiis, Λυών, S. Gryphe].

[...] / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ι., *Παλαιά και νέα Διαθήκη*, Βενετία, B. Zanetti.

1537

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Βενετία, V. P. Ravanii dei & socii].

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Περί Γήρωος... Όνειρος Σκιπίωνος*, Βενετία, B. Zanetti.

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio.

1538

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium Scipionis traductio* [=Libri tres de Officiis, Λυών, S. Gryphe].

[...] / MANUZIO A., *Ύραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1539-1540 ca.

[...] / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ι., *Παλαιά και νέα Διαθήκη*, Βενετία, B. Zanetti.

1540

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτζίας*, Βενετία.

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Φλωρεντία, F. Giunta].

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Φλωρεντία, F. Giunta].

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Βενετία, V. P. Ravanii dei & socii].

1542

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium Scipionis traductio* [*De Officiis*, Λυών, S. Gryphe].

1543

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρέ της Σκοτζίας*, Βενετία.

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Γνώμαι παραινετικά διόστιχοι*, Παρίσι, Chr. Wechel.

[...] / MANUZIO A., *Ύραι της αεί παρθένου Μαρίας*, Παρίσι, Fr. Estienne.

MONTECROCE Ricoldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Ανασκευή της παρά του καταράτου Μαχουμέθ της Σαρρακηνούς τεθείσης νομοθεσίας* [=Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina, Βασιλεία, Th. Bibliander].

1544

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων* [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά, Βενετία, G. Farri].

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί Γήρωος... Όνειρος του Σκιπίωνος*, Παρίσι, J. Bogardus.

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium... traductio [=De Officiis*, Βενετία].

1545

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, Βενετία, P. Ravani et socii].

[...] / MANUZIO A., *Όραι της αει παρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1546

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio.

1547

[...] / MANUZIO A., *Όραι της αει παρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1548

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, Βενετία, G. A. di Nicolini da Sabbio].

1549

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, Βενετία, F. Torresano].

[...] / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ι., *Παλαιά και νέα Διαθήκη*, Βενετία, D. di Santa Maria.

[...] / MANUZIO A., *Όραι της αει παρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1550

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτων [=Ερωτήματα του Χρυσολωρά*, Βενετία, P. Ravani dei & socii].

1551

CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως*, Γενεύη, R. Estienne.

1552

CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως*, Breslau, A. Winger.

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Κάτωνος γνώμαι [=Disticha moralia*, Παρίσι, M. Juvenes].

1554

OVIDIUS N. / ΤΡΙΒΙΖΑΝΟΣ Θ., *Επιστολή, Πάρις Ελένη χαιρείν*, Πάδοβα, G. Fabriano.

1556

[...] / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ι., *Παλαιά και νέα Διαθήκη*, Βενετία, Chr. Zanetti.

LUTHER Martin / NEANDER M., *Κατήχησις... η καλουμένη μικρά*, Βασιλεία, J. Oporinus.

1558

LUTHER Martin / NEANDER M., *Κατήχησις... η καλουμένη μικρά*, Βασιλεία, J. Oporinus.

1559

[...] / DOLSCIUS P., *Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως*, Βασιλεία, J. Oporinus.

[...] / MANUZIO A., *Ώραι της αιι παρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1559 (;)

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί Γήρωσ... και Όνειρος [=De Officiis]*.

1560

[...] / DOLSCIUS P. [=MELANCHTHON Ph.], *Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως*, Βασιλεία, J. Oporinus.

LUTHER Martin / MAGDEBURG H., *Catechesis*, Nürnberg, J. von Berg - U. Neuber.

LUTHER Martin / MAGDEBURG H., *Catechesis*, Βασιλεία, J. Oporinus.

MUSSO C. / ΡΑΠΤΟΥΡΟΣ Α., *Διδαχάί*, Βενετία.

1562

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium... traductio [=De Officiis]*, Λυών, A. Vincent].

1563

CALVIN J. / ESTIENNE R., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως, ή Κατηχημός*, Γενεύη, H. Estienne.

1564

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. Leoncini.

LUTHER Martin / NEANDER M., *Κατήχησις... η καλουμένη μικρά*, Βασιλεία, J. Oporinus.

1565

CALVIN J. / ESTIENNE R., *Στοιχειώσις της Χριστιανών πίστεως, ή Κατηχισμός*, Γενεύη, H. Estienne.

LUTHER Martin / MAGDEBURG Hiob, *Catechesis*, Nürnberg, J. von Berg - U. Neuber (haered).

1566

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί Γήρως*, Παρίσι, G. Morel.

1567

LUTHER Martin / NEANDER M., *Κατήχησις... η μικρά καλουμένη*, Βασίλεια, J. Oporinus.

[...] / KAPTANOS I., *Παλαιά και νέα Διαθήκη*, Βενετία, G. Leoncini.

1568

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί Γήρως*, Παρίσι, M. Juvenes.

1569

AUGER E. / AUGER E., *Κατηχησμός*, Παρίσι, S. Nivellius.

[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, J. Leoncini.

[...] / WHITAKER W., *Βίβλος των δημοσίων ευχών*, Λονδίνο.

1572

LUTHER Martin / MYLIUS J., *Catechesis minor*, Βιττεμβέργη.

1573

NOWELL A. / WHITAKER W., *Κατηχισμός*, Λονδίνο, R. Wolf.

RIZO / ΤΑΓΙΑΣ Δ., *Πορτολάνος*, Βενετία.

1574

LUTHER Martin / MAGDEBURG Hiob, *Catechesis*, Βιττεμβέργη, I. Schweirtel.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Catechismus parvus*, Λονδίνο, J. Day.

1575

LUTHER Martin / MYLIUS J., *Catechesis minor*, Βιττεμβέργη.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχειώσις*, Λονδίνο, J. Day.

1577

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του ρε της Σκοτζίας*, Βενετία, Cr. Zanetti.

LUTHER Martin / SELNECCERUS N., *Catechesis*, Λιψία, Ramba.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Κατηχισμός*, Λονδίνο.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχείωσις*, Λονδίνο, J. Day.

1578

LUTHER Martin / MYLIUS J., *Catechesis minor*, Βιττεμβέργη.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχείωσις*, Λονδίνο, J. Day.

1579

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *Disticha de Moribus, cum scholiis Erasmi Roterodami*, Anvers, H. Loeum.

1580

CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως ή κατηχησμός*, Γενεύη.

1582

AUGER E. / AUGER E., *Catechismus parvus*, J. Statius.

AUGER E. / AUGER E., *Catechismus parvus*, Τουλούζη, G. Regnault.

GREGORIUS XIII / [...], *Ομολογία της Ορθοδόξου πίστεως*, Ρώμη, F. Zanetti.

LUTHER Martin / SELNECCERUS N., *Catechesis*, Λιψία.

1583

GREGORIUS XIII / ΓΑΒΙΟΣ Ιω. Β., *Καλενδάριον Γρηγοριανόν*, Ρώμη, F. Zanetti.

GREGORIUS XIII / ΔΕΒΑΡΗΣ Ματθ., *Κανόνες και δόγματα της... Οικουμενικής εν Τριδέντω γενομένης συνόδου*, Ρώμη, F. Zanetti.

1584

LUTHER Martin / MYLIUS J., *Catechesis... Minor*, Βιττεμβέργη.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Catechismus parvus*, Λονδίνο, J. Day.

[...] / CRUSIUS M., *Acta et Scripta Theologorum*, Βιττεμβέργη, J. Krafft (haeredes).

[...] / DOLSCIUS P. [=MELANCHTHON Ph.], *Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως* [=Acta et Scripta Theologorum, Βιττεμβέργη, J. Krafft (haeredes)].

1585

[...] / MANUZIO A., *Ύμνοι της αειπαρθένου Μαρίας*, Παρίσι.

1589

LUTHER Martin / POSSELIUS J., *Κατήχησις*, Rostock, St. Müllermann.

1591-1595 ca.

[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία.

1594

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, Fr. Giuliano.

1595

CANISIUS P. / MAYR G., *Catechismus graecolatinus*, Ingolstadt, D. Sartorius.GREGORIUS I Magnus / GODINUS G., *Η θεία λειτουργία*, Παρίσι.LEDESMA J. / CASTAGNOLA V., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, L. Zanetti.

1596

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Cato Major seu De Senectute... Et Somnium... graecolatinum*, Ingolstadt, D. Sartorius.

1598

CATO D. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ. / SCALIGER J., *Disticha de moribus [=Publii Syri selectae sententiae]*, Leyden, officina Plantiniana].

1599

LUTHER Martin / NEANDER M., *Catechesis minor*, Βιτεμβέργη, J. Cratonus.

χ.χ. (15ος-16ος αι.).

CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ο μείζων, ή περί Γήρωσ... Όνειρος του Σκιπίωνος*.CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ή Περί γήρωσ*, Παρίσι, G. de Gourmont.CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *Κάτων ο μείζων... Όνειρος του Σκιπίωνος*, Λυών, Th. Payen.CICERO M. T. / ΓΑΖΗΣ Θ., *De Senectute et Somnium... traductio...*, Λυών, S. Vincent.

1602

BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, L. Zanetti.

1603

BELLARMINO R. / [...], *Dichiarazione più copiosa della Doctrina christiana*, Ρώμη.GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, M. Pinelli.

1604

LEDESMA J. / CASTAGNOLA V., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, L. Zanetti.

1606

MONTECROCE Rinaldo da / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *Confutatio legis*, Ρώμη, L. Zanetti.

1607

LUTHER Martin / NEANDER M., *Catechesis*, Legnica, Rartorius.

1608

CANISIUS P. / MAYR G., *Catechismus graecolatinus*, Παρίσι, P. Pautonnier.

1609

LEDESMA J. / CASTAGNOLA V., *Διδασκαλία χριστιανική*, Βενετία, M. Pinelli.

1610

CANISIUS P. / MAYR G., *Petit Catéchisme... en grec*, Παρίσι, G. Morel.

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, A. Pinelli.

1611

LUTHER Martin / MYLIUS J., *Catechesis*, Darmstadt, B. Hofmann.

1612

LUTHER Martin / POLIOGONIUS P., *Κατήχησις... η μικρά*, Olsnae.

1613

CANISIUS P. / MAYR G., *Κατηχισμός εικονισμένος*, Augsburg, Chr. Mang.

1615

THOMAS a Kempis / MAYR G., *De Imitatione Christi*, Augsburg, S. Nicolai.

1616

BELLARMINO R. / ΦΙΛΑΡΑΣ Λ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, B. Zanetti.

RIBADENEIRA P. / MAYR G., *Vita B. Ignati*, Augsburg.

[...] / [...], *Officium Beatae Mariae Virginis*, Παρίσι, F. Morel.

1618

RIZO / ΤΑΓΙΑΣ Δ., *Πορτολόανος*, Βενετία, Ant. Pinelli.

1620 (;

THOMAS a Kempis / MAYR G., *De Imitatione Christi*, Limoges, Ant. Mesner.

1621

CANISIUS P. / MAYR G., *Catechismus...*, Uldaricum Rem., Dilingae.

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*.

1622

[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, A. Pinelli.

1623

GREGORIUS XIII / [...], *Ομολογία της Ορθοδόξου πίστεως*, Ρώμη, Cam. Apostolica.

[...] / RÈVES J., SYLBURG F., *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις*, Λέυντεν, Elsevier.

1624

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας*, Βενετία, A. Pinelli.

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, A. Pinelli.

1626

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας*, Βενετία, A. Pinelli.

URBANUS VIII / [...], *Περίστασες αναγκαίαις*, Ρώμη, St. Paolini.

1627

[...] / RÈVES J., SYLBURG F., *Belgicarum Ecclesiarum Doctrina*, Harderwijk.

1628

BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, Prop. Fide.

BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, Prop. Fide.

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας*, Βενετία, A. Pinelli.

CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της χριστιανών πίστεως*, Haguenuau, Cl. Schleich.

LUIS de Granada / ΠΕΝΤΙΟΣ Α., *Οδηγία των αμαρτωλών*, Ρώμη, Prop. Fide.

1630

AUGUSTINUS S. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *De Trinitate* [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].

AUGUSTINUS S. / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *...ex diversis... in Evangelium Ioannis* [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].

- AUGUSTINUS S. / ΑΡΚΟΥΔΙΟΣ Π., *Περί της γνώσεως της αληθούς ζωής* [=*Opuscula aurea theologica*, Ρώμη, Prop. Fide].
- NICOLAUS V / ΓΑΖΗΣ Θ., ...*Επιστολή Νικολάου Πέμπτου Ρώμης* [=*Opuscula aurea theologica*, Ρώμη, Prop. Fide].
- THOMAS a Kempis / MAYR G., *De Imitatione Christi*, Κολωνία.

1633

- BELLARMINO R. / ΦΙΛΑΡΑΣ Λ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Παρίσι, Societas Typographica.
- NOWELL A. / WHITAKER W., *Catechismus parvus*, Λονδίνο, J. Day.

1634

- URBANUS VIII / [...], *Professio Orthodoxae Fidei*, Ρώμη, Prop. Fide.

1635

- BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική σύντομος*, Ρώμη, Prop. Fide.

1636

- ALEXANDER IV / [RICCARDO V.], *Διάταξις Κυπρία*, Ρώμη, St. Paulini.

1637

- AUGUSTINUS S. (Pseudo-) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Εγχειρίδιον*, Ρώμη, Prop. Fide.
- AUGUSTINUS S. (Pseudo-) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Μονολόγιον*, Ρώμη, Prop. Fide.
- AVILA Juan de / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Νουθετήματα πνευματικά*, Ρώμη, Prop. Fide.
- BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, Prop. Fide.
- BELLARMINO R. / ΦΙΛΑΡΑΣ Λ., *Διδασκαλία χριστιανική*, Ρώμη, Prop. Fide.
- BELLARMINO R. / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Περί αναβάσεως του νου εις τον Θεόν*, Ρώμη, Prop. Fide.
- [...] / ΚΙΓΑΛΑΣ Μ., *Διήγησις... θαύματος... αγίου Δαμασκηνού*, Βενετία, eredi di Gio. Salis.

1638

- [...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, G. P. Pinelli.
- [...] / RÈVES J., SYLBURG F., *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις*, Άμστερταμ.
- [...] / PETLEY E., *Βίβλος Δημοσίων Ευχών*, Λονδίνο, Th. Cotesi.

1641

HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, Ant. Giuliano.
RIZO / ΤΑΓΙΑΣ Δ., *Πορτολόνος*, Βενετία, G. A. Giuliano.
VLIEDERHOVEN G. de (;) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Άσκησις πνευματική*, Ρώμη, Prop. Fide.

1642

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. A. Giuliano.
[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, G. A. Giuliano.

1643

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του ρε της Σκοτίας*, Βενετία, G. V. Savioni.
DURANTE C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν*, Βενετία, A. Giuliano.
[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, G. A. Giuliano.

1646

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του ρε της Σκοτίας*, Βενετία, G. A. Giuliano.
CROCE DALLA LIRA G.C. / [...], *Πανουργία... Μπερτόλδου*, Βενετία, G. A. Giuliano.
CROCE DALLA LIRA G.C. / [...], *Αι χαριέσταται... απλότητες... Μπερτολδίνου*,
Βενετία, G. A. Giuliano.

1647

DURANTE C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν*, Βενετία, A. Giuliano.
HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, G. A. Giuliano.

1648

[...] / ΑΒΒΑΤΙΟΣ Ιερόθεος, *Των Εκκλησιών της Βελγικής*, Λέυντεν, Bon. & Abr. Elzevier.

1649

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. A. Giuliano.

1652

SERPENTINO G.-C. / ΖΑΜΙΤΡΗΣ Λ., *Η ναυτική νίκη... Ενετόν*, Βενετία, G. A. Giuliano.

1657

[...] / ROSIERS F., *Συνήγορος των ψυχών*, Παρίσι, Cl. Cramoisy.

1658

GUARINI G. B. / ΣΟΥΜΜΑΚΗΣ Μ., *Παστώρ Φίδος*, Βενετία, A. Giuliano.

LEDESMA J. / CASTAGNOLA V., *Διδασκαλία χριστιανική*, Παρίσι, Cl. Cramoisy.
[...]/ RICHARD F., ROSIERS F., *Τάρα της πίστewς*, Παρίσι, Cl. Cramoisy.

1660

CANISIUS P. / MAYR G., *Catechismus graecolatinus*, Παρίσι, S. Cramoisy.
[...]/ RÈVES J., SYLBURG F., *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις*, Ουτρέχτη, Io. a' Waesberge.

1664

HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, A. Giuliano.

1665

[...]/ DUPORT J., *Βίβλος της δημοσίας ευχής*, Καίμπριτζ, J. Field.

1667

[...]/ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, O. Albrizzi.

1670

AUGUSTINUS S. / ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ., *De Trinitate* [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].
AUGUSTINUS S. / ΚΥΔΩΝΗΣ Δ., *...ex diversis... in Evangelium Ioannis*, [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].
AUGUSTINUS S. / ΑΡΚΟΥΔΙΟΣ Π., *Περί της γνώσεως της αληθούς ζωής*, [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].
NICOLAUS V. / ΓΑΖΗΣ Θ., *...Επιστολή Νικολάου Πέμπτου Ρώμης* [=Opuscula aurea theologica, Ρώμη, Prop. Fide].

1671

AUGUSTINUS S. (Pseudo-) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Εγχειρίδιον*, Ρώμη, Prop. Fide.
AUGUSTINUS S. (Pseudo-) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Μονολόγιον*, Ρώμη, Prop. Fide.
AVILA Juan de / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Νουθετήματα πνευματικά*, Ρώμη, Prop. Fide.
BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία χριστιανική Ορθόδοξη*, Ρώμη, Prop. Fide.
GREGORIUS XIII / [...], *Ομολογία της Ορθοδόξου πίστewς*, Ρώμη, Prop. Fide.
HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, N. Γλυκής.
RIZO / ΤΑΓΙΑΣ Δ., *Πορτολάνος*, Βενετία, A. Giuliano.
URBANUS VIII / [...], *Professio Orthodoxae Fidei*, Ρώμη, Prop. Fide.
VLIEDERHOVEN G. van (;) / ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ., *Άσκησις πνευματική*, Ρώμη, Prop. Fide.
[...]/ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, N. Γλυκής.

1673

[...] / PETLEY E., *Catechesis Ecclesiae Anglicanae*, Καίμπριτζ, J. Hayes.

1674

DURANTE C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν*, Βενετία, A. Giuliano.

1675

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, Ν. Γλυκής.

TARCHAGNOTA G. [= ΤΑΡΧΑΝΙΩΤΗΣ Ιω.] / ΚΟΝΤΑΡΗΣ Γ., *Ιστορία παλαιαί... πόλεως Αθήνης*, Βενετία, A. Giuliano.

NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχείωσις*, Λονδίνο, Ant. Clark.

1677

MANNI G. B. / ΣΚΟΥΦΟΣ Γ., *Τέσσαρα Αξιώματα της Χριστωνύμου φιλοσοφίας*, Ρώμη, Prop. Fide.

GIOVIO P. / ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Ιεροσολύμων, *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, Βενετία, Ν. Γλυκής.

1678

AEGIDIUS a Cesaro / [CHRYSOSTOMO ALTERO;], *Απολογίαί*, Βενετία, V. Mortali.

1681

HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, Ν. Γλυκής.

HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, A. Giuliano.

1682

GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία.

[...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, M. A. Barboni.

1683

BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας*, Βενετία, M. A. Barboni.

CROCE DALLA LIRA G. C. / [...], *Πανουργία Υψηλόταται του Μπερτόλδου*, Βενετία, A. Giuliano.

[...] / DUPORT J., *Κατήχησις και τάξις της Βεβαιώσεως*, Λονδίνο, Sam. Carr.

1685

HEISTERBACH C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Αμαρτωλών Σωτηρία*, Βενετία, M. A. Barboni.

1686

- CANISIUS P. / MAYR G., *Catechismus graecolatinus*, Caen, J. Cavelier.
 DURANTE C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Γεωπονικόν*, Βενετία.
 JUSTINUS M. J. / ΜΑΚΟΛΑΣ Ι., *Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος*, Βενετία,
 Μ. Α. Barboni.
 OVIDIUS N. P. / ΜΑΚΟΛΑΣ Ι., ...*Τινες μύθοι* [=Βιβλίον ιστορικών, Βενετία, Μ. Α.
 Barboni].
 LEDESMA J. / ΜΗΤΡΟΥ Μιχαήλ (επιμ.) [=CASTAGNOLA V.], *Διδασκαλία χριστιανική*, [=Βιβλίον ιστορικών, Βενετία, Μ. Α. Barboni].

1687

- LEDESMA J. / [...], *Διδασκαλία χριστιανική*, Παρίσι, P. Eclassan.
 NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχείωσις*, Λονδίνο, Ant. Clark.
 [...] / [...], *Ακολουθία της Μακαρίας Παρθένου Μαρίας*, Πάδοβα, Seminario.

1688

- GOZZADINI T. / [...], *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, Ν. Σάρος.
 SEGNERI P. / ΒΑΡΟΥΧΑΣ Α., *Εβδομαδευχάριον*, Βενετία, Μ. Α. Barboni.

1695

- BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ., *Διδασκαλία κριστιανική σύντομος*, Πάδοβα, Seminario.

1696

- DURANTE C. / ΛΑΝΔΟΣ Α., *Γεωπονικόν*, Βενετία.

1697

- [...] / DUPORT J., *Κατήχησις και τάξις της Βεβαιώσεως*, Λονδίνο.

1698

- CANTEMIR D. / ΚΑΚΑΒΕΛΑΣ Ιερ. (;), *Divanul... Κριτήριον ή διάλεξις του σοφού με τον κόσμον*, Ιάσιο, Athanasie & Dionisie.
 LUTHER Martin / RHENIUS J., *Catechesis*, Λυβία, F. Lankisch - Io. Colerus.
 [...] / [...], *Ακολουθία της Μακαρίας Παρθένου Μαρίας*, Πάδοβα, Seminario.

1699

- BOCCACCIO G. / ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ., *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας*, Βενετία, Ν. Γλυκής.
 [...] / ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μ., *Ιστορία της Σωσάννης*, Βενετία, Ν. Γλυκής.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΩΝ

ΑΒΒΑΤΙΟΣ Ιερόθεος	[...], <i>Των Εκκλησιών της Βελγικής</i> , 1648.
ΑΡΚΟΥΔΙΟΣ Π.	AUGUSTINUS [= HONORIUS AUGUSTODUNENSIS], <i>Περί της γνώσεως της αληθούς ζωής</i> , 1630.
AUGER E.	AUGER E., <i>Κατηχημός</i> , 1569.
ΒΑΡΟΥΧΑΣ Α.	SEGNERI P., <i>Εβδομαδευχάριον</i> , 1688.
ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ.	AVILA Juan de, <i>Νουθετήματα πνευματικά</i> , 1637. BELLARMINO R., <i>Περί αναβάσεως του νου</i> , 1637.
ΓΑΒΙΟΣ Ιω. Β.	[...], <i>Καλενδάριον Γρηγοριανόν</i> , 1583.
ΓΑΖΗΣ Θ.	CICERO M. T., <i>Περί γήρωσ, Όνειρος</i> , 1517.
CASTAGNOLA V.	LEDESMA J., <i>Διδασκαλία χριστιανική</i> , 1595.
CHRYSOSTOMO ALTERO (;)	AEGIDIUS a Cesaro, <i>Απολογία</i> , 1678.
CRUSIUS M.	[...], <i>Acta et Scripta Theologorum</i> , 1584.
ΔΕΒΑΡΗΣ Ματθ.	[...], <i>Κανόνες και δόγματα της... εν Τριδέντω γενομένης συνόδου</i> , 1583.
ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ Μάρκ.	[...], <i>Ιστορία της Σωσάννης</i> , 1569.
DOLSCIUS P.	[...], <i>Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως</i> , 1560.
[=MELANCHTHON Ph.]	DUPORT J. [...], <i>Βίβλος της δημοσίας ευχής</i> , 1665.
ESTIENNE H.	CALVIN J., <i>Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως</i> , 1551.

GODINUS G.	GREGORIUS I Magnus, <i>Θεία λειτουργία</i> , 1595.
ΚΑΚΑΒΕΛΑΣ Ιερ. (ς)	CANTEMIR D., <i>Divanul... Κριτήριον</i> , 1698.
ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ι.	[...], <i>Παλαιά και νέα Διαθήκη</i> , 1536.
ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ι. Μ.	BELLARMINO R., <i>Διδασκαλία χριστιανική</i> , 1602.
ΚΙΓΑΛΑΣ Μ.	[...], <i>Διήγησις... θαύματος... αγίου Δαμασκηνού</i> , 1637.
ΚΟΝΤΑΡΗΣ Γ.	TARCHAGNOTA G. [= ΤΑΡΧΑΝΙΩΤΗΣ Ιω.] (κ.ά.), <i>Ιστορίαι παλαιαί... πόλεως Αθήνης</i> , 1675.
ΚΥΔΩΝΗΣ Δ.	MONTECROCE R., <i>Confutatio Alcorani</i> , 1509. AUGUSTINUS, ... <i>ex diversis... in Evangelium Ioannis</i> , 1630.
ΛΑΝΔΟΣ Α.	HEISTERBACH C. (κ.ά.), <i>Αμαρτωλών Σωτηρία</i> , 1641. DURANTE C., <i>Γεωπονικόν</i> , 1643.
MAGDEBURG Hiob	LUTHER Martin, <i>Catechesis</i> , 1560.
ΜΑΚΟΛΑΣ Ι.	JUSTINUS M. J., <i>Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος</i> , 1686. OVIDIUS N. P., ... <i>Τινες μύθοι</i> , 1686.
ΜΑΝΟΥΖΙΟ Α.	[...], <i>Ώραι της αεί παρθένου Μαρίας</i> , 1497.
MAYR G.	CANISIUS P., <i>Catechismus graecolatinitus</i> , 1595. THOMAS a Kempis, <i>De Imitatione Christi</i> , 1615. RIBADENEIRA P., <i>Vita B. Ignati</i> , 1616.
ΜΗΤΡΟΥ Μιχ.	LEDESMA J., ... <i>Διδασκαλία χριστιανική</i> (επιμ.), 1686.
ΜΥΛΙΟΥΣ Ι.	LUTHER Martin, <i>Catechesis minor</i> , 1572.

ΜΩΡΑΪΤΗΣ Αιμ.(ς)	BOCCACCIO G., <i>Θησέος και γάμου της Εμηλίας</i> , 1529.
NEANDER M.	LUTHER Martin, <i>Κατήχησις... η καλουμένη μικρά</i> , 1556.
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Ιεροσολύμων	GIOVIO P., επίσκ., <i>Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας</i> , 1677.
PETLEY E.	[...], <i>Catechesis Ecclesiae Anglicanae</i> , 1673.
ΦΙΛΑΡΑΣ Α.	BELLARMINO R., <i>Διδασκαλία χριστιανική</i> , 1616.
ΠΙΛΑΝΟΥΔΗΣ Μ.	CATO D., <i>Γνώμαι παραινετικάί</i> , 1495. AUGUSTINUS S., <i>De Trinitate</i> , 1630.
POLIOGONIUS P.	LUTHER Martin, <i>Κατήχησις... η μικρά</i> , 1612.
POSSELIUS J.	LUTHER Martin, <i>Κατήχησις</i> , 1589.
ΠΑΡΤΟΥΡΟΣ Α.	MUSSO C., <i>Διδαχαί</i> , 1560.
PENTIOS A.	LUIS de Granada, <i>Οδηγία των αμαρτωλών</i> , 1628.
ΡΟΔΙΝΟΣ Νεόφ.	AUGUSTINUS S. (Pseudo-), <i>Μονολόγιον</i> , 1637. — <i>Εγχειρίδιον</i> , 1637. VLIEDERHOVEN G. van (ς), <i>Άσκησις πνευματική</i> , 1641.
RÈVES J., SYLBURG F.	[...], <i>Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις και κατήχησις</i> , 1623.
RHENIUS J.	LUTHER Martin, <i>Catechesis</i> , 1698.
RICCARDO V. (ς)	ALEXANDER IV, <i>Διάταξις Κυπρία</i> , 1636.
RICHARD F., ROSIERS F.	[...], <i>Τάργα της πίστεως</i> , 1658.

ROSIERS F.	[...], <i>Συνήγορος των ψυχών</i> , 1657.
ROSIERS F., RICHARD F.	[...], <i>Τάρα της πίστεως</i> , 1658.
SELNECCERUS N.	LUTHER Martin, <i>Catechesis</i> , 1577.
ΣΚΟΥΦΟΣ Γ.	MANNI G. B., <i>Τέσσαρα Αξιώματα της Χριστωνύμου φιλοσοφίας</i> , 1677.
ΣΟΥΜΜΑΚΗΣ Μ.	GUARINI G. B., <i>Παστώρ Φίδος</i> , 1658.
SYLBURG F., RÈVES J.	[...], <i>Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησης και κατήχησις</i> , 1623.
ΤΡΙΒΙΖΑΝΟΣ Θ.	OVIDIUS N., <i>Επιστολή, Πάρις Ελένη χαίρειν</i> , 1554.
ΤΡΙΒΩΛΗΣ Ιάκ.	BOCCACCIO G., <i>Ιστορία του Ρε της Σκοτίας</i> , 1523.
WHITAKER W.	[...], <i>Βίβλος των δημοσίων ευχών</i> , 1569. NOWELL A., <i>Κατηχισμός</i> , 1573.— <i>Catechismus parvus</i> , 1574.— <i>Χριστιανισμού Στοιχείωσις</i> , 1577.
ZAMITPΗΣ Λ.	SERPENTINO G.-C., <i>Η ναυτική νίκη... Ενετών</i> , 1652.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΝΔΕΙΞΕΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

- BM *British Museum General Catalogue of Printed Books to 1955. Compact Edition*, τ. 1-27, Νέα Υόρκη 1967.
- BNP *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs*, τ. 1-231, Παρίσι 1897-1981 (ανατύπωση Mayenne 1960).
- BRUNET J.-Ch. BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, I-VIII, ανατύπωση Παρίσι 1965.
- D.T.C. A. VACANT, E. MANGENOT, E. AMANN, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 1-15, Παρίσι 1909-1950.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ I. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.
- EIDENEIER H. EIDENEIER, «Von der Handschrift zum Druck: Martinus Crusius und David Höschel als Sammler griechischer Venezianer Volksdrucke des 16. Jahrhunderts», *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* (έκδ. H. Eideneier), Wiesbaden 1994, 93-III.
- HOFFMAN S.F.W. HOFFMAN, *Bibliographisches Lexikon der gesamten Literatur der Griechen*, I-III, Λιψία 1838, ανατύπωση Άμστερνταμ 1961.
- Α.Χ.Προσδ. Γ. ΛΑΔΑΣ, Α. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στην ελληνική βιβλιογραφία του Émile Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII*, Αθήνα 1976.
- ΠΑΠ Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48), Αθήνα 1984.

ΠΑΠ.Παρ.	Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci- 1800). Τόμος δεύτερος (Παράρτημα). Προσθήκαι – συμπληρώσεις – διορθώσεις</i> (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48), Αθήνα 1986.
ΠΑΠ.Προσθ.	Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή πρώτη», <i>Ο Ερασιστής</i> , 14 (1977), 138-184.
ROZEMOND	K. ROZEMOND, <i>Archim. Hierotheos Abbatios 1559-1664</i> , Λέυντεν 1966.
ΣΦΟΙΝΗ	A. ΣΦΟΙΝΗ, «Τέσσερις αβιβλιογράφητες μεταφράσεις (16ος-18ος αι.)», <i>Ο Ερασιστής</i> , 19 (1993), 326-328.
SOMMERVOGEL	C. SOMMERVOGEL, <i>Bibliothèque de la Compagnie de Jésus</i> , Louvain 1960 (φωτομηχανική ανατύπωση).

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

<>	Στον κατάλογο: ο τίτλος του πρωτοτύπου από τον τίτλο της μετάφρασης.
A'	Στον κατάλογο: παραπέμπει στα κεφάλαια του Α' μέρους (π.χ. Α' ΙΙΙ.Ι.δ. : βλ. το κεφ. «Αντιρρητικά κείμενα και ετερόδοξες ομολογίες»).
[...]	Στο χρονολόγιο και στο ευρετήριο μεταφραστών: άγνωστος συγγραφέας ή συλλογικό έργο.
ΓΕΝ	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
ΕΒΕ	Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών

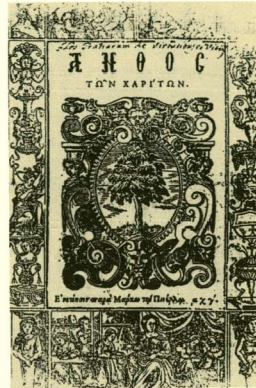
ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BPA	Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας
ΔΙΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
OCP	Orientalia Christiana Periodica
RESEE	Revue des Études du Sud-Est Européen

EIKONEΣ

1. Άνθος των Χαρίτων, Βενετία 1546

2. Άνθος των Χαρίτων, Βενετία 1603

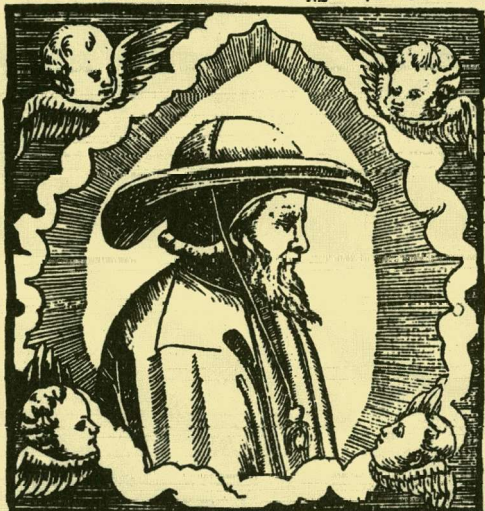

3. Παλαιά και Νέα Διαθήκη, Βενετία 1536

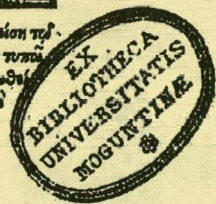

4. Παλαιά και Νέα Διαθήκη, Βενετία 1567

ΔΙΔΑΧΑΙ ΑΛΕΞΙΟΥ
 ΓΕΡΕΩΣ ΤΟΥ ΡΑΡΤΟΤΡΟΥ ΚΑΙ ΧΑΡΤΟ-
 Φύλακος καρκύρας του η το βιβλίον κηλεύεται. ἐπειδὴ ἐπέβη ἐν
 ἑαυτῷ, τὰς ἰδίας αἰσὶ διδάχας ἄπο κρηθ' οἰρμῶν ἔταξεν διηρημά-
 τας ἀρρυθμῶς ἔταξι καὶ σιωπῆς αὐτῶν πρὸς οὐμοῖς ἠδικαίετα
 ἔβη πλοῖς. ἔβη πλοῖς παρὰ τὴν κοινὴν ἀφ' ἑλκετὸν
 πρὸς μαγιστὴν ἐφίλεμα πατρὸς τ' ἁριστοτύμου λαῖ.

Χάρετι τῆς ἐκλαμψεσῆς ἀρχῆς τῆς ἐν τῷ, διαρηθίσθη τῆς.
 εἰρημῶν ἰερέων δι' ἑτῶν δέκα ἴνα μή τις ἕτερος τολμήσῃ τοῦ
 σμῆ αὐτοῖς ἐφ' ἑαυτῇ τῇ πόλει, μήτις ἄλλοθι σμῆ τυπωθῆ-
 σαι πωλῆσῃ ἐν τοῖς χερσὶ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. εἰ δὲ
 μὴ δόσῃ δὲ πλεονεχίοντες ἐβημοσίους, καὶ
 τ' ἄλλοθις ἐν τῇ χάρετι γέγραπται.

ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ

Α. 1781

καὶ αὐτ.
 facta in Venetia
 die 16. Julii. 1573.
 Paul. XXIV.
 P. 15.

CON GRATIA, ET PRIVILEGIO
 del Illustrissimo Dominio, che nessuno non
 possi stampar la presente opera sotto le
 pene contenute in esso privilegio.
IN VENETIA. 1573. Nel mese di Zugno.

6. Πορτολάνος, Βενετία 1573

Πατριώτῳ τῷ Σπυρίδῳ.
ἔπι αἴφια.

7. Κατήχηση Καλθίνου, Γενεύῃ 1551

ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΙΣ ΤΗΣ
Χριστιανῶν πίστεως, ἢ Κατηχησιμὸς,
καὶ τῶν παλαιῶν ὀνομασίαι.
Τούτου καὶ τύπος ἢ ὀκκλησιαστικῶν ἡθροσε-
πίθῃ δ' ἁλῶν.

RVDIMENTA FIDEI
Christianæ, vel Rudis & elementa-
ria quædam institutio: quam Cate-
chisimum veteres appellarunt.

Huic addita est Ecclesiasticarum precum
formula,

Græcè & Latine.

ANNO M. D. LXIII
EXCVDEBAT H. STERH.
Illuſtrū viri Huldrici Fuggeri typogr.

8. Κατήχηση Καλθίνου, Γενεύῃ 1563

C A T E C H E S I S
D. M A R T I N I
L V T H E R I
M I N O R :

G E R M A N I C E,
L A T I N E,
G R A E C E, &
E B R A I C H E.

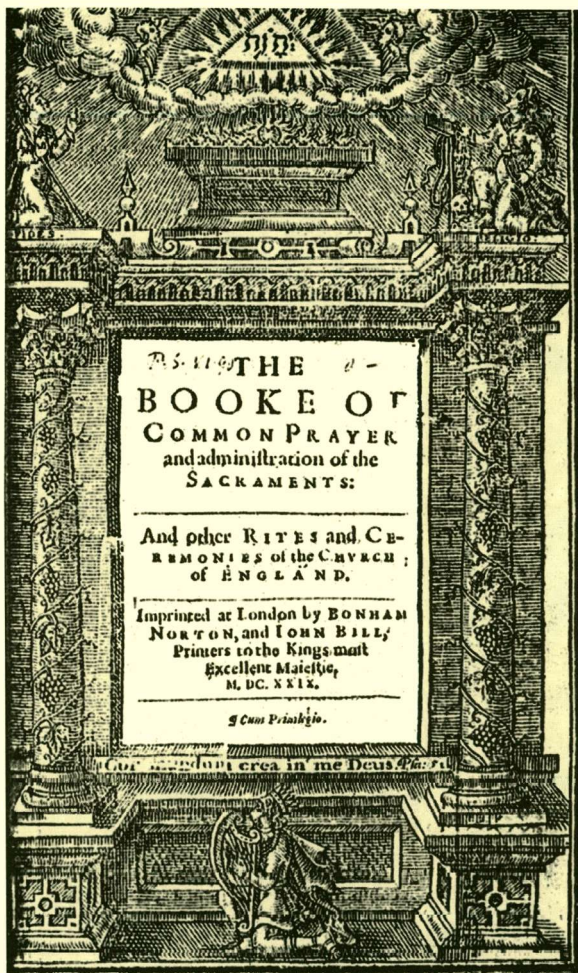
Edita studio & opera

M. Iohannis Claij Hertzberg.

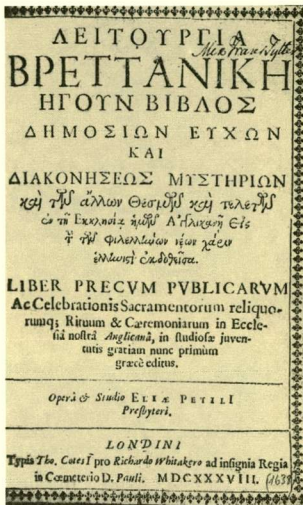
Iterum recognita & emendata,

Wittemberg, Anno M. D. LXXXIIII

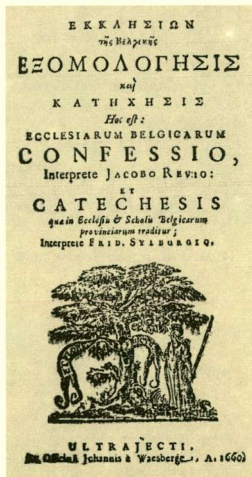
10. Αγγλικανική Κατήχηση (πρωτότυπο), Λονδίνο 1629

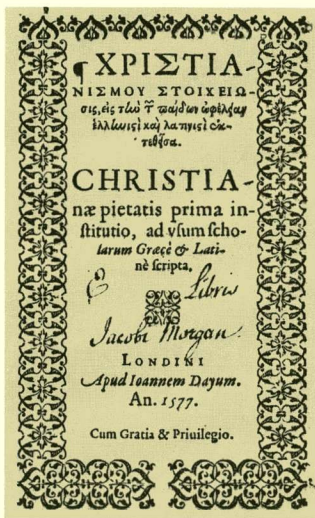
11. Αγγλικανική Κατήχηση, Λονδίνο 1638

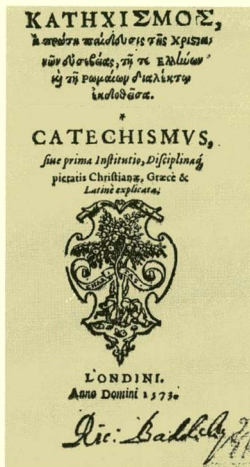
12. Αγγλικανική Κατήχηση,
Καίμπριτζ 1665

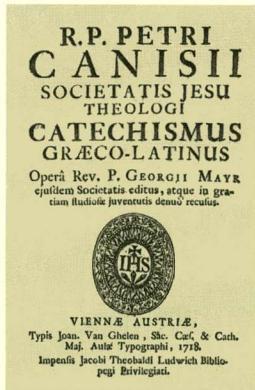
13. Βελγική Κατήχηση, Ουτρέχτη 1660

14. Μέση Κατήχηση Nowell, Λονδίνο 1577

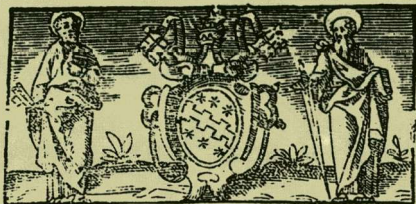
15. Μεγάλη Κατήχηση Nowell,
Λονδίνο 1573

16. Κατήχηση Κανίσιου, Βιέννη 1718
[ἀ έκδ. 1595]

17. Κατήχηση Κανίσιου εικονογραφημένη, Augsburg 1613

BEatus homo, qui inuenit sapientiam, & qui adit prudentia. Melior est acquisitio eius negotiatione auri, & argenti prima, & purissimi, fructus eius pretiosior est cunctis opibus, & omnia quae desiderantur, huic non valent comparari. Longitudo dierum in dextera eius, & in sinistra illius dititix & gloria. Vix eius vix pulchrae, & omnes semitae eius pacificae. Lignum vix est ijs qui apprehendunt ipsam, & qui tenuerint eam beati.
Prove. b. 3.

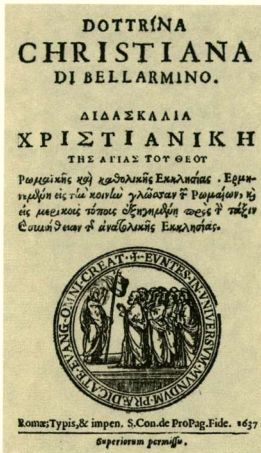
Μακάριος ὁ ἄνθρωπος ὁ ποὺ εὗρεκα τὴν σοφίαν, καὶ ἐπίστωσαν αὐτὸν εἰς τὴν πρῶτην μάδα. Τὸ κέρδος τῆς ἐπίστωσεως ἔστιν ἀγαθὸν παρὰ τὴν πρῶτην ἀργύριον, καὶ ἀργύριον ἀσμίον πρῶτον, καὶ χρυσὸν πρῶτον. ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἔστιν ἀξιόλογον ἀπὸ τῆς ἀφ᾽ αὐτῆς. καὶ ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἔστιν ἀξιόλογον ἀπὸ τῆς ἀφ᾽ αὐτῆς. καὶ ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἔστιν ἀξιόλογον ἀπὸ τῆς ἀφ᾽ αὐτῆς. καὶ ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἔστιν ἀξιόλογον ἀπὸ τῆς ἀφ᾽ αὐτῆς.
Παριμιὼν γ.

MAcarius ho ánthropos, hopú huuriche tin tophian, che hópios plithéni is tin frontimátha. Tò chérchos tis ine calliteron pará tin pramatian tû chrvsáfu, ché tû asmiû prótu, ché catharotáru. ho carpós tis ine timióteros ché axasómenos pará hólá tà hypárchonda ché hósá epithymánde dhén dhynunde ná stamátison embrosfátis. hi macrochonia ine dhexátis, che seruátis plútos. ché dhóxa. hi strátes tis ine émo: fes, ché hólatis tà mouofátia iriceména. Xylon tis fois ine echinón hopú tin thélusin láui, ché macarij echini hopú tin thélusin cratiûn. Parimiôn. 3.

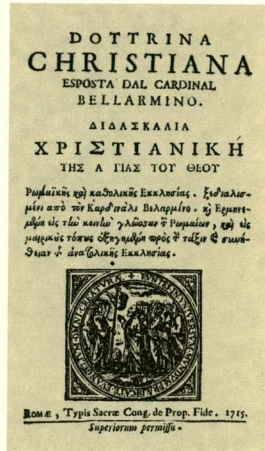
Imprimatur, si placeo Reuorendifs. P. Mag. S. Pak B. Gypsius Vicefger.

Imprimatur.

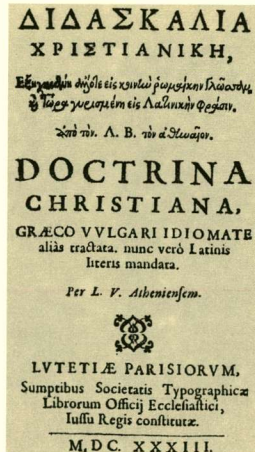
Fr. Angelus Baronius Venetus Mag. & socius Reuerendifs. P. Mag. Sacri Apostolici Palatij ord. Præd.

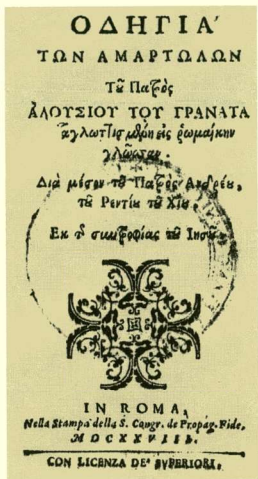
19. Κατήχηση Bellarmino (σύντομη),
Ρώμη 1637

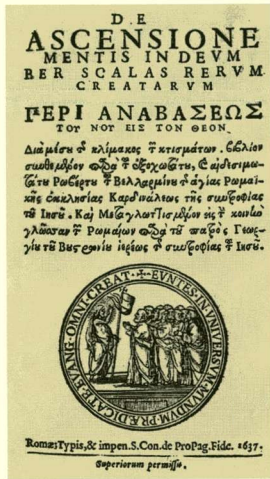
20. Κατήχηση Bellarmino (σύντομη),
Ρώμη 1715

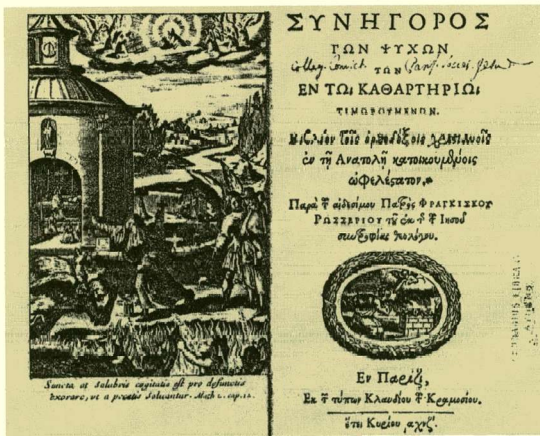
21. Κατήχηση Bellarmino (εκτεταμένη),
Παρίσι 1633

22. Οδηγία των αμαρτωλών, Ρώμη 1628

23. Περί αναβάσεως του νου εις τον Θεόν, Ρώμη 1637

24. Συνήγορος των ψυχών, Παρίσι 1657

I
ΤΟΥ ΕΝΑΓΓΟΙΣ
ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ
 ΑΓΓΟΥΣΤΙΝΟΥ
 ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΙΠΠΩΝΗΣ

Μονολόγιον
 Τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν,
 Βιβλίον ἓν.

Περὶ τῆς ἀεικλιζή το γλυκύητι
 τῷ Θεῷ . Κεφαλ. α.

Ξ ΕΓΝΩΡΙΣΑ κῆ
 εἰς ἵστῆνα ὅπῃ μὲ
 γνωρίζεις. αἱ σὲ ἐ-
 γνωρίσα διώσιμῃ
 οἱ ψυχῆς μου δὴζον
 μοὶ τὸ λόγῃ σου παρηγορία μου. αἱ
 σὲ ἰδῶ φῶς ἑβὶ ὁμματαῖν μου. ἴλασι
 Α ρα-

25. Μονολόγιον, Ρώμη 1637

DOCUMENTI
SPIRITUALI
 DEL P. MAESTRO
 GIOVANNI D'AVILA.

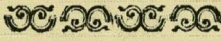
ΝΟΥΘΕΤΗΜΑΤΑ
 ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ
 ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ
 ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΑΒΗΛΑ,
 μαγιάλου διδασκαλοῦ τῆς πνευ-
 ματικῆς ζωῆς.

Ἐπιμνησθῆναι εἰς τὴν κοινὴν γλῶσ-
 σαν ἑβὶ Ρωμαίων, ὅσοι κοινῆ
 ἀφίλειαν ἑβὶ ἀλαβῶν
 ἀφ' ἑσέωνται.

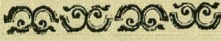
IN ROMA.
 Nella stampa della Sac. Congr. de Propag. Fide.
 MDCCLXXI.
 CON LICENZA DE' SUPERIORI.

26. Νουθετήματα πνευματικά, Ρώμη 1671

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ
ΝΟΥΘΕΤΗΜΑΤΑ
 ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ
 ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΑΒΗΛΑ.

Α Τ Ε Χ Ε ἀδελφί
Κ μου, ὅτι καθεὶς πολ-
 λὴ ἠθῆλα παλαιῶν,
 καὶ ἠὸ ἕνα γημεθῆ,
Λ λομαζόντας, ὅτι δὴν
 ἀξίει, ἔτι ἀφ' ἑβὶ ἵσποτες, ἔτι κα-
 μνά εἰς τὸ ἀποκαίμενον εἰς τὴν σῶ-
 σαν τῷ Θεῷ ἢ ἀλάβῃα τῷ καὶ πα-
 ῖσποτες, μὲ τὰ ὅποια ἡ ψυχὴ πόνει
 ἀμαστοῦ, καὶ ἀμαζόντες ἑβὶ αἱ-
 τὴν ἀφ' ἑσέωνται πᾶ περιπατῆ δινα-
 τῷ εἰς τὴν σῶσαν τῷ πνεύματι,
 ἵστονας καὶ τῆτι ἢ παλαιῶν ἑβὶ
 ἵστονας τῆς εἰς τὴν σκορπισμῶν, ὅπῃ
 ἔχουσι οἱ ψυχῆς ἑβὶ καὶ ἑβὶ μὲ
 τὴν φαντασία, ἔτι ἑβὶ ἑβὶ ὅτι γα-
 Α 3 λου-

27. Νουθετήματα πνευματικά, Ρώμη 1671

DE
IMITATIONE
CHRISTI.

LIBRI QVATVOR.

AVTHORE
THOMA A KEMPIS *Canonico*
Regulari, ordini Dni
Augustini.

Ad Autographum emendati.

Editio vltima prioribus castigatior.

AVGVSTORITI PICTONVM,
Ex prælo ANTONII MESNERII Regis &c
Academix Typographi.

ΕΡΜΗΝΕΙΑΙ
ΕΤΣΕΒΕΙΣ

Τῷ ψυχφιλίστῳ, καὶ θαυμαστῷ
Βιβλίῳ Περὶ Μίμησις Χριστοῦ
ὁμομαζομίου,

Μὲ Σπύχασεσ τελεματικαῖσ, ἔ Κατά-
μυξῃ εἰς καθὲ Κεφάλαιον.

ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣ ΑΙ

Τῷ Ὑψηλοτέρῳ καὶ Γαλιωστέῳ Αὐθιγέρ, καὶ
Ἡγμένῳ πάσας Οὐρανοβλαχίας.

ΚΥΡΓΩ, ΚΤΡΓΩ,

ΜΙΧΑΗΛ ΡΑΚΟΒΙΤΖΗ.

Ναὺ πρώτῳ τυπωθῆσαι, ἔ μετ' ἐπιμολογίας πλεῖ-
στες διορθωθῆσαι.

Ε Ν Ε Τ Γ Η Σ Ι 1748.

Παρά Ἀντιλήν τῆ Βερονί.

Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

29. Μίμηση Χριστοῦ, Βενετία 1748

ΕΡΜΗΝΕΙΑΙ
ΕΤΣΕΒΕΙΣ

Τοῦ ψυχφιλίστῳ; καὶ θαυμαστῷ
Βιβλίῳ ὁμομαζομίου,

ΠΕΡΙ ΜΙΜΗΣΕΩΣ ΧΡΙΣΤΟΥ.

Μὲ Σπύχασεσ τελεματικῶν, ἔ Κατάμυξῃ
εἰς καθὲ Κεφάλαιον.

Ναὺσ τυπωθῆσαι, μετ' ἐπιμολογίας πλεῖστεσ διορ-
θωθῆσαι, καὶ ἢ τῆσ παρηργίας τῆσ Ἐπι-
ραβόσων διασωθῆσαι.

εΨῆ ΕΝΕΤΗΣΙΝ, 1770.

Παρά Δημοστρεῖον Θεοδοσίον τῷ Ἰ Πανασιωτικῶν.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

30. Μίμηση Χριστοῦ, Βενετία 1770

Παμμεγίστη
ΥΦΗΛΟΤΑΤΗ
ΤΟΥ ΜΠΕΡΤΟΛΔΟΥ,

Εἰς τὰς ἐπίκαι φαρμακείας τῆς χημείας παρού-
ρης καὶ θεμιτοῦ ὁποῖος ὑπερῶν διαίτησιν, καὶ
ἀντιβασίαν πρὸς οὐτὰ ἰσχυροῦσιν, καὶ πρε-
τιὰς ἐξ τῆς πόλεως Ἐξουσιῶνται ἐπιρρίπτοντες αὐτῶν
τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, καὶ βασιλικῆς σπιθαιολογίας.

Ὁ ΜΟΥ ΔΕ ΚΑΙ Ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑὐΤΟΥ
ἐπιπέσει καὶ ἐν οὐτῶν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰ-
σχυροῦσιν κατ' ἀποδοχὴν ἰσχυροῦσιν.

Πόσιμα νέου, ἀπὸ πολλῶν χημείων καὶ οὐσιων ὑπε-
ρλάος διαίτη τῆς Γ' αἰῶνος Καίσαρος διὰ τοῦ Κηρύξι.

Καὶ τὸ μὲν ἰα φαρμακείαν ἀπὸ τῶν ἰσχυροῦσιν ἢ
πρὸς τὸν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰσχυροῦσιν.

Conlicentia de Superiori, & Privilegio :-

ΠΡΟΤΥΠΟΝ

Εὐνοῦσθ' ἢς τὸν ΒΑΣΙΛΕΥΣΑ, ΚΑΤ' ἄρτις τῆς Γ' αἰῶνος
Αὐτοῦ ΚΑΙΣΑΡΟΣ. ὈΡΘΟΝ. :-

Βασιλικὴν ἐπιπέσει τὴν ἀρτιότητον.

31. Μπερτόλδος, Βενετία 1646

ΔΙΔΑΧΕΣ
Α' Ν Α' Μ Ε Σ Α
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,
ΚΑΙ ΜΠΕΡΤΟΛΔΟΥ :-

Προφάσις ὁ Βασιλέως :-

Β. Ὅτις ἔσται ἐπιπέσει ἰσχυροῦσιν καὶ ἄλλῶν ἰ-
σχυροῦσιν ἢ ἄλλῶν ἰσχυροῦσιν.

Μκ. Ἐγὼ δὲ διαίτη ἀντιβασίαν, ἐπιπέσει τῶν ἰ-
σχυροῦσιν ἢ Μάριαν, καὶ ὁποῖος ἀρτιότητον ἰ-
σχυροῦσιν.

Β. Ὅτις ἔσται ἀντιβασίαν ἰσχυροῦσιν ἢ ἀντιβασίαν.

Α 4 καί

32. Μπερτόλδος, Βενετία 1646

40 Πάμμεγίστη ὑψηλοτάτη
Αἰσθητικὴ τῆς Παρὰ τῆς

ΠΡὸς ἀρτιότητον τῆς Παρὰ τῆς ἐπιπέσει τῶν
ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰσχυροῦσιν, ὁποῖος ἰσχυροῦσιν ἢ
ἀντιβασίαν πρὸς οὐτὰ ἰσχυροῦσιν, καὶ πρε-
τιὰς ἐξ τῆς πόλεως Ἐξουσιῶνται ἐπιρρίπτοντες αὐτῶν
τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, καὶ βασιλικῆς σπιθαιολογίας.

Ὁ ΜΟΥ ΔΕ ΚΑΙ Ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑὐΤΟΥ
ἐπιπέσει καὶ ἐν οὐτῶν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰ-
σχυροῦσιν κατ' ἀποδοχὴν ἰσχυροῦσιν.

Πόσιμα νέου, ἀπὸ πολλῶν χημείων καὶ οὐσιων ὑπε-
ρλάος διαίτη τῆς Γ' αἰῶνος Καίσαρος διὰ τοῦ Κηρύξι.

Καὶ τὸ μὲν ἰα φαρμακείαν ἀπὸ τῶν ἰσχυροῦσιν ἢ
πρὸς τὸν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰσχυροῦσιν.

Conlicentia de Superiori, & Privilegio :-

ΠΡΟΤΥΠΟΝ

Εὐνοῦσθ' ἢς τὸν ΒΑΣΙΛΕΥΣΑ, ΚΑΤ' ἄρτις τῆς Γ' αἰῶνος
Αὐτοῦ ΚΑΙΣΑΡΟΣ. ὈΡΘΟΝ. :-

Βασιλικὴν ἐπιπέσει τὴν ἀρτιότητον.

33. Μπερτόλδος, Βενετία 1646

Ὁμορφίαι τοῦ Μπερτόλδου

Ὁ Μπερτόλδος ἐπιπέσει, μετὰ τῶν ἰσχυροῦσιν
καὶ ἀντιβασίαν πρὸς οὐτὰ ἰσχυροῦσιν, καὶ πρε-
τιὰς ἐξ τῆς πόλεως Ἐξουσιῶνται ἐπιρρίπτοντες αὐτῶν
τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, καὶ βασιλικῆς σπιθαιολογίας.

Ὁ ΜΟΥ ΔΕ ΚΑΙ Ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑὐΤΟΥ
ἐπιπέσει καὶ ἐν οὐτῶν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰ-
σχυροῦσιν κατ' ἀποδοχὴν ἰσχυροῦσιν.

Πόσιμα νέου, ἀπὸ πολλῶν χημείων καὶ οὐσιων ὑπε-
ρλάος διαίτη τῆς Γ' αἰῶνος Καίσαρος διὰ τοῦ Κηρύξι.

Καὶ τὸ μὲν ἰα φαρμακείαν ἀπὸ τῶν ἰσχυροῦσιν ἢ
πρὸς τὸν ἰσχυροῦσιν, καὶ ἄλλῶν ἰσχυροῦσιν.

Conlicentia de Superiori, & Privilegio :-

ΠΡΟΤΥΠΟΝ

Εὐνοῦσθ' ἢς τὸν ΒΑΣΙΛΕΥΣΑ, ΚΑΤ' ἄρτις τῆς Γ' αἰῶνος
Αὐτοῦ ΚΑΙΣΑΡΟΣ. ὈΡΘΟΝ. :-

Βασιλικὴν ἐπιπέσει τὴν ἀρτιότητον.

34. Μπερτόλδος, Βενετία 1646

ΕΣΦΟΡΙΑΙ ΠΑΛΑΙΑΙ
 ΚΑΙ ΠΑΝΙΩΦΕΛΙΜΟΙ
 ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ
ΠΟΛΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ.
 ΑΓΓΙΝΕΣ ΕΣΥΝΑΘΡΟΣΘΗΣΑΝ
 ΕΚ ΠΟΛΙΤΩΝ καὶ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

Β Βαλλίων, Ελλισιωτών καὶ Γαλιωτών, καὶ εἰς ἀπλήν Φράξιν
 συνετάρασαν παρὰ τῷ Λογιστάτῳ τῶ Γερῶν Κυρίου
 Γεωργίου Κατωτάτου ἀπὸ τῆς Σχολῆς. Δια δὲ διατάξεως
 τῆς ἐπιγραφεύτου Κυρίου Πέτρου Χρυσάκη ἐτυπώθη
 αὐτῆς ἡσυχία ἀφ' ἑλπίσεως τῶν φιλομαθῶν.

Κ ἄρχεται γὰρ ἡ ἔσφορα αὐτῆ, καθ' ἕναρ σελήνῃ καὶ τὸν ἑαυτοῦ ἢ Κίερατος
 ἢ ἄλλου βασιλέως τῆς Ἀφρικῆς, ἔπειτα ἐκ τῆς τῆς Ἰταλίας, β. ο. δ.
 ἢ ἄλλου ἐκ τῶν ἐπισημῶν ἢ ἄλλου ἀποστολῆς ἢ ἄλλου ἀποστολῆς,
 ἔπειτα ἐκ τῆς τῆς Ἰταλίας, ἢ ἄλλου ἀποστολῆς,
 ἐπὶ ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἐπισημῶν ἢ ἄλλου ἀποστολῆς,
 καὶ ἄλλου ἀποστολῆς, γ. ρ. δ.

Α ἀποφάνει ὁ Συναγὼν Ἀθηναίων τῷ Γραμματεῖ, Ἀββῆ
 καὶ Βιβλιοθηκονόμῳ ἈΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ.
 Con Licentia de Superiori, & Privilegio.

Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι Ν, ς φ χ ς.

Παρά Αἰθέρη τῆς Γαλιανῆς.

35. Ἱστορία παλαιά, Βενετία 1675

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ
ΓΕΤΟΡΙΑΣ.

Ἦν ἡ ἀλλομεθεὶς καὶ ἐστὶν ἡ γῆ, κατακλυσθῆναι ἢ διαλεῖσθαι ἢ
 κατακλυσθῆναι, καὶ αὐτὴ καὶ τὰ ἄλλα ὄντα ἀπὸ τοῦ
 νεύου καὶ τῆς ἀφροσύνης τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔπειτα
 ἔκτισα ἐκ τῆς βασιλείας τοῦ Σατάν, καὶ
 καὶ αὐτὴ καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Πρῶται τῆς ἑλπίσεως,

Κ αὐτὴ ἀλλομεθεὶς ἔστιν ἡ γῆ, καὶ αὐτὴ
 ἐκ τῆς ἀφροσύνης τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔπειτα
 ἔκτισα ἐκ τῆς βασιλείας τοῦ Σατάν, καὶ
 καὶ αὐτὴ καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Α
 ἑλπίσεως

36. Ἐπιτομή τῆς Ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας, Βενετία 1677

¹⁷¹¹
Η Η ΑΥ Φ Ξ Η Η Η Ξ Η Ξ Η

ΟΠΟΥ ΕΓΙΝΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΤΟΛΟΝ

της γαλιωταίας πολιτείας τῆς Ενετῆς,

ΕΠΑΡΧΕΤΟΝΤΑΣ ΑΛΟΥΤΖΙΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ Ο ΜΟΙΖΕΝΙΚΟΣ;

ὄναρτίον εἰς τοὺς Τούρκους, εἰς τὸ

Αἰγυῶν Πέλαγος ψ Χρῆ.

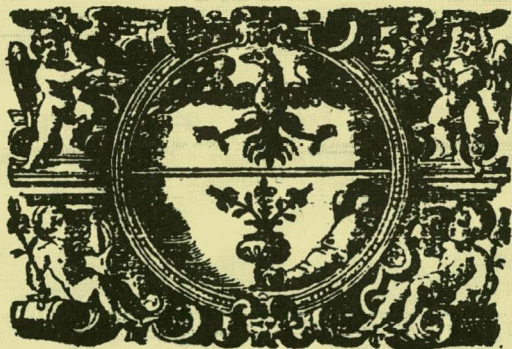
1711 p. 1.
2

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΥΨΗΛΟΤΑΤΟΝ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΟΝ

ΦΙΑΟΧΡΙΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

ΖΗΝΟΒΙΟΝ ΕΧΜΗΛΙΣΚΗΝ.

Con licenza de' Superiori, & Privilegio:-

Ε Ν Ε Τ ῆ Σ Ι Ν, α χ ρ β.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

1. GOZZADINI T. / ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, G. Leoncini, 1546. Σελίδα τίτλου με το τυπογραφικό σήμα του Ανδρέα Κουνάδη. Αντίτυπο Bayerische Staatsbibliothek (Μόναχο).
2. GOZZADINI T. / ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Άνθος των Χαρίτων*, Βενετία, M. Pinelli, 1603. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Βιβλιοθήκης Casanatense (Ρώμη).
3. ΑΝΩΝΥΜΟΣ / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ιω., *Το παρόν βιβλίον ένα η Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, Βενετία, B. Zanetti, 1536. Προμετωπίδα. Αντίτυπο Bayerische Staatsbibliothek (Μόναχο). Βλ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ Ε. Δ. (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνοσ, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, [Βενετία 1536]*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000, σ. 34.
4. ΑΝΩΝΥΜΟΣ / ΚΑΡΤΑΝΟΣ Ιω., *Το παρόν βιβλίον ένα η Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, Βενετία, G. Leoncini, 1567. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδας.
5. MUSSO C. / ΡΑΡΤΟΥΡΟΣ Α., *Διδαχαί*, Βενετία, 1560. Σελίδα τίτλου με χαλκογραφία του ιερέα και χαρτοφύλακα Κερκύρας Αλέξιου Ραρτούρου. Στο κάτω μέρος το προνόμιο για την έκδοση του βιβλίου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
6. RIZO / ΤΑΓΙΑΣ Δ., *Πορτολόνοσ*, Βενετία 1573. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Βατικανού. Βλ. LAΨΤΟΝ Ε., *The sixteenth century Greek book in Italy. Printers and publishers for the Greek world*, Βενετία 1994, σ. 287.
7. CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεωσ*, Γενεύη, R. Estienne, 1551. Σελίδα τίτλου με το τυπογραφικό σήμα του R. Estienne. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
8. CALVIN J. / ESTIENNE H., *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεωσ*, Γενεύη, H. Estienne, 1563. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
9. LUTHER M. / MYLIUS J., *Catechesis D. Martini Lutheri Minor*, Βιττεμβέργη 1584. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
10. [...] *The Book of Common Prayer*, Λονδίνο 1549. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

11. [...] / PETLEY E., *Λειτουργία Βρετανική ή γουν Βίβλος Δημοσίων Ευχών...*, Λονδίνο, Th. Cotesi, 1638. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
12. [...] / DUPORT J., *Βίβλος της δημοσίας ευχής... κατά το έθος της Αγγλικανικής Εκκλησίας*, Κάιμπριτζ, J. Field, 1665. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
13. [...] / RÈVES J., SYLBURG F., *Εκκλησιών της θελγικής εξομολόγησις και κατήχησις*, Ουτρέχτη, Io. a' Waesberge, 1660. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
14. NOWELL A. / WHITAKER W., *Χριστιανισμού Στοιχείωσις...*, Λονδίνο, J. Day, 1577. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
15. NOWELL A. / WHITAKER W., *Κατηχημός ή πρώτη παιδευσις των Χριστιανών...*, Λονδίνο, Regim. Wolf, 1573. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
16. CANISIUS P. / MAYR G., *Petri Canisii... Catechismus graeco-latinus...*, Βιέννη, Joan. van Ghelen, 1718. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
17. CANISIUS P. / MAYR G., *Πέτρου Κανισίου... Κατηχημός εικονισμένος*, Augsburg, Chr. Mang, 1613. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
18. BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ιω. Μ., *Dottrina christiana breve... Διδασκαλία χριστιανική σύντομος... Dhidhascalia christianiki...*, Ρώμη, L. Zanetti, 1602. Πρόλογος με imprimatur. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
19. BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ιω. Μ., *Dottrina christiana breve... Διδασκαλία χριστιανική σύντομος... Dhidhascalia christianiki...*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1637. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
20. BELLARMINO R. / ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗΣ Ιω. Μ., *Dottrina christiana... Διδασκαλία χριστιανική...*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1715. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
21. BELLARMINO R. / ΦΙΛΑΡΑΣ Λ., *Διδασκαλία χριστιανική...*, Παρίσι, Societas Typographica, 1633. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
22. LUIS de Granada / ΡΕΝΤΙΟΣ Α., *Οδηγία των αμαρτωλών*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1628. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
23. BELLARMINO R. / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Περί αναβάσεως του νοου εις τον Θεόν*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1637. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
24. [...] / ROSIERS F., *Συνήγορος των ψυχών*, Παρίσι, Cl. Cramoisy, 1657. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
25. AUGUSTINUS (Pseudo-) / ΡΟΔΙΝΟΣ Ν., *Μονολόγιον*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1637. Πρώτο κεφάλαιο. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

26. AVILA Juan de / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Νουθετήματα πνευματικά*, Ρώμη, Propaganda Fide, 1671. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
27. AVILA Juan de / ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΣ Γ., *Νουθετήματα πνευματικά*, ό.π. Πρώτο κεφάλαιο.
28. THOMAS a Kempis / ΜΑΥΡ Γ., *De Imitatione Christi*, Limoges, Ant. Mesner, 1620 (γ). Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
29. THOMAS a Kempis / ΚΑΛΟΜΑΤΗΣ Π. (γ), *Ερμηνείαι ευσεβείς του ψυχοφειλεστάτου και δαυμαστού Βιβλίου Περί Μιμήσεως Χριστού ονομαζομένου...*, Βενετία, A. Bortoli, 1748. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
30. THOMAS a Kempis / ΚΑΛΟΜΑΤΗΣ Π. (γ), *Ερμηνείαι ευσεβείς του ψυχοφειλεστάτου και δαυμαστού Βιβλίου ονομαζομένου Περί Μιμήσεως Χριστού...*, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1770. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
31. CROCE DALLA LIRA G. C. / [...], *Πανουργίαι... Μπερτόλδου*, Βενετία, G. A. Giuliano, 1646. Εξώφυλλο. Αντίτυπο Βρετανικού Μουσείου. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ Α. (έκδ.), *G.C. Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνο* (εισαγωγή - κείμενο), Αθήνα 1988.
32. CROCE DALLA LIRA G. C. / [...], *Πανουργίαι... Μπερτόλδου*, ό.π., σ. 5.
33. CROCE DALLA LIRA G. C. / [...], *Πανουργίαι... Μπερτόλδου*, ό.π., σ. 7.
34. CROCE DALLA LIRA G. C. / [...], *Πανουργίαι... Μπερτόλδου*, ό.π., σ. 29.
35. TARCHAGNOTA G. / ΚΟΝΤΑΡΗΣ Γ., *Ιστορία παλαιά... πόλεως Αθήνης*, Βενετία, A. Giuliano, 1675. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
36. GIOVIO P. / ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Ιεροσολύμων, *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1677. Πρώτο κεφάλαιο. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
37. SERPENTINO G. C. / ΖΑΜΙΤΡΗΣ Α., *Η ναυτική νίκη... Ενετών*, Βενετία, G. A. Giuliano, 1652. Σελίδα τίτλου. Αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης.
38. CANTEMIR Dimitrie / ΚΑΚΑΒΕΛΑΣ Ιερεμίας (γ), *Divanul... Κριτήριο ή διάλεξις του σοφού με τον κόσμο*, Ιάσιο, Athanasie & Dionisie, 1698. Πρώτο κεφάλαιο. Αντίτυπο Βιβλιοθήκης Mihail Eminescu (Ιάσιο).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- ΑΓΓΕΛΟΥ Α. (έκδ.), *G.C. Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος* (εισαγωγή - κείμενο), Αθήνα 1988.
- ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ., «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8/1 (1954), 77-108.
- ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ Γ., «Παναγής ιερέυς Φραγκάτος, βιβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αι.) (και αναφορά στην 'Τάργα της Πίστωσης της Ρωμαϊκής Εκκλησίας')», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 5 (1986), 33-73.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988.
- , *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα 1995.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ Ι., *Περί των ελληνικών μεταφράσεων του Ευχολογίου των Αγγλικανών*, Λονδίνο 1901.
- ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Γ. Ν., «Μάξιμου Πλανούδη μετάφραση του 'Περί των δώδεκα βαθμών της παραχρήσεως' του Ψευδο-Αυγουστίνου», *Δωδώνη*, 3 (1974), 219-258.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ., «Βυζάντιο και Ευρώπη: Αγιολογικές σχέσεις (527-1453)», *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση* (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, 85-99.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985.
- , «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΝΕ, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, σ. 215-216.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. Κ., *Ορθόδοξος Ελλάς. Ήτοι περί των Ελλήνων των γραψάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών*, Λιψία 1872.
- ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠ., *Ιστορία του Θεάτρου εν Κεφαλληνία (1600-1900)*, Αθήνα 1970.
- ΖΑΡΙΔΗ Κ. Φ., *Ο Μέγας Πρωτοπαπας Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995 (διδ. διατριβή).
- ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ Ε., *Το Χρονικό των Τούρκων σουλτάνων και το ιταλικό του πρότυπο*, Θεσσαλονίκη 1960 (Ελληνικά, Παράρτημα 14).
- ΖΩΡΑΣ Γ., *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβόλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957.

*Η βιβλιογραφία είναι επιλεκτική. Περιλαμβάνει όσους τίτλους πραγματεύονται συγκεκριμένες μεταφράσεις της περιόδου, θεωρητικά έργα περί μετάφρασης και κάποιες ιστορικές μελέτες.

- ΗΛΙΟΥ Φ., «Σημειώσεις για τα 'τραβήγματα' των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά*, 28 (1975).
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ ΣΤ., *Τριβώλης- Δεφαράνας - Βεντράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχογράφοί στη Βενετία του 16ου αι.*, Κρήτη 1989 (δακτυλ. διατριβή).
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ Ε. Δ., *Νεοελληνικά θρησκευτικά αλφαριθμητικά*, Θεσσαλονίκη 1964 (διδ. διατριβή).
- , «Ποιήματα του Ανδρέα Σκλέντζα», *Ελληνικά*, 20 (1967), 107-145.
- , «Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *Ελληνικά*, 20 (1967), 387-392.
- , *Για τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης. Ιστορία - Κριτική - Απόψεις - Βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη 1970.
- , «Fior di Virtù - Άνθος Χαρίτων», *Ελληνικά*, 24 (1971), 267-311.
- , «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στην δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), 218-256.
- (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, Βενετία 1536*, Αθήνα 1988.
- (έκδ.), *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, [Βενετία 1536]*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ-ΠΑΝΟΥ Ε. Δ., ΠΗΛΩΝΙΑ Κ. Δ. (έκδ.), *Άνθος των Χαρίτων - Φιόρ δε Βερτού. Η κυπριακή παραλλαγή*, Λευκωσία 1994.
- ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ Η., *Ο Κρητικός λόγιος του 16ου αι. Θωμάς Τριβιζάνος*, Αθήνα 1980 (διδ. διατριβή).
- , «Απηγήσεις του Πλανούδη στο έργο του Θωμά Τριβιζάνου», *Αριάδνη*, 1 (1982), 76-85.
- , «Ο Οβίδιος στην Κρητική λογοτεχνία του 16ου και 17ου αιώνα», *Παρνασσός*, 31 (1989), 271-280.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α. Ε., «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), 137-179.
- , *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982.
- ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ Τ., «Ο Κάτων στη μεταβυζαντινή γραμματεία και η περίπτωση του Παπα-Συναδινού», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου* (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988, 163-179.
- ΚΑΡΑΣ Γ., *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. 1-3, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Εστία, 1992-1994.
- ΚΑΡΜΙΡΗΣ Ι. Ν., «Ετερόδοξοι επιδράσεις επί τας ομολογίας του ιζ' αιώνα», ανάπτυπο από το περ. *Νέα Σιών* (1949), 1-94.
- , «Διορθώσεις και προσθαφαιρέσεις του Μελετίου Συρίγου εν τη ορθοδόξω ομολογία του Πέτρου Μογίλα», *ΕΕΦΣΠΑ*, 10 (1956), 47-80.

- , «Περί το πρόβλημα της λεγομένης 'Λουκαρείου' ομολογίας», *Θεολογία*, 56 (1985), 657-698.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. Μ., *Κυπριακή Λογισύνη 1571-1878. Προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚ., ΔΡΟΥΛΙΑ Λ., ΛΑΪΤΟΝ Ε., *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα 1986.
- ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ Κ., «Η εκκλησιαστική ρητορεία εις τα Επτάνησα από του ις' μέχρι του ιδ' αιώνας», *Παρνασσός*, 6 (1963), 323-430.
- , *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1957.
- ΚΡΙΑΡΑΣ Ε., «Der Roman 'Imperios und Margaron' und das 'Dekameron' als Quellen des Jakob Trivolis», *Probleme der neugriechischen Literatur III*, Βερολίνο 1960, 62-92.
- , «Η μετάφραση του 'Pastor Fido' από τον Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμμάκη», *Νέα Εστία*, 76 (Χριστούγεννα 1964), 273-297 (τώρα στο *Μεσαιωνικά μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1988).
- ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Θ., *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο γεωγράφος (1661-1714). Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του και γενικότερα της εποχής του πρώιμου Διαφωτισμού*, τ. 1-2, Αθήνα 1990 (διδ. διατριβή).
- ΚΩΣΤΟΥΛΑ Δ., *Αγάπιος Λάνδος, Γεωπονικόν, Βενετία 1643*, Βόλος 1991.
- , *Αγάπιος ο Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του*, Ιωάννινα 1983 (διδ. διατριβή).
- ΛΑΖΑΡΟΥ Α., «Nicolae Milescu. Ο Λάκων 'Homo Universalis'», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), 188-198.
- ΛΑΜΠΙΡΗΣ Α., *Περί Μιμήσεως Ιησού Χριστού βιβλία τέσσαρα*, Αθήνα 1862.
- ΛΟΥΥΖΙΔΗΣ Λ. Λ., *Versio Planudea Dictorum Catonis, quam ex codicibus monasteriorum Montis Athonis edidit...*, Αθήνα 1947.
- , «Αι ελληνικαί μεταφράσεις των παραινετικών Γνωμών Κάτωνος του Ρωμαίου και η του κώδικος 357 της εν τω Αγίω Όρει Μονής του Διονυσίου», *Πλάτων*, 8 (1956), 206-221.
- ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΣ ΣΤ., «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας», *Ο Ερα-νιστής*, 1 (1963), 126-155.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., «Η Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας' του Νεκταρίου Ιεροσολύμων και αι πηγαί αυτής», *Κρητικά Χρονικά*, 1 (1947), 291-332.
- , «Νέα στοιχεία για την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από το Μάξιμο Καλλιουπολίτη», ανάτυπο από το *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 2 (1986), 1-37.
- ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ Μ., «'Saperne piu che Bertoldo...' Ο Μπερτόλδος του Giulio Cesare Croce – λογοτεχνικό, εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 5-6 (1993-4), 231-253.

- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. Μ. (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου 'Neograeca Medii Aevi' (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, τ. 1-2, Βενετία 1993.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Ανδρονίκου (Νικάνδρου) Νουκίου, Τραγωδία εις την Αυτεξουσίον αναίρεσιν*, Αθήνα 1990 (δακτυλ. διατριβή).
- , «Ο Νίκανδρος Νούκιος και η μετάφραση του έργου *Tragedia del re libero arbitrio* του Francesco Negri», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τ. 4, Αργοστόλι 1991, 39-66.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ. Ι., «Ο Βικέντιος Καστανιώλας και η διερευνητική αποστολή (1592) της πρώτης εγκαταστάσεως Ιησουϊτών στη Χίο», *Χιακά Χρονικά*, 9 (1977), 18-40.
- , «Βιβλία καθολικών και ορθοδόξων», *Ο Ερανιστής*, 19 (1993), 36-65.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ. Χ., *Νικολάου Σοφιανού Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, Αθήνα 1975.
- ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Μ., *Μαξίμου Πλανούδη μετάφρασις των Οβιδίου Επιστολών*, Ιωάννινα 1973.
- ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ Γ. Μ., *Ανδρόνικος Νούκιος, Γεώργιος Αιτωλός, Αισώπου Μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις*, Αθήνα 1993, σ. 50 κ.ε.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ Χ. Γ., «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ' αιώνα από τα Σέρβια», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία - Πολιτισμός* (Κοζάνη, 24-26 Σεπτεμβρίου 1993), Κοζάνη 1997.
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Αι βούλλαι των παπών περί των Ελλήνων ορθοδόξων της Βενετίας (1445-1782)», *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), 228-266.
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., «Ιταλικές (και λατινικές) διδασκαλίες σε ελληνικά δραματικά έργα του δρασκευτικού θεάτρου των ιησουϊτών στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της αντιμεταρρύθμισης», *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1997, σ. 199-229.
- , *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991.
- ΣΛΘΑΣ Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868.
- , *Ομήρου Ιλιάς μεταβληθείσα εις κοινήν γλώσσαν παρά Νικολάου Λουκάνη*, Αθήνα 1970.
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ ΤΡ. Ε., *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική εγκυκλοπαιδεία του Νικολάου Παπαδόπουλου*, Παράρτημα του περ. *Μνήμων*, αρ. 5, Αθήνα 1991.
- ΤΑΤΑΚΗΣ Β., *Σκούφος – Μηνιάτης – Βούλγαρις – Θεοτόκης* (Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 8), Αθήνα 1953.
- ΤΟΛΙΑΣ Γ., *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι, 15ος-17ος αιώνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Ολκός, Αθήνα 1999.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π. Ν., *Κατηχητική ή ιστορία και θεωρία της κατηχήσεως*, Αθήνα 1931.

- ΤΣΑΒΑΡΗ Ι., «Η μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου από τον Μάξιμο Πλαουόδη. Η χειρόγραφη παράδοση», *Δωδώνη*, 3 (1974), 387-404.
- ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ Ζ. Ν., «Οι ελληνικές εκδόσεις της 'Sacra Congregatio de Propaganda Fide' (17ος αι.)», *Παρνασσός*, 16 (1974), 508-532.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Β. Φ., *Νεοελληνικά μεταφράσεις, παραφράσεις και διασκευαί της 'Βατραχομουχίας'*, Αθήνα 1973 (διδ. διατριβή).
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Ο ιερομόναχος Αθανάσιος Βαρούχας ο Κρης ως διασκευαστής και μεταφραστής ιερών κειμένων», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, 1 (1979-1980), 49-78.
- ΦΑΛΜΠΟΣ Φ., «Ο φραγκομαχαλάς της Σμύρνης και τα φραγκοχιώτικα βιβλία», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 8 (1959), 171-226.
- ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΕΜΜ. Ν., «'Αόρατος πόλεμος' (1796) – 'Γυμνάσματα πνευματικά' (1800). Η πατρότητα των 'μεταφράσεων' του Νικόδημου Αγιορείτη», *Ο Ερασιστής*, 19 (1993), 102-135.
- ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΕΜΜ. Ν., Διάκ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος-19ος αι.)*, Α', 1479-1800, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993.
- ΦΩΣΚΟΛΟΣ Μ. Π., «Τα βιβλία του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης», *Ο Ερασιστής*, 9 (1971), 1-62.
- , «Τα 'φραγκοχιώτικα' βιβλία: Παράγοντας της θρησκευτικής και κοινωνικής διαμόρφωσης των καθολικών κοινοτήτων Κυκλάδων», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του ΚΝΕ, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, 215-216.
- ARENDS-SCHWARZ E., KAPP V. (έκδ.), *Übersetzungsgeschichte als Rezeptionsgeschichte. Wege und Formen der Rezeption italienischer Literatur im deutschen Sprachraum vom 15. bis 20. Jahrhundert*, Marburg 1982.
- ARGYRIOU A., *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple asservi*, Θεσσαλονίκη 1982.
- BAKHTINE M., *L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Âge et sous la Renaissance*, Παρίσι 1970.
- BASSNETT – McGUIRE S., *Translations Studies*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1980.
- BEATON R., *The medieval Greek Romance*, Καίμπριτζ 1989 (ελλ. μετάφρ. *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, Αθήνα 1996).
- BECK H.-G., *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, Αθήνα 1988 (α' έκδ. *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971).
- BOAS M., «Planudes Metaphrasis der sog. Disticha Catonis», *Byzantinische Zeitschrift*, 31 (1931), 241-257.

- CAMARIANO-CIORAN A., «Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines», *RESEE*, 3 (1965), 165-190.
- , *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974.
- CÂNDEA V. (έκδ.), *D. Cantemir. Divanul*, Βουκουρέστι 1969.
- , «Les intellectuelles du Sud-Est européen au XVIIe siècle», *RESEE*, 8 (1970), 181-230, 623-668.
- , «La diffusion de l'œuvre de Cantemir en Europe du Sud-Est et au Proche-Orient», *RESEE*, 10 (1972), 345-361.
- , «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE*, 27 (1989), 49-63.
- CHAVY P., «Domaines et fonctions des traductions françaises à l'aube de la Renaissance», *Revue de Littérature Comparée*, 63/2 (1989), 147-153.
- CIGANCI O., CERNOVODEANU P., «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)», *Balkan Studies*, 12 (1971), 143-186.
- DEISSER A., «Μια ελληνική μεσαιωνική τραγωδία. 'Τραγωδία εις την του Αυτεξουσίου αναίρεσιν' του Νίκανδρου του Κερκυραίου», *Θεατρικά*, 14-18 (1977), 54-57.
- DIMA-DRĂGAN C., CARATAȘU M., «Un manuscrit grec inédit du docteur Jean Comnène», *RESEE*, 9 (1971), 107-120.
- DUȚU A., *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités Sud-Est européennes*, Βουκουρέστι 1971.
- EIDENEIER H. (έκδ.), *Graeca Recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1994.
- EVEN-ZOHAR I., *Papers in Historical Poetics*, Tel Aviv 1978.
- , «Polysystem Theory», *Poetics Today*, 1 (1979), 287-310.
- , «Translation Theory Today. A Call for Transfer Theory», *Poetics Today*, 2 (1981), 1-7.
- FOLLIERI E., «Il 'Teseida' neogreco, Libro I», *Testi e Studi Bizantino-Neellenici*, Ρώμη-Αθήνα 1959.
- FUMAROLI M., *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et "res literaria" de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Γενεύη 1980.
- GEANAKOPOLOS D. J., *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven/Λονδίνο 1976.
- GEMERT A. F. VAN, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα*, 17 (1980), 36-130.
- , «Ο κρητικός ποιητής περ Ανδρέας Σκλέντζας», *Cretan Studies*, 1 (1988), 97-115.

- GINSBURG C., *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 80, 267-268 (α' έκδ. *Il formaggio e I vermi. Il cosmo di un mugnaio del' 500*, Τορίνο 1976).
- HALKIN F., «Quatre miracles de la Vierge en grec», *Analecta Bollandiana*, 95 (1977), 5-12.
- HERING G., *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638)*, Αθήνα 1992 (α' έκδ. *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Στουτγάρδη 1968).
- , «Orthodoxie und Protestantismus», *JÖB*, 31 (1981), 823-874.
- HERMANS Th., *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation*, Λονδίνο/Σίδνεϋ 1985, 103-135.
- HIRD T. W. (έκδ.), *Übersetzen im Wandel der Zeit. Probleme und Perspektiven des deutsch-französischen Literaturausstausches*, Tübingen 1995.
- HOLTON D. (έκδ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* Ηράκλειο 1997 (α' έκδ. *Literature and Society in Renaissance Crete*, Καίμπριτζ 1991).
- HOOF H. VAN, *Histoire de la traduction en Occident*, Βέλγιο 1991.
- HUNGER H., *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Αθήνα 1992 (α' έκδ. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978).
- , *Prochoros Kydones. Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus*, Βιέννη 1984.
- KIANKA F., *Demetrius Cydones (c.1324-c.1397): Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the fourteenth Century*, Michigan 1989 (διδ. διατριβή).
- LAMBERT J., LEFEVERE A. (έκδ.), *La traduction dans le développement des littératures, Actes du XIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985)*, Βέρνη 1993.
- LAÏTON E., *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία 1994.
- LE GOFF J. *La naissance du Purgatoire*, Παρίσι 1981.
- , *L'imaginaire médiéval*, Παρίσι 1985.
- , *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge*, Παρίσι 1986.
- LEFEVERE A., *Translation/ History/ Culture. A Sourcebook*, Λονδίνο/Ν.Υόρκη 1992.
- LEFÈVRE Y. (έκδ.), *L'Elucidarium et les Lucidaires. Contribution, par l'histoire d'un texte, à l'histoire des croyances religieuses en France au Moyen Âge*, Παρίσι 1954.
- LEMERLE P., *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, Αθήνα 1985 (α' έκδ. *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971).

- MANDROU R., *De la culture populaire aux 17e et au 18e siècles. La bibliothèque bleu de Troyes* (πρόλογος Ph. Joutard), Παρίσι 1985.
- MANOUSSAKAS M., ΣΤΑΪΚΟΣ Κ., *The Publishing Activity of the Greeks in the Italian Renaissance*, Αθήνα 1988.
- MARSHALL F. H., *The Siege of Vienna by the Turks in 1683. Translated into Greek from an Italian Work published anonymously in the Year of the Siege by Jeremias Cacavelas. Edited from an unpublished Manuscript in the British Museum dated Bucarest 1686 with Introduction, Text*, Καίμπριτζ 1925.
- MICHAÏLIDIS D., «Il modello italiano della 'Ιστορία της Σωσάννης' di Marco Defaranas», *Convegno nazionale di studi neogreci. Italia e Grecia: Due culture a confronto (Palermo, 19-20 ott. 1989 - Catania, 21 ott. 1989)*. Atti, Πατέρμο 1991, 157-167.
- MIHAÏL Z., «Nicolae Milescu, le spathaire – un 'encyclopédiste' roumain du XVIIe siècle», *RESEE*, 2 (1980), 265-285.
- MORGAN G., «Cretan poetry: sources and inspiration», *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), 203-270.
- MOUNIN G., *Les belles infidèles*, Παρίσι 1955.
- , *Les problèmes théoriques de la traduction*, Παρίσι 1963.
- NORTON G., *The Ideology and Language of Translation in Renaissance France and their Humanist Antecedents*, Γενεύη 1984.
- OLSEN B., «Η νεοελληνική Θρησίδα και η προετοιμασία ενός λαϊκού εντύπου», *Ελληνικά*, 44 (1994), 123-133.
- PECORARO V., «Primi appunti sul canzoniere petrarchista di Cipro», *Miscellanea neogreca*, Πατέρμο 1976, 97-127.
- PELEGRÍN B., *Éthique et esthétique du Baroque. L'espace jésuitique de Baltasar Gracian*, Actes Sud 1985.
- PIGMAN G. W., «Versions of Imitation in the Renaissance», *Renaissance Quarterly*, 33 (1980), 1-32.
- PIPPIDI A., «Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan», *RESEE*, 26 (1988), 285-294.
- PODSKALSKY G., *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung* (Byzantinisches Archiv 15), Μόναχο 1977.
- , *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988.
- ROLLOF V., *Übersetzungen und ihre Geschichte. Beiträge der romanistischen Forschung*, Tübingen 1994.

- ROMANO R., «Η αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά: κάποιες αμφιβολίες», *Τα Ιστορικά*, 24-25 (1996), 3-12.
- ROZEMOND K., *Notes marginales de Cyrille Lucar dans un exemplaire du Grand Catéchisme de Bellarmin*, s' Gravenhage 1963.
- , *Archim. Hierotheos Abbatis 1559-1664*, Λένυτεν 1966.
- RUHE E., *Elucidarium und Lucidaires. Zur Rezeption des Werks von Honorius Augustodunensis in der Romania und in England*, Wiesbaden 1993.
- SALAVILLE S., «Une traduction de la Philothée de S. François de Sales en grec démotique au XVIIIe s.», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τ. 3, Αθήνα 1957, 173-184.
- SCHMITT J.-CL., *Prêcher d'exemples, récit de prédicateurs du Moyen Âge*, Παρίσι 1985.
- SCHMITT W. O., «Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung», *JÖB*, 17 (1968), 127-147.
- SIAPKARAS-PITSILLIDÈS Th., *Le pétrarchisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle*, Αθήνα 1952 (ελλ. μετάφρ. *Ο Πετράρχισμός στην Κύπρο: Ρίμες αγάπης από χειρόγραφο του 16ου αιώνα με μεταφορά στην κοινή μας γλώσσα*, Αθήνα 1976).
- SPADARO G., «Sul Teseida neogreco», *Folia Neohellenica*, 2 (1977), 157-160.
- STACKELBERG J. VON, *Übersetzungen aus zweiter Hand. Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Βερολίνο/Νέα Υόρκη 1984.
- STOLZE R., *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*, Tübingen 1994.
- TABAKI A., *Le théâtre néohellénique: Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, διδ. διατριβή, EHESS, Παρίσι 1995.
- TOURY G., *In Search of a Theory of Translation*, Tel Aviv 1980.
- TSIRPANLIS Z. N., «I libri greci pubblicati dalla ' Sacra Congregatio de Propaganda Fide' (XVII sec.)», *Balkan Studies*, 15 (1974), 204-224.
- TSOURKAS CL., «Les premières influences occidentales dans l'Orient orthodoxe», *Balkanica*, 6 (1943), 333-356.
- VENUTI L., *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, Λονδίνο/Ν.Υόρκη 1995.
- VERMEER H. J., *Skizzen zu einer Geschichte der Translation*, τ. 1-3, Φρανκφούρτη 1992-94.
- VITTI M., «Ελληνικά σε ιταλική κωμωδία του 1553. Αποσπάσματα από την κριτική έκδοση του κειμένου του Ν. Σοφιανού (πρώτη δημοσίευση)», *Θέατρο*, 27-28 (1966), 23-28.
- , *Nicola Sofianos e la commedia dei 'Tre tiranni' di A. Ricchi*, Νάπολη 1966.
- , *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978 (α' έκδ. *Storia della letteratura neogreca*, Τορίνο 1971).

- , (επιμ.), *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal 500 ad oggi)*, *Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo 20, 21, 22 maggio 1993)*, Messina 1994.
- WALTON F. R., *Νικολάου Λουκάνη Ομήρου Ιλιάς, Βενετία 1526*, Αθήνα 1979.
- WENDEBOURG D., *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581*, Göttingen 1986.
- WILSON N. G., *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1994 (α' έκδ. *From Byzantium to Italy*, Οξφόρδη 1992).
- WINTERWERB H., «Ένα χειρόγραφο σχέδιασμα της νεοελληνικής Θησεΐδος», *Μνήμων*, 13 (1991), 49-55.
- ZUBER R., *Les 'belles infidèles' et la formation du goût classique* (πρόλογος E. Bury), Παρίσι 1995 (1968).

RÉSUMÉ

Écrivains grecs traduits en grec 15e - 17e siècles
Approche historique du phénomène de traduction en grec

Introduction. Les influences idéologiques et culturelles qui se sont exercées sur le monde grec durant les premiers siècles de la période néohellénique (XV-XVIIème siècles) ont essentiellement été le fait de l'Italie, tandis que, dans les régions sous domination ou influence italienne (colonies, Crète, îles Ioniennes), l'interpénétration des civilisations byzantine et occidentale se poursuivait. C'est principalement de ces régions que proviennent des œuvres dans lesquelles peuvent être décelées de multiples influences (résultats de cette osmose), des compilations (traductions d'extraits issus de diverses sources), ainsi que les premières traductions, paraphrases ou adaptations en grec moderne, tout d'abord manuscrites, puis imprimées. Ce travail propose d'étudier ces œuvres (tout particulièrement les œuvres imprimées), selon un classement thématique et en rapport avec les courants idéologiques occidentaux qui se répandent dans l'espace culturel grec (Renaissance, baroque, humanisme), afin de montrer comment le monde grec a appréhendé les influences étrangères, dans quelle mesure il les a accueillies et, enfin, sous quelles formes se sont présentées les traductions, ainsi qu'il apparaît dans les différents chapitres.

I. Littérature en langue populaire. Le commerce prolongé des régions sous domination vénitienne avec la civilisation occidentale, l'assimilation de divers éléments et l'usage de la langue vivante contribuent à la production d'œuvres qui témoignent d'influences multiples, ainsi que de quelques traductions (*Histoire de Susanne*, extraits du *Decamerone* et de la *Teseide* de Boccace). Cependant, le meilleur fruit du contact fécond avec la culture occidentale est le théâtre poétique de Crète, création littéraire d'une société qui vit au rythme de la vie intellectuelle italienne et qui, échappant aux interdictions de l'Église orientale, est apte à créer librement. Les œuvres de l'apogée crétoise, sans être à proprement parler des traductions, se fondent sur des modèles occidentaux, dont certaines œuvres baroques (*Il Pastor Fido* de Guarini, *Il Re Torrismondo* de Tasse, *Orbecche* de Giralaldi, *Calisto*

de Grotto, etc.). Néanmoins, bien que le point de départ consiste en une imitation – chose courante à cette époque – il en résulte une création originale. Les influences de l'école crétoise touchent la région alentour et président à la naissance de la littérature des îles Ioniennes qui perpétuent l'œuvre de l'école crétoise jusqu'au XVIIIe siècle. Outre l'originalité de la création, une autre caractéristique de l'école de Crète et des îles Ioniennes est d'avoir introduit des textes traduits, destinés uniquement au divertissement et au plaisir du lecteur ou de l'auditeur (*Bertoldo* et *Bertoldino* de G. C. dalla Croce), à l'encontre de la plupart des œuvres de cette période qui mettent le poids sur l'enseignement de valeurs chrétiennes ou humanistes.

II. Les Classiques. La diffusion de traductions d'œuvres classiques de la littérature latine ressort aux choix des cercles humanistes d'Italie et à leur intérêt pour l'apprentissage de la langue grecque. Ces traductions, dont les titres sont limités (*Disticha* de Caton, *De Senectute* et *Somnium Scipionis* de Cicéron), mais les éditions nombreuses, ne pénètrent pas directement dans la vie intellectuelle de l'aire néohellénique, du fait qu'elles ont été réalisées par des érudits byzantins à une période antérieure (Maximos Planoudis) ou au XVe siècle (Théodoros Gazis), et qu'elles s'adressaient à des foyers intellectuels étrangers. Vers le milieu du XVIe siècle, des érudits grecs de la diaspora décident de cultiver la langue grecque afin qu'elle ne soit plus seulement un instrument destiné à transmettre une culture à l'Occident, mais qu'elle devienne l'instrument autogène de la culture et de l'enseignement grec. Deux tendances sont à signaler: l'une archaïsante, l'autre pour la vulgarisation. Citons le cas de Thomas Trivizanos, homme de lettres crétois, convaincu des idées des humanistes quant à l'enrichissement de la langue grâce à la traduction, adopte leur méthode, mais en inversant le récepteur: il traduit l'une des *Lettres (Paris Helenae)* d'Ovide en langue homérique (1554), en vue d'enrichir et de développer la langue grecque selon les convictions classicisantes. Par contre Nikolaos Sophianos, humaniste né à Corfou, entreprend la rédaction d'une grammaire du grec moderne et la traduction en langue vulgaire d'un texte de Pseudo-Ploutarche sur l'éducation, sous l'impulsion des courants de l'époque, notamment de la conception démocratique quant aux langues nationales. Cependant son exemple restera marginal.

III. Littérature religieuse. Il s'agit de la catégorie la plus volumineuse (73% des titres, 69% des éditions). Les querelles dogmatiques qui ébranlent

l'Europe depuis le XVIème siècle (Réforme et Contre-Réforme) trouvent également leur écho au sein de l'Église orientale qui est en train de régler ses relations avec les Églises occidentales qui, de leur côté, désireuses d'élargir leurs zones d'influence, rivalisent à qui s'imposerait en Orient. L'un des moyens de propagande est la circulation de traductions imprimées (catéchismes), pratique que les réformateurs inaugurent: très tôt (vers le milieu du XVIème siècle), les *Catéchismes* de Luther, de Calvin et de l'Église anglicane sont traduits par des théologiens étrangers qui visent, non seulement l'enseignement de la littérature grecque aux étudiants étrangers, mais aussi leur diffusion dans la communauté orthodoxe. Certes, ces traductions sont assez nombreuses (8 titres), mais elles sont de fait subordonnées à une vaste activité déployée par l'Église catholique dans le domaine de la traduction, activité qui se développe au cours du XVIIème siècle (22 titres): *Catéchismes* et *Instructions chrétiennes* et surtout *Dévotions*, qui, traduites de plus en langue simple par des jésuites étrangers et des uniates grecs, formés pour cette tâche, s'adressent au simple chrétien. Les propagandes étrangères, la propagation des traductions, ainsi que le contact des théologiens orthodoxes avec les ouvrages théologiques occidentaux ont pour résultat l'adoption de modèles hétérodoxes dans la composition des traités dogmatiques orthodoxes, moins en ce qui concerne la substance (les différences dogmatiques restent inchangées, même si parfois elles se nuancent d'éléments hétérodoxes), que la forme: l'ordonnance de la matière dans les confessions, la manière d'exposer les choses.

Tandis que l'orthodoxie officielle est influencée dans la rédaction de ses ouvrages, mais évite les traductions, le monachisme y recourt afin de transmettre un enseignement digeste au simple chrétien. Peu à peu, des traducteurs font leur apparition, tout d'abord dans les régions sous domination vénitienne (Kartanos, Landos, Varouchas), ensuite dans les régions sous domination turque (Romanit's, etc.). Pour le salut de leurs coreligionnaires orthodoxes, ils entreprennent, sans rencontrer la moindre répression, de traduire des exhortations de la théologie catholique, dans la mesure où ces textes sont appropriés à la prédication et ne contiennent pas de différences dogmatiques évidentes (exemples médiévaux de Gozzadini, de Heisterbach et d'autres, florilèges de la Bible, dévotions de Segneri, de Pinamonti, etc.). Le plus souvent, les traducteurs puisent dans les sources occidentales qu'ils complètent de sources orthodoxes, de sorte à créer un amalgame de doctrines orthodoxes et occidentales. Parallèlement, certains

adoptent les méthodes occidentales de prédication (Rartouros, Stouditis), alors que Ph. Skouphos et I. Miniatis introduisent la technique jésuite et l'esthétique baroque. Dans ce même cadre éducatif, s'inscrit la traduction de l'hagiographie byzantine (Landos, Varouchas), avec une production plus volumineuse.

IV. L'éventail des genres. Outre les récits historiques en vers et les chroniques en prose qui se fondent sur des sources italiennes, apparaissent, à la fin du XVIIe siècle, des œuvres historiques à visées scientifiques, contenant des extraits traduits de l'histoire occidentale moderne (le *Précis d'Histoire Sainte Universelle* de Nectarios de Jérusalem renferme des passages de l'œuvre de Paolo Giovio *Historiae suis temporis*). Georges Kontaris et Ioannis Makolas, lettrés d'Athènes en contact étroit avec Venise, vivement intéressés par l'histoire antique, puisent dans des sources occidentales qu'ils traduisent (par exemple, *In Trogi Pompei historiae epitoma* de M. J. Justinus) afin de démontrer la continuité historique des Grecs modernes et des anciens Grecs qu'ils présentent comme des modèles à imiter en vue de régénérer le 'génos' orthodoxe, conformément à la tradition des humanistes italiens. Outre leur intérêt pour l'histoire antique, l'intérêt des traducteurs s'applique aussi à l'actualité: quelques ouvrages historiques italiens (*ragguaglio*) sont traduits (par L. Zamitris et I. Kakavelas) à l'occasion des événements politiques survenus à cette époque (guerres turco-vénitiennes). Ces ouvrages se donnent des objectifs politico-idéologiques en se présentant comme des appels aux puissances chrétiennes étrangères (Italie, Russie), afin qu'elles entrent en campagne contre les Ottomans et libèrent les Chrétiens asservis par les Turcs.

Vers la fin du siècle, sous l'influence du climat de l'humanisme religieux et dans les foyers culturels des principautés roumaines, la production de traductions augmentera et suivra des orientations nouvelles: des œuvres historiques et géographiques, philosophiques et scientifiques seront traduits par des lettrés grecs à partir des langues étrangères (latin, italien, roumain) ou du grec ancien. Nous signalerons l'édition bilingue (roumain-grec) d'un texte à caractère éthique et philosophique (*Divanul* de Cantemir).

Limites, fonctions et techniques du phénomène de traduction. Rares en titres (66), plus riches en éditions (240), les traductions imprimées des premiers siècles sont dominées par les genres traditionnels, notamment religieux, et manuels d'usage pratique (portulans, manuels d'arithmétique,

ouvrages médicaux). Les traducteurs sont principalement des réformateurs hellénistes étrangers, jésuites ou uniates grecs. La masse des traductions de dévotions et de catéchismes est justifiée par le fait qu'elles proviennent de foyers étrangers organisés et elles sont destinées à la propagande. Si l'on examine maintenant la distance temporelle qui sépare l'œuvre originale de sa traduction, on constate un quasi synchronisme ou un écart minime, lorsqu'il s'agit d'ouvrages de propagande, un plus grand écart dans les autres traductions. Notons également l'absence de titres d'une importance si essentielle (les découvertes, les naturalistes, la littérature française), qu'ils constituent, à la même époque, le corps de la production des traducteurs dans d'autres langues européennes.

Les tentatives de traduction des premiers siècles n'ont pas soulevé de problèmes théoriques particuliers, d'autant plus que, dans la plupart des cas, elles n'étaient même pas délibérées, étant donné que l'époque accordait une grande liberté aux emprunts à un texte étranger. La tendance principale, toutefois, est restée éducative et pratique: vulgarisation de certains textes de l'Antiquité, traduction de textes théologiques (exhortations pour la plupart), historiques, pratiques et autres, traduction dont le premier principe était la vulgarisation, l'usage d'une langue simple, de sorte qu'elle soit accessible à un public plus large. Le traducteur ne cherche pas à recréer un texte original, de même qu'il ne se préoccupe guère de conceptions, telles que la fidélité et l'exactitude. L'original recule devant la traduction qui, elle, n'a aucune prétention esthétique ni littéraire, ne se proposant d'être qu'un instrument de vulgarisation.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αββάτιος Ιερόθεος** 79
 – *Των Εκκλησιών της Βελγικής... Διδασκαλία και Τάξις* 79
Άβιας ο Πάτριος 100, 101· βλ. και Βαρούχας Αθανάσιος
Αγαρηνοί 115
Άγγελος Χριστόφορος 64
Αγγλία 64· Άγγλος -οι 38, 62, 104, 116
 αγγλικανοί 78
Άγια Γραφή 59, 67, 82, 87, 88, 91, 94, 126·
 Βίβλος 27, 29, 60, 86-88· βιβλικό θέμα 39· Παλαιά Διαθήκη 87, 111· Γένεσις 105· Εκκλησιαστής 104· Καινή Διαθήκη 78· Αποκάλυψις 116
Άγιο Όρος 52, 73, 103· αγιορείτικα χειρόγραφα 91
Άγιο Πνεύμα 77, 84
Άγιοι Τόποι 110· Πανάγιος Τάφος 117
 αγιολογικά κείμενα 82, 83, 87· -ή παράδοση 84
Άγιος Αμβρόσιος 82
 – *Expositio Fidei* 82
Άγιος Ιερώνυμος 82, 119
 – *De Viris inlustribus* 82
Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης 84
 αγροτικός κόσμος 92
Αθήνα 112, 115· Αθηναίος -οι 69, 76, 112, 116
Άθως 117· αθωνίτες μοναχοί 77, 103
Αιγαίο 69, 89, 115, 124
Αίγινα 112
Αίγυπτος 64
 αιρετικοί 70, 81, 88
Αισχύλος 73
Αίσωπος 27, 51, 53, 86
 – *Μύθοι* 51, 53
Αιτωλός Γεώργιος 53
Ακίνδυνος Γρηγόριος 77
Ακομινάτης Μιχαήλ 59
Άλδος, βλ. Μανούτιος
Αλέξιος Μιχαήλοβιτς Ρωμανώφ 116
Αλλάτιος Λέων 66, 75, 77, 78
 – *De Consensu utriusque Ecclesiae* 75
 – *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis* 77
 – *Graeciae orthodoxae* 77
 αλφαριθμητικά 83
 αμαρτία, αμαρτήματα 69, 85, 86, 90, 92, 94, 95· επτά θανάσιμα 86, 90· -ία φεουδαλική, υπερηφάνια (superbia) 92-93· -ία των αστών, φιλαργυρία (avaritia) 92, 93· αμαρτωλός (τοκογλύφος) 92-94, 102
Άμβούργο 60
Άμστερνταμ 77, 119
Αναγέννηση 23, 24, 26, 31, 33, 37, 39, 65, 127· καρολίγγεια 24· παλαιολόγεια 44· πρώιμη 24· ιταλική 37
 ανάγνωσμα λαϊκό 42, 88, 90· τερπνό 41· ευσεβές 84, 86-87· φυλλάδες 42
 ανακαλύψεις νεότερες 111, 127
Ανατολή 27, 51, 57, 59, 64-66, 68, 71, 74, 75, 80, 83, 85, 87, 89, 100, 101· ανατολική παράδοση 95· -ές πηγές 109, 110
Ανδρούτσης Αλοΰσιος 66
ανθολογία 82, 85, 87, 101, 128
Άνθος Χαρίτων 84-86· *Νέον Άνθος Χαρίτων* 85, 86
Αντιμεταρρύθμιση 55, 65, 68, 87, 89, 96
 αντιρρητική φιλολογία, γραμματεία, -ά κείμενα, έργα 57, 58, 75-77, 81
 ανώνυμος συγγραφέας, διασκευαστής, μεταφραστής 33, 36, 38, 41, 42, 45, 84, 85, 87, 102, 103, 128· -ο έργο 35, 56, 67, 73, 116, 124

- Απολλώνιου γραμματική 120
 Απολλώνιος ο Τύρου 33, 52
 Απόκρυφα 27, 83, 87, 95
 Αποστόλης Μιχ. 57
 Άραβας 111· αραβικά, βλ. γλώσσα
 Αργυρόπουλος Ιω. 43, 57
 αρετή -ές 85
 αριθμητικής εγχειρίδια (abaco) 125
 Αριστοτέλης 24, 72, 86, 120· νεοαριστο-
 τελισμός 128
 Αριστοφάνης 120
 Αρκούδιος Πέτρος 66, 77
 - *Opuscula aurea theologica* 77
 Άρτα 89
 αρχαία ελληνική παράδοση, γραμματεία
 27, 45, 60, 110, 114, 119, 124, 127, 131·
 αρχαιογνωσία 114· αρχαιολατρία 49·
 αρχαιομάθεια 49-51· αρχαιομαθείς
 29· συγγραφείς, φιλόσοφοι 60, 72, 73,
 80, 85, 86, 114, 119· βλ. και γλώσσα
 αστρολογία 120
 αστρονομία, αστρονόμος 119, 120
 Αυγούστα (Augsburg) 44
 Αυγουστίνος (Augustinus) 24, 25, 56, 59,
 77, 83, 86, 95, 119
 - *De Trinitate* 56, 77
 - *In Ioannis Evangelium Tractatus*
 56, 77
 αφορισμός 88
 Αφθόνιος 121
 - *Προγυμνάσματα* 121
 Αχελλής 33
- Βαβέλ** 99
 Βαλέριος Μάξιμος 86
 Βάρβαρο 70, 99, 115
 Βαρδολομαίος 86
 Βαρούχας Αθανάσιος 100-101
 - *Βιβλίον καλούμενον Εβδομαδευχά-*
 ριον 100, 101
 - *Βιβλίον ψυχωφελές ονομαζόμενον*
 Νέος Κλίμακας 100
 Βασιλεία 45, 60
 Βασιλικός Ηρακλείδης 63
 Βασαράβας Κωνσταντίνος (Brâncovea-
 nu) 117-118, 120
- Βέκκος I. 77
 Βενετία 33, 35, 36, 40-42, 44, 45, 48, 51,
 84, 86, 88, 90, 100-102, 110-112, 115,
 116, 124· ελληνική κοινότητα 44, 96,
 98, 101, 112, 116· Άγιος Γεώργιος 98·
 Φλαγγιανό Γυμνάσιο 98, 99, 111,
 113· Βενετοί 66, 75, 84, 112, 116
 βενετοκρατούμενος χώρος (-ές περιοχές)
 22, 34, 40, 48, 51, 53, 57, 84, 88, 95,
 100-102, 107, 116, 123, 125, 129, 130
 βενετοτουρκικοί πόλεμοι 100, 115, 124
 Βεντότης 126
 Βερόνα 102
 Βησσαρίων 43, 48, 56, 77
Βιβλιαρίδιον πρόχειρον τοις πάσι περιέ-
χον τους αριθμούς 125
 Βιέννη 116, 117
 βίοι αγίων 82, 86, 91, 111
 Βιττεμβέργη 78
 Βλαντής Σπ. 113
 Βλαστός Μιχ. 78, 95
 Βλαχία 107, 117
 Βλάχος Γεράσιμος 116, 127, 130
 - *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής διά-*
 σεως τετράγλωσσης 130
 - *Θρίαμβος κατά της των Τουρκών*
 βασιλείας 116
 - *Trionfo del illustrissimo... Signor*
 Alvise Mocenigo 116
Βοσκοπούλα 38
 Βοκάκιος (Boccaccio) 25, 27, 33-35, 38,
 128
 - *Ghismunda e Guiscardo* 38
 - *Teseida* 33
 - *Decamerone (Δεκαήμερο)* 34, 35
 Βοήθιος (Boethius) 23, 24, 44
 - *De Consolatione Philosophiae* 25
 Βουκουρέστι 52, 105, 106· Ακαδημία 106
 Βούλγαροι 80
 Βουστρώνιος Γεώργιος Κύπριος 71-73, 137
 - *Περί αναβάσεως του νου εις τον Θε-*
 όν 73
 - *Νουθετήματα πνευματικά* 137
 Βυζάντιο 23, 24, 43, 48, 56, 59, 83· Βυζα-
 ντινός, -οί 48, 81, 82, 112, 119, 120· βυ-
 ζαντινή παράδοση 43, 55, 82, 89, 125,
 127· αγιογραφία 82, 89, 125· λειτουργι-

- κή 89· -ά βιβλία, -οί συγγραφείς 95, 100, 119· -ές μεταφράσεις 56, 126
- Γάβιος Ιωάννης βαπτιστής 66
- Καλενδάριον Γρηγοριανόν αἶδιον 66
- Γαετάνος Βούκουλα εκ Σικελίας 113
- Γαζής Θεόδωρος 43, 45
- Κάτων ο μείζων ἢ Περί γήρων 45
- Όνειρος του Σκιπίωνος 45
- Γαληνός 25, 120
- *De Usu partium corporis humani* 25
- Γαλλία 23, 28, 30, 71, 97· Γάλλος 29, 64, 70, 71, 77, 84, 98, 119· γαλλική, βλ. γλώσσα
- Γάσπαρη αδελφοί (Πέτρος, Δημήτριος) 112, 113
- Γενεύη 60, 63, 78
- Γεννάδιος Ιω. 62
- γένος ελεεινόν 46· Μινώιον 47· δυστυχία, πνευματική πενία του -ους 47· παιδεία 50· ωφέλεια 71· ευγενικόν και περίφημον, δεδοξασμένον και πεφημισμένον -ος των Ελλήνων 114· τρισάδλιον 99· υπόδουλο 110
- Γεργανός Ζαχαρίας 78
- Χριστιανική κατήχησις 78
- Γερμανός -οί 58, 64, 66, 67· γερμανική, βλ. γλώσσα
- γεωγραφία 49, 119
- Γεώργιος ιατροφιλόσοφος Ζανδηρίου 113
- Γιουβενάλης 44
- Γκοζαδίνος Φραγκίσκος (Franciscus Gozadinus) 74
- Γλυζώνιος Εμμ. 125
- Βιβλίον πρόχειρον τοις πάσι περιέχον την πρακτικὴν αριθμητικὴν 125
- Γλυκάς Μιχαήλ 34, 82
- Επιστολαί 82
- Γλυκῆς Ν. 100, 103, 110, 113
- γλώσσα ελληνική 43-51, 56, 60-68, 72, 75, 76, 78-80, 98, 99, 101, 111, 113, 119, 120, 129, 131· ελληνικό ἰδίωμα 28, 100· ελλὰδα διάλεκτος, φωνή 44, 76· αρχαία 43, 46, 48, 50, 51, 120, 124, 128, 130, 131· αττικίζουσα 88· αρχαίζουσα 46-49, 119, 124· αρχαϊσμός 46· κλασική 28, 49-52, 62, 130· λόγια 24, 39, 52, 79, 84, 88, 106, 129-131· λόγια εκκλησιαστική 57, 58, 67, 82· ιερές-κλασικές γλώσσες 50, 60, 62, 67, 130· εβραϊκή 60· λατινική 24-29, 43-49, 53, 56, 58, 60-62, 66-68, 70, 76, 79-82, 84, 88, 106, 111, 113, 117, 120, 121, 124, 128, 130, 131· λατινομάθεια 25· λατινιστί 76, 88· ευρωπαϊκή -ές 21, 22, 51, 104, 127, 128· νέες, αδιαμόρφωτες 26· εθνικές 27· ελληνική (νέα) 43, 44, 49-52, 57, 58, 60-71, 76, 79, 80, 87, 98, 101, 111, 113, 119, 130, 131· φυσική 29, 50, 68, 70· *lingua naturale* 68· απλή 50, 52, 63, 65, 68, 69, 70, 75, 78, 79, 84, 95, 98, 100, 106, 119, 124, 126· κοινή 28, 33, 34, 51, 52, 78, 82, 88, 89, 100, 106, 120, 121, 124, 126, 129, 130· λαϊκή 37, 39, 41, 50, 60, 96, 110· δημοτική, δημώδης 40, 53, 70, 87· κοινή (απλή, ιδιωτική) ρωμαϊκή (των Ρωμαίων, Ελληνορωμαίων, Γραικών) διάλεκτος (φωνή) 65, 69-71, 85, 90, 103· ρωμαϊκά, ρωμαϊκόν 74, 111· γραικιστί 88· τοπική διάλεκτος 26, 29, 34, 71· διαλεκτικοί τύποι 52· ιδιοματική 69· κρητική 34, 38, 40· κυπριακή 36, 84· επτανησιακό ἰδίωμα 41· χιώτικο 107· το φράγγικον 111· φραγκοχιώτικη 68, 69, 102· ιταλική 27, 33, 39, 40, 41, 49, 51, 53, 69, 76, 78, 86, 88, 98, 101, 109-113, 116, 117, 124, 125, 127-130· ιταλισμοί 41, 70· γαλλική 27, 33, 61, 104, 111, 127-129· γαλλισμοί 70· γερμανική 27, 29, 60, 61, 81, 107, 129· αγγλική 27, 61, 81, 127· ισπανική 27, 130· πορτογαλική 27· σκανδιναβικές γλώσσες 27· ρουμανική 63, 81, 90, 98, 100, 101, 117· ρωσική 81· σλαβική 80· σλαβονική 63· σλοβενική 63· κροατική 63· αραβική 64, 81, 90, 100, 111· τουρκική 64, 90· πολυγλωσσία 26· δίγλωσσα, τρίγλωσσα, πολύγλωσσα έργα 58, 60-62, 65, 66, 67, 70, 76, 85· γλωσσικά λάθη 88, 130· ορολογία 129-131
- Γουνάς Ανδρέας ο εφ Αθηνών 101

- *Συνταγμάτων διαφόρων ευχών κατανυκτικών* 100
- Γραικοί 65, 71, 90, 92, 125
- Γρηγόριος ΙΓ' πάπας 65, 66
- *Inter gravissimas* 66
- *Κανόνες και δόγματα της Ιεράς εν Τριδέντω συνόδου* 65
- *Professio orthodoxae fidei a Graecis... Ομολογία πίστεως* 65
- Γρηγόριος Μέγας Διάλογος (Gregorius I Magnus) 23, 83, 85, 90, 91, 94, 119
- *Libri IV Dialogorum (Dialogi)* 27, 83
- (Zaccaria) *Βιβλία τέσσερα Διαλόγων (Διάλογοι)* 83, 85, 90· βλ. και *Δαπόντες Καισάρως*
- *Regula Pastoralis* 83
- (Godinus G.) *Γρηγορίου του Διαλόγου η θεία λειτουργία* 83
- Δανιήλ Γκρέκας μοναχός 116
- Δάντης (Dante Alighieri) 86, 123
- *Convivio* 86
- Δαπόντες Καισάρως 53, 83
- *Κάτωνος Ρωμαίου Γνώμαι παραινετικάί δίστιχοι* 53
- *Πατερικόν Γρηγορίου του Διαλόγου* 83
- Δεβαρής Ματθαίος 65, 75, 131
- Δεφαράνας Μάρκος 35
- *Ιστορία περί της Σωσάννης* 35
- διάλεκτος, βλ. γλώσσα
- διαμαρτυρούμενοι, βλ. λουθηρανοί
- διάμεσο 23, 30, 36, 39, 113
- Διαφωτισμός 56
- διδασκισμός 42
- διδασκαλίες χριστιανικές 66, 68, 71, 75
- Δοσίθεος Ιεροσολύμων 81
- *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* 81
- *Τόμος αγάπης κατά Λατίνων* 81
- *Τόμος καταλλαγής* 81
- *Τόμος χάρις* 81
- δράμα, δραματολογία 37, 38
- Δύση, Δυτικοί 22, 24, 25, 27, 41, 43, 51, 56, 57, 59, 64, 67, 73, 80, 84, 85, 87, 92, 104, 115· –ή θεολογία, φιλοσοφία, πραγματεία 24, 56, 59, 76, 80, 86, 95, 90, 91, 98, 104, 119, 127
- Δωδεκάνησα 66
- εγχειρίδιο σχολικό, διδακτικό 45, 51-53, 84, 124· γλωσσικό 50, 85· γραμματικής 27, 44-46, 50, 120· –α πρακτικά 124, 125, 129
- εκδημοκρατισμός 29, 50
- Εκκλησία ανατολική (ορθόδοξη) 55-59, 64, 72, (ρωμαϊκή) 74, 76, 81, 82, (των Γραικών) 92, 96, 107, 126· δυτική 55, 85, 94, 96· αγγλικανική 61, 62, 64· (ρωμαιο)καθολική 56, 65, 66, 70, 78, 107· καλθινιστική 64· λουθηρανική (μεταρρυθμιστική, προτεσταντική) 58· Πατέρες 59, 85, 92, 95· εκκλησιαστικός λόγος 89· –ή ρητορική (καζουιστική) 96-98, 102, 126· –ό κήρυγμα 29, 75, 82, 85, 95-97, 126· (ιερο)κήρυκας –ες 74, 96, 98· ρήτορες 95-98
- εκλαίκευση 46, 50, 51, 68, 78, 83, 89, 96, 106, 124-126, 112, 131· –ά βιβλία 41, 50, 71, 82
- εκλεκτισμός 119
- Ελλάδα 47, 67, 99, 115
- Έλληνες 46-48, 50, 51, 60, 64-66, 71, 73, 74, 77, 80, 86, 99, 101, (Ελληνορωμαίοι) 103, 114-116, 118, 119, 129, 130· ελληνική, βλ. γλώσσα· ελληνιστής-ές 46, 60, 62, 63, 79· ελληνομαθής –είς 23, 83· ελληνοχριστιανίζειν 59-62
- έμπορος 36, 51, 112
- επιστήμες, επιστημονικός 71, 111, 120, 126, 127
- Επτανήσιος 31, 40, 66, 84· Επτανήσιος -οι 49, 101, 128
- εράνισμα 31, 90, 110, 111, 120, 124· ερανιστής 110, 114, 129
- Έρασμος 44
- Ερμώνυμος Γεώργιος 64
- εσατολογικά κείμενα 116
- ετεροδοξία 81, 92, 94, 119, 127· ετερόδοξες ομολογίες 75
- Ευρώπη 23, 30, 33, 37, 58, 117, 119· ευρωπαϊκός, βλ. γλώσσα

- Ζάκυνθος 35, 64, 100· Ζακυνθινός 40, 42, 100
 Ζαμίτρης Λαόνικος 115, 131
 – *Η ναυτική νίκη... των Ενετών* 115, 131
 Ζήνος Δημήτριος 51
 – *Βατραχομουμαχία* 51
Ζήνων 38
 Ζυγομαλάς Θεοδοσίος 58, 64, 66
- Ηγεμονίες 103, 105, 107, 117, 118, 120, 124
 Ηρόδοτος 111
 ηθική χριστιανική 45, 92· ηθικοδιδακτικό έργο 45, 51–53, 83, 113, 114, 129
- Θανατικόν της Ρόδου* 53
Θαυμάσια της υπεραγίας και αειπαρθένου Μαρίας 84
 θαύματα 84, 90, 91
 δειά πρόνοια 109, 111· προνοιακή αντίληψη 116
 Θεός 39, 73, 92–95, 97–99, 110, 114, 115, 118, 119· Κύριος 93, 103
 Θεσσαλονίκη 112
 θρήνοι 83
 Θωμάς Ακινάτης, βλ. Thomas d' Aquin
- ιανουαριώτες 91
 Ιάσιο 81, 118
 ιατρική 119· λαϊκή –ή 125· ιατροσόφια 125
 ιατροφιλόσοφος 105, 113, 117, 120
 Ιγνάτιος, βλ. Ignazio di Loyola
 Ιερά Εξέταση 63
 Ιερά Παράδοση 60
 Ιερεμίας Β' ο Τρανός 55, 58, 63, 66
 Ιερόθεος Δρύστρας 106· βλ. και Κυμνήτης
 – *Ακόλουθος του Χριστού* 106· βλ. και Σκρίβας
 Ιερουσαλήμ 64
Ιμπέριος και Μαργαρώνα 53
 Ιπποκράτης 86, 120
 Ιρλανδία 83
 Ισλάμ 57
- Ισοκράτης 120
 Ισπανός –οί 67, 71
 ιστορία αρχαία ελληνική 109, 110, 114· ρωμαϊκή 113· εκκλησιαστική 110, 118, 119· παγκόσμια 112· ιστορίες 91· ιστορικές έμμετρες διηγήσεις 109· ουμανιστικά ιστορικά έργα 110
Ιστορία Παλαιού 87
 Ιταλία 23, 27, 31, 43, 46, 48, 49, 65, 75, 95, 97· Ιταλός, –οί 36, 49, 51, 57, 71, 74, 77, 85, 86, 96, 98, 112, 120
 Ιωάννης Χρυσόστομος 73, 112
 Ιωάννης Σχολαστικός (Άγιος Κλίμακος) 100, 111
 – *Κλίμαξ του Παραδείσου* 111
 Ιωάννινα 78, 113, 121
- καθατήριο 74, 94, 95, 102
 καθολικοί 59, 68, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 107, 112, 125, 126, 128· καθολικισμός (παπισμός) 57, 74, 78, 98· καθολική προπαγάνδα 66, 75, 76, 91, 96· –ές κοινότητες 66, 69, 70, 74· –ό δόγμα 57, 67, 74, 75, 78, 80· –ά βιβλία 67, 68· –ός θεολόγος 91· –ή θεολογία 119· αντιπαπικό έργο 57
 καθρέπτες βυζαντινοί ηγεμόνων 120· χριστιανικοί 84· βλ. και speculum
 Κάιμπριτζ (Κολλέγιο της Τριάδος) 64
 Καίσαρ
 – *De Bello gallico* 45
 Κακαβέλας Ιερεμίας 109, 116–120, 128
 – *Ιστορία του αποκλεισμού της Βιέννης* 117· *Ιστορία διηγηματική του πολέμου... εις την Βιέννα* 117
 – *Ιστορία του Πλάτωνα* 118
 Καλαβρία ορθόδοξη κοινότητα 101
 καλθινισμός 63· καλθινιστές 63, 78, 79, 91· αντικαλθινιστής 79· καλθινιστική σχολή 63· ομολογία 79· –ά κείμενα 79· –ές επιδράσεις 78· θέσεις 80
 Καλβίνος 60, 63, 119
 – *Catechismus Genevensis* 60
 – *Christianae Religionis Institutio* 63, 79
 Καλέκας Μανουήλ 24

- Καλλέργης Αντώνιος 57, 127
 Καλλιέργης Ζαχαρίας 44
 Κάλλιστος Ανδρόνικος 64
 Καλλιουπολίτης Μάξιμος 78
 Καλομάτης Πέτρος 106, 129
 – *Ερμηνείαι ευσεβείς... του διβλίου
 Περι Μιμήσεως Χριστού* 106, 129
 Καντακουζηνός Κωνσταντίνος 120· Μι-
 χαήλ 63· Σερβάνος 117
 Κάρολος Α΄ Αγγλίας 64
 Κάρολος Α΄ Γουσταύος Σουηδίας 116
 Καρτάνος Ιωαννίκιος 82, 87-89, 96
 – *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* 86, 89, 96
 Καρουφύλλης Ιωάννης Ματθαίος 66, 68,
 76, 78, 79, 81
 – *Αντίρρσεις προς Νείλον* 76
 – *Αποδοκιμασία και κατάκρισις της
 Κυρίλλου ομολογίας* 79
 – *Διδασκαλία κριστιανική σύντομος*
 68, 69, 80
 – *Έλεγχος της ψευδοκριστιανικής κα-
 τηγήσεως* 78
 – *Κατάκρισις ομολογίας της πίστεως*
 79
 – *Censura Confessionis Calvinianae*
 79
 Κασιμάτης Πέτρος 102, 126
 – *Στόχασες ωφελιμώταταις δια την α-
 πόκτησιν του φόβου του Θεού* 102
 Καστανιόλας Βικέντιος 68, 113
 – *Χριστιανική διδασκαλία (Ledema)*
 67, 68, 113
 – *Κατά των καθβινικών κεφαλαίων* 79
 Κατήφορος Αντώνιος 100· Δημήτριος 100
 κατηγήσεις 59, 60, 61, 66, 68, 71· βυζαντι-
 νές 59· καθολικές 66-69, 80· προτε-
 σταντικές 59, 62· γερμανική 61· γαλ-
 λική 61· αγγλικανική 61, 62· βελγική
 78· λουθηρανική 63· κατηχητικά εγ-
 χειρίδια 60, 104
 Κατσαΐτης Πέτρος 42
 – *Θυέστης* 42
 – *Ιφιγένεια* 42
 Κάτων ο νεότερος (Dionysius Cato) 44,
 45, 52
 – *Disticha de moribus ad filium* 27,
 44
 Κάτων ο πρεσβύτερος (Marcus Porcius
 Cato) 44
 Κέρκυρα 36, 87· Κερκυραίος 36, 57, 87,
 88, 102
 Κεφαλλονιά 98· Κεφαλλονίτης 42
 Κιγάλας Ματθαίος 109
 – *Νέα Σύνοψις διαφόρων ιστοριών* 109
 Κιέβου Ακαδημία 80
 Κικέρων (Cicero) 22, 28, 44, 45
 – *Cato major sive De senectute* 45
 – *De Officiis* 45
 – *De Republica* 45
 – *Somnium Scipionis* 45
 Κοζάκοι 116
 κόλαση 90, 94, 103, 105
 Κολωνία 44, 77, 104
 Κομνηνός Ιωάννης 103, 105-107, 120
 – *Επιχειρήματά τινα... περί μυστη-
 ρίων* 106
 – *Θύρα της μετανοίας* 103
 – *Μεταμόρφωσις του παλαιού ανδρώ-
 που* 103
 – *Προγνωστικόν της γενομένης εκλεί-
 ψεως του ηλίου* 107, 117
 – *Προγνωστικόν των Μοσκόδων* 107
 Κομνηνός Παπαδόπουλος Νικόλαος 66,
 78
 Κονταρής Γεώργιος από τα Σέρβια 111,
 112, 114, 130
 – *Ιστορία παλαιαί πόλεως Αθήνης*
 112, 130
 – *Μαργαρίται* 112
 Κορνάρος Βιντσέντζος 38, 39, 123
 – *Ερωτόκριτος* 38, 39
 – *Η Θυσία του Αβραάμ* 38, 39
 Κοραής 42, 126
 – *Υπόμνημα* 42
 Κορσική 112
 Κορδαλεός 110
 Κρήτη 31, 33, 34, 37, 38, 46-48, 51, 63,
 64, 66, 83, 110, 116, 127· Ακαδημίες
 37· Κρητικός -οί 33, 35, 38, 39, 47,
 57, 83, 87, 89, 96, 98, 100, 101, 116,
 128· Βενετοκρητικοί 48
 Κρούσιος Μαρτίνος (Crusius Martin) 58,
 63, 89, 119
 – *Acta et Scripta Theologorum*

- Württembergensium 58
 Κυδώνη (αδελφοί) 24
 Κυδώνης Δημήτριος 24, 56, 73, 77, 136
 – *Περί Αζύμων* 56
 – *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* 56, 136
 Κυδώνης Πρόχορος 24, 25, 56
 – *Επιστολαί Αυγουστίνου* 25, 56
 Κυθήριος 42
 Κυκλάδες 66, 74, 77
 Κυμνητής Σεβαστός ο Τραπεζούντιος 105, 106, 120
 – *Δογματική διδασκαλία* 106
 Κυπριανός 83, 119
 Κύπρος 31, 36, 63, 66, 83· Κύπριος 72, 73
 κωμωδία 37-39, 49
 Κωνσταντινούπολη 64, 66, 73, 76, 78, 89, 96

 λαϊκή παράδοση 123, 124· -ός πολιτισμός 42· -ό ανάγνωσμα 42, 90, 104· -ά κείμενα 125· θρησκευτικά έντυπα 125· βλ. και γλώσσα
 λαϊκότερες αφηγήσεις 92· -η θεολογία 104
 Λάνδος Αγάπιος 82, 84, 89-95, 100, 102, 103, 125, 128
 – *Αμαρτωλών Σωτηρία* 84, 90, 91, 103
 – *Γεωπονικόν* 125, 128
 – *Εκλόγιον* 89
 – *Θεοτοκάριον* 89
 – *Θηκαράς* 89
 – *Καλοκαιρινή* 89
 – *Κυριακοδρόμιον* 89
 – *Νέος Παράδεισος* 89
 – *Παράδεισος* 89
 – *Χριστιανών Οδηγία* 89
 Λάσκαρης Ιωάννης 28· Κωνσταντίνος 48
 Λατίνοι 70, 76, 77, 80, 81, 86, 113, 119· λατινική κανονιστική παράδοση 26, 27· βλ. και γλώσσα
 λεξικά 130
 Λέυντεν (Leyden) 44, 111
 Λέων Γ' πάπας
 – *Bolla del Beatissimo Papa Leone X* 65
 – *Κλήμεντος Ζ' επικύρωσις εις την Βούλλαν Λέοντος Γ'* 65
 – *Βούλλα Λέοντος Γ' περί των προνομίων των Γραικών και επικύρωσις* 65
 Λιγαριδης Παΐσιος 66, 81
 Λιψία 102
 Λογγίνος 86
 λογοτεχνία 22· επανησιακή 40-42· ιταλική 22, 35, 38· κρητική 34, 37-42· -ες ευρωπαϊκές 21, 22, 26, 30, 40· λογοτεχνική ανανέωση 27, 34, 36, 40, 123
 Λοθαρίγγιος Β. Ι. 50
 Λονδίνο 117
 Λουδοβίκος ΙΔ' Γαλλίας 71
 Λούθηρος 22, 29, 55, 59, 60, 63, 119
 – *Das Neue Testament Teutsch* 29
 – *Μεγάλη Κατήχησις* 60
 – *Μικρά Κατήχησις* 60, 63
 – *Sendbrief vom Dolmetschen* 29
 λουθηρανισμός (προτεσταντισμός) 57, 60, 63, 65· λουθηρανικό δόγμα 74· λουθηρανοί (προτεστάντες, διαμαρτυρούμενοι, μεταρρυθμιστές) 57-59, 63, 64, 66, 68, 80, 126, 128· λουθηροκαθλιτισμός 78· λουθηροκαθλιτιστές 70· προτεσταντική θεολογία 119
 Λουκάνης Ν. 51, 52
 – *Ιλιάδα* 51
 Λούκαρης Κύριλλος 56, 64, 78-80
 – *Confessio Fidei* 79
 – *Ομολογία της χριστιανικής πίστεως* 79
 Λουκιανός 29, 30, 120
 Λυών 24, 45

Μ
 Μακεδόνας 111
 Μάκολας Ιωάννης 112-114, 130
 – *Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος* 113, 130
 Μακρόβιος 44
 Μαλαξός Νικόλαος 95
 Μανιάτες 75
 μαριερισμός (concettismo) 36, 37
 Μανούτιος Άλδος 43, 44, 45, 52
 – *Ύμνοι της αι παρθένου Μαρίας* 43
 Μάξιμος Καλλιουπολίτης 78
 Μάξιμος Μαργούνιος 48, 58, 76, 89, 111
 – *Αντιπανοπλία* 76

- Απολογία 76
- Μάξιμος Πελοποννήσιος 89
- Μαρία Μαγδαληνή 84
- Μαρτύριο Αγίας Αναστασίας 82
- Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 106· Κωνσταντίνος 106· Νικόλαος 46
- Μαυρόπουλος Ιωάννης 82
- Μελάγγδων 59, 63
- Μελέτιος Αθηνών 113, 119
 - Βιβλίον αστρονομικόν 119
 - Γεωγραφία παλαιά και νέα 119
 - Εκκλησιαστική Ιστορία 119
 - Περί της κρικωτής σφαίρας 119
- Μενόκκιο 87
- Μεσαίωνα 21–24, 26, 31, 33, 45, 59, 67, 83, 85, 87, 92, 95, 102, 104, 125, 128, 129· μεσαιωνική παράδοση 26, 33, 37, 52, 86, 91, 124· –ό φανταστικό 92
- Μεσοποταμία 64
- Μεταξάς Νικόδημος 64
- Μεταρρύθμιση 29, 55, 59, 62, 63, 75, 89
- μετάφραση ορισμός 21· ιστοριογραφία 21· ελεύθερη, διασκευή, παράφραση 22, 25, 26, 29, 31, 35–37, 39, 51–53, 87, 123· πιστή 22, 35, 36, 43, 119, 123, 124, 129· κατά λέξη (ad verbum) 23–25, 27, 28, 30· κατά νόημα (ad sensum) 23, 25, 27, 28, 30· άτεχνη, δυσνόητη 24, 25· κομψή 24, 25, 27, 28, 43· λογοτεχνική (literary) 29· ψευδομετάφραση 27· μεταφράσεις ουμανιστικές δίγλωσσες 27· ωραίες άπιστες (belles infidèles) 29, 30· χειρόγραφες 24, 33, 36, 45, 46, 52, 53, 56, 73, 83, 84, 86, 87, 90, 91, 102–106, 111, 113, 117, 118, 121, 124, 125, 127, 128· μεταφρασσιμότητα 21· μεταφραστική διαδικασία –ες 21–23, 38, 123, 131· δραστηριότητα, πρακτική, πράξη 22–24, 26, 27, 43, 56, 123, 127–129· θεωρία 22, 29, 129· ορολογία 128, 129· μεταφραστικό φαινόμενο 22, 46, 123
- Μηνιάτης Ηλίας 98, 99, 102, 105
 - Διαχαΐ 99, 105
 - Λόγος πανηγυρικός εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου 99
 - Λόγος περί κολάσεως 102
- Πέτρα σκανδάλου 99
- Μήτρου Μιχαήλ Ιωαννίνων 113· βλ. και Μελέτιος Αθηνών
- μίμηση (imitatio) 26, 28–30, 39, 46, 48, 50, 129
- Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος 56
- Μογίλας Πέτρος 80, 107
 - Ομολογία της Ορθοδόξου Πίστεως 80
- μυρολογία 83
- Μολδοβλαχία 63, 101, 106
- μοναχός –οί, –ικά τάγματα: βενεδικτίνος 75· καρμελίτης 57· κιστερκιανός 91· δομηνικανός 25, 56, 66, 106· ιησούτες (Συντροφία, Εταιρία του Ιησού) 66, 67, 71–73, 75, 77, 96, 99–102, 104, 107, 119, 120, 126, 130· ιησουιτικές διδασκαλίες, ευλάβειες 99, 100, 102, 126· –ή προπαγάνδα 75, 89· –ή φιλολογία, –ά βιβλία, κείμενα 99, 102, 104, 105· σχολεία 67, 68, 75, 80· ιησουιτικό κήρυγμα 96, 97· –ό θρησκευτικό θέατρο 97· καπουκίνοι 66· φραγκικανός (τάγμα Αγίου Φραγκίσκου) 66, 71, 72, 76· μισιονάριοι 74
- Μοντσελέζε Θεόδωρος 42
 - Ευγένια 42
- Μορμόρης Γεώργιος 42
- Μόσχα 103, 117
- Μουσουλμάνοι 93
- Μορεξής Ιωάννης 91
 - Κλίνη Σολομώντος 91
- μπαρόκ 37, 38, 39, 97, 98, 102, 105, 128
- Μπεργαδής 35
 - Απόκοπος 35
- Μπερτόλδος 40, 41, 42, 128
- Μπερτολδίνος 41
- Μπρασόβ 63
- μυθιστορία γαλλική 27· βυζαντινή, ιπποτική, μεσαιωνική 34, 39· –ες υστεροβυζαντινές 33, 40
- Μπολόνια 85
- Μυσός Δημήτριος (Ljubanivc) 59, 63
- μυστικισμός 97
- Μωραΐτης Αμιλίος (Emilio della Morea) 33
 - Θησέος και γάμοι της Εμηλίας 33

- Νάξος 75, 115
 Νάπολη 112
 Ναύπακτος 89
 ναυτικής τέχνης εγχειρίδια (πορτολάνοι) 49, 124
 Νεκτάριος ο Κρης, πατριάρχης Ιεροσολύμων 109-111
 – *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας* 110, 128
 Νικήτας Παφλαγών 82
 Νικόδημος Αγιορείτης 42, 73, 101, 102, 126
 – *Επιτομή εκ των Προφητανακτοδοβιτικών Ψαλμών* 73
 – *Πηδάλιον* 42
 Νικόδημος ιεροδιάκονος Βαβατενούς 113
 Νικούσιος Παναγιώτης 80
 Νούκιος Ανδρόνικος (Νίκανδρος) 51, 52, 57, 64
 – *Αποδημία ή Ιστορία* 57
 Οβίδιος 27, 44, 45, 47, 49, 51, 113
 – *Carmina amatoria* 45
 – *Epistola Paris Helenae* 46
 – *Επιστολαί* 25, 45, 46
 – *Μεταμορφώσεις* 45, 46, 113
 – *Μύθοι* 113
 Οθωμανική αυτοκρατορία 75, 87, 107, 110, 117· Οθωμανοί 116, 117· οθωμανικές αρχές 77· οθωμανοκρατούμενος χώρος (-ες περιοχές) 52, 57, 63, 64, 84, 89, 96, 101, 124, 126
 Ολλανδός 111· ολλανδική πρεσβεία 78
 Ολόβολος Μανουήλ 24
 Όμηρος 25, 49, 86
 Οράτιος 28
 ορθός λόγος 118
 ορθοδοξία 56, 81, 88, 92, 99, 101· ορθόδοξοι 56, 59, 63, 64, 65, 66, 70, 74-77, 89, 100, 101, 107, 125, 126· ορθόδοξο δόγμα 55, 56, 59, 74, 80, 81, 91, 94, 101, 125· -ος εκκλησιαστικός λόγος 127· -ες ομολογίες 56
 ουγενότοι 70
 ουμανισμός αρχαίων 49· λατινίων 28· μετα-βυζαντινός 46· θρησκευτικός 81, 110, 127· χριστιανικός 60· ιταλικός 43· γερμανικός 60
 ουμανιστής -ές 29, 46, 50, 63· ουμανιστική παιδεία 46, 131· σύνθεση (consensus) 61, 110, 118· -ές εκδόσεις 43· -ό πνεύμα 86· -ό γνώδι σαυτόν 114
 ουνία 75· ουνίτης 65, 66, 68, 69, 71, 73, 75, 77, 99, 126, 129
 Ουρβανός Η΄ πάπας 75
 – *Professio orthodoxae fidei ab orientalibus* 65
 Πάδοβα 40, 45, 46, 58, 76, 100, 105, 119, 120, 128
 Παλαιολόγος Θωμάς 48
 Παλαμάς Γρηγόριος 77
 παλαμιστές μοναχοί 77
 Παναγία 83, 84, 90, 91, 97, 98· Δέσποινα (Dama) 98· Θεοτόκος 84· Παρθένης 98, 99· δεδοξασμένη (gloriosa) 84
 Παπαβασιλόπουλος Αναστάσιος 121
 – *Εγχειρίδιον της αναησάσης φυσικής φιλοσοφίας* 121
 – *Εισαγωγή μαθηματικής* 121
 Παπασυναδινός 53
 – *Χρονικό των Σερρών* 53
 παράδειγμα, βλ. exemplum
 παράδεισος 90, 94, 103, 104· ουράνια βασιλεία 105
 παραινετική θεολογία, διδασκαλία 82, 89, 114, 125· -ά κείμενα, βιβλία 83, 96, 125, 126, 129
 Παρθένιος Δ΄ πατριάρχης 77
 Πάριος Ιωακείμ 113
 Πάρισι 44, 45, 77, 106, 119
 Πάρος 115
 Πάτμος 77, 100-102· Πάτμιος 101
 Πατριαρχείο 55, 64, 66, 80, 81· Πατριαρχική Ακαδημία 106
 Πελοπόννησος 64· Μωρέας 93
Πένθος θανάτου 35
 Πεντηκοστάριον 91
 Πέπανος Δημήτριος 66
 Περούλης Μιχαήλ 112
 Πετράρχης (Petraica) 25, 27, 34, 36
 – *Canzoniere* 36

- πετραρχιστές 36
 Πέτρος Μέγας 107, 116, 117
 πεφωτισμένη δεσποτεία 118
 Πηγάς Μελέτιος 58, 96
 Πίνδαρος 120
 Πλανουδής Μάξιμος 24, 25, 44, 45, 46, 52, 56, 77, 136
 – *Κάτωνος Ρωμαίου Γνώμαι παραινετικά (Δίστιχα)* 44, 45, 51, 52, 53
 – *Περί των δώδεκα βαθμών της παραχρήσεως* 83
 Πλάτων 86
 Πλίνιος 86
 Πλουσιαδηνός 57, 68
 – *Defensio quinque capitum* 68
 ποίηση ερωτική 36· ηθικοδιδασκτική 35· ιταλική 38, 40· κυπριακή 36, 37· μυθολογική 114· ποιμενική 38· ποιητικό θέατρο 37
Πόλεμος της Τρωάδος 33
 πολιτισμός κυρίαρχος, κυριαρχούμενος 22, 23, 34, 49, 123· πολιτισμική ηγεμονία 27, 30· -ή μεταφορά αμφίδρομη 123· -ές οσμώσεις, αλληλοδιεσδώσεις 21, 31, 34, 35, 41, 95, 123
 Πολωνία 80
 Πομπήιος Τρόγος 113
 – *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπήιου Τρόγου* 113
 Πόρτος Φραγκίσκος 63
 Πορφυρόπουλος Μάρκος 120, 121
 – *Συμεών μαγίστρου του Σηθ σύνοψις των φυσικών* 121
 Ποιημένος Γιαννούλης 112· Στέφανος 112
Πρακτική των λογαριασμών 125
 Πριγγιλεύς Νικηφόρος 76
 – *Λόγος κατά του λατινόφρονος Νεοφύτου του Ροδινού* 76
 προγονικά 29, 116, 120
 Προκόπιος 120
 – *Αυλός ποιμενικός* 102
 Προπαγάνδα 75, 99· βλ. και Propaganda Fide
 προσευχές δυτικές 84· προσευχή καθημερινή 101· προσευχητάριο 100
 προσηλυτισμός 74
 πρόσληψη (receptio) 23, 30, 34, 35, 128· δέκτης 21, 23, 26, 30, 123, 124, 129
 Προσπέριος Ακυιτανίας 56
 – *Liber Sententiarum ex operibus S. Augustini* 56
 προτεστάντες, βλ. λουθηανοί
 προφορικός λόγος 41, 123, 126· -ή παράδοση 14, 25, 39· -ό ιδίωμα 29, 40
 πρωτότυπο (original) 23-28, 36, 38, 59, 70, 76, 78, 101, 111, 128· πρωτοτυπία 26, 38, 40· πρότυπο (modèle) 26-28, 30, 33, 36, 37, 39, 40, 42, 46, 50, 96, 101, 102, 123, 128, 129, 131
 Πτολεμαίος 119, 120
 Πυλαρινός Ιάκωβος 117
 – *Διήγησις της αλώσεως της Μπουντας* 117
 Ραρτούρος Αλέξιος 96
 – *Διδαχαί* 96, 98, 99, 105
 Ρέθυμνο 37
 Ρέντιος Ανδρέας 71, 73
 – *Οδηγία των αμαρτωλών* 71, 73
 ρητορική (eloquentia) 28, 49, 51, 120, 121, 124· εκκλησιαστική, βλ. Εκκλησία
Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην 35
Ριμάδα περί Βελισσαρίου 52
 Ροδινός Νεόφυτος 66, 71, 73, 75, 76, 78, 103, 128, 136
 – *Άσκησις πνευματική* 103
 – *Αυγουστίνου Εγχειρίδιον* 73
 – *Αυγουστίνου Μονολόγιον της ψυχής προς τον Θεόν* 73, 136
 – *Πανοπλία πνευματική* 76
 – *Σύνοψις των θείων και ιερών της Εκκλησίας μυστηρίων* 75
 Ρόδος 64
 Ρουέν 64
 Ρουμανίας Ακαδημία 103, 104, 106, 117, 120, 124· Ρουμάνος -οι 63, 80, 118, 119
 Ρουσάνος Παχώμιος 58, 88-89
 – *Κατά Σεθηριανών και κατά του φραλούτερη* 58
 – *Κατά των αγιοκατηγόρων* 58

- Αι του καταράτου Καρτάνου αιρέσεις 88
- Περί Καρτανιτών αιρετικών 88
- Περί της των Καρτανιτών αιρέσεως 88
- Προς τους ελληνίζοντας και τα δεία μυστήρια βεβηλώντας 88
- Προς τους εν Βενετία χαλκογραφείς 89
- Ρωμανίτης Εμμανουήλ 101, 102, 126
 - Αόρατος πόλεμος 102
 - Γυμνάσματα πνευματικά 102
 - Η αληθινή σοφία 102
 - Η καρδία συντετριμμένη 102
 - Ο Άδης ανεωγμένος 102
 - Ο μετανοών διδασκόμενος 101
 - Ο πνευματικός διδασκόμενος 101
- Ρωμαίοι 46-48, 70, 74
- Ρώμη 40, 48, 65, 66, 68, 75, 78, 83, 101, 102, 107· Κολλέγιο Αγίου Αθανασίου 65, 68, 74, 75, 98, 100
- Ρωσία 107, 115, 119· Ρώσος -οι 80, 116· ρωσικά, βλ. γλώσσα

- Σαΐξπηρ 123
- Σαλαμίνα 112
- Σαλλούστιος 86
- σάτιρα 34, 41, 42
- Σαχλίκης Στέφανος 34
 - Αρχιμαυλίστριες 34
 - Η Βουλή των πολιτικών 34
 - Τα ζάρια 34
 - Της νύκτα τα γυρίσματα 34
 - Συμβουλές στο Φραντζισκή 34
- Σεβήρος Γαβριήλ 48, 58, 76, 95
 - Εκδεις κατά των αμαδώς λεγόντων 76
- Σενέκας 38, 42, 86
 - *Phaedra* 38
 - *Τρωάδες* 42
- Σέρβοι 80
- Σερβόπουλος Ιωάννης 64
- Σικελίας ορθόδοξη κοινότητα 101
- Σινά Μονή 111
- Σίφνος 74
- Σκλέντζας Ανδρέας 84, 87
 - Αι επτά θεραπεΐαι της Θεοτόκου 84
 - Αίνοι (στη Θεοτόκο) 84
 - *Ave verum* 84
 - Παλαιά και Νέα Διαθήκη 87
- Σκούφος Γ. 71, 102
- Σκούφος Φραγκίσκος 98, 99
 - *Τέχνη Ρητορικής* 98
- Σκριβας Λάζαρος ο Τραπεζούντιος 106
- Σμύρνης Ευαγγελική Σχολή 112
- Σολμών 41
- Σουγδουρής 120
 - Περί του πως δει ομιλίαν συγγράφειν 120
- Σουμμάκης Μιχαήλ 40, 128
 - *Παστώρ Φίδος* 40
- Σοφιανός Νικόλαος 46, 49, 50, 51, 123
 - *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης* 50
 - Περί κατασκευής και χρήσεως κρικωτού Αστρολάβου 49
 - *Παιδαγωγός* 50
 - *Χάρτης Γεωγραφικός της Ελλάδος* 49
- Σοφοκλής 120
- Σπανέας 34
- Στάθης 38
- Στουδίτης Θεόδωρος 59· Δαμασκηνός 96
- Στρασβούργο 44
- Συμewν Μεταφραστής 82, 90, 91, 111
- συμπεριφορές δρασκευτικές, οικονομικές 92, 93
- Συναξαριστής 91
- Σύνοψις ιερά 100
- Συντροφία του Ιησού 67· βλ. και μοναχός
- Συρία 64
- Συρίγος Μελέτιος 79, 80
 - *Κατά των καλθινικών κεφαλαίων Κυρίλλου του Λουκάρεως* 79
- Σχολάριος Γεώργιος (Γεννάδιος) 24, 56, 57

- Τάγιας Δημήτριος 124
 - *Πορτολάνος* 124
- Τάραντας 75
- Ταρχανιώτης Ιωάννης 112
 - *Dell' Istorie del mondo* 112
- Τερτυλλιανός 95
- τέσσαρα έσχατα (*quattuor novissima*) 103, 104

- Τοσκάνη 50, 75
 τραγωδία 37, 38
 Τρανσυλβανία 63, 64, 107
 Τριβιζάνος Θωμάς 46-49, 57, 58
 – *Επιστολή Πάρις Ελένη χαιρείν* 46
 Τριβόλης Ιάκωβος 36
 – *Ιστορία του Ρε της Σκοτίας* 35
 Τριδέντου σύνοδος (τριδεντινή, του Trento) 65, 69, 75, 80, 95, 97, 131
 Τρωίλος Ιω. Ανδρέας 38
 – *Βασιλεύς ο Ροδολίνος* 38
 Τυβίγγη 58
- ύμνοι 83
 ύψος κομψό 25· περίπλοκο 34· λυρικό, στομφώδες 96-99
- Φερράρας**–Φλωρεντίας σύνοδος 56, 57, 75
 Φιλαράς (ή Βιλαράς) Λεονάρδος 69, 70
 – *Διδασκαλία χριστιανική* 69, 70
 Φλωρεντία 44, 45· Φλωρεντινός 36, 46
 Φολέγανδρος 115
 Φόσκολος Μάρκος Αντώνιος 38
 – *Φορτουνάτος* 38, 53
 φραγκολεβαντινίοι 75
 φραγκοχιώτικα βιβλία 75
 Φραγκόπουλος Ιω. 113
- Χάνδακας 34, 37, 48, 58, 87, 100, 116
 Χανά 37
 Χίος 68, 73, 75, 106
 χορηγός 112
 Χορτάσης Γεώργιος 38
 – *Ερωφίλη* 38, 39, 40
 – *Κατσούρμπος* 38, 53
 – *Ο Πιστικός Βοσκός* 38
 – *Πανώρια* 38
 Χούμνος Γεώργιος 87
 – *Παλαιόν δια στίχων (Κοσμογέννησις)* 87
 Χούμνος Μακάριος 59
 χρησμολόγια 116
 χρηστοθήθειες 53
 Χριστός 97· Κύριος (Signore) 97
- χρονικό του al-Makin 111
Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων 109
 χρονογραφία -ες 109-111
 Χρυσολωράς Μανουήλ 27, 28, 43
 – *Ερωτήματα* 44
 Χρυσοχόου Αθανάσιος 77
 Χύχας Ναθαναήλ 76
 – *Κεφάλαια κατά Λατίνων* 76
- Ψαλτήριο** 87
 ψευδο-αυγουστίνεια 56, 73, 77
 – *De Duodecim abusionum gradibus* 83
 – *Liber Soliloquiorum animae ad Deum* 56, 73
 – *Manuale* 73
 Ψευδο-Δονάτου γραμματική 44
 Ψευδο-Δωρόθεος Μονεμβασίας 109
 – *Βιβλίον ιστορικόν* 109
 ψευδο-ομηρικό, βλ. Ζήνος Δημήτριος
 Ψευδο-Πλούταρχος 50
 – *Περί παιδων αγωγής* 50
 ψυχαγωγική μέθοδος 52
 ψυχοφελή βιβλία 71, 72, 74
- Ωριγένης** 95
- Ablancourt Nicolas Perrot d' 29
 Acxtelmeier Stanislav 107
Adoro te devote 84
 Aegidius a Cesaro 77
 – *Apologiae... Απολογία* 76, 77
 Agostini 51
 Albani Angelo 39
 – *Innamoramento di due fidelissimi amanti* 39
 Alberti Leon Battista (γραμματική) 50
 Albertus Magnus 24, 86, 119
 Andreä Jacob 58
 Anguillara 51
 Anselm of Canterbury 24, 56
 Antverpiae 104
 Aquaviva Claudio 67, 68

- Aresi Paolo 98
 – *Arte de predicar bene* 98
- Aretino 127
- Argoli Andrea 120
 – *De Diebus criticis* 120
- Ariosto 36, 38, 39
 – *Orlando furioso* 38, 39
- Arnauld Antoine 91
 – *Perpetuité de la Foi de l'Église catholique* 91
- Ars moriendi* 27, 104
- Augustinus, βλ. Αυγουστίνος
- Ave Maria* 59
- Avila Juan de 71
- Basire de Preaumont (Ισαάκ Βασίρος) 64
- Bebel 45
- Bellarmino Roberto 68, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 80, 95, 119
 – *Ascensione mentis in Deum* 74
 – *Doctrina christiana brevis* 68, 75
 – *Dichiarazione più copiosa della Doctrina christiana* 69
- Bembo Pietro 36, 49
 – *Historia rerum venetarum* 49
- Bibliothèque Bleue 104
- Boccaccio Giovanni, βλ. Βοκάκιος
- Boethius, βλ. Βοήθιος
- Borghini Raffaello 38
 – *L' Amante furioso* 38
- Bossuet J. B. 97, 98, 104
- Bourdaloue L. 98
- Brahe Tycho 119
- Bretonvilliers αδελφοί 74
- Briet Philippe 119
 – *Parallela geographiae veteris et novae* 119
- Bruni Leonardo 28, 129
 – *Φαίδων* 28
- Burgundio της Πίζας 25
- Buondelmonti Cristoforo 124
 – *Liber Insularum Archipelagi* 124
- Calvin, βλ. Καλθίνος
- Camelli il Pistoia Antonio 38
 – *Filostrato e Pamfila* 38
- Cândeia Virgil 101
- Canisius Peter 66, 80
 – *Grosse Catechismus* 80
- Cantemir Δημήτριος 118
 – *Divanul* 118
- Castiglione Baltassar 36, 127
 – *Il Cortegiano* 127
- Catechismus Romanus* 80
- Cato, βλ. Κάτων
- Caussini Nicolai 98
 – *De Eloquentia sacra et humana* 98
- Cencio de Rustici 27
- Chmielnicky Bogdan (Εχμηλίσκη) 116
- Chronicon* Ισιδώρου 87
- Cicero, βλ. Κικέρων
- Clajus I. 60
- Claude Jean 91
 – *Reponse au livre de M. Arnauld* 91
- Cluverius (Cluver Philippe) 119
- Cobius Johannes 91
 – *Scala Caeli* 91
- commedia erudita 38· tragicommedia pastorale, pastorella 38
- Confessio Augustana* 58
- Confessio Belgica* 79
- Confessio Gallicana* 79
- Congregazione dei Greci 65
- Cranmer 61
 – *Instruction of a Christian Man* 61
- Credo* 59
- Credo* Benedetto 73, 74
 – *Εισαγωγή προς την ευλαθή ζωήν* 73
- Croce Giulio Cesare dalla 40, 41, 128
 – *Astutie sottilissime di Bertoldo* 40
 – *Le piacevoli e ridicolose semplicità di Bertoldino* 41
- Crusius Martinus, βλ. Κρούσιος
- Damian Di Santa Maria 51
- Damiani Petrus (Δαμιανός Πέτρος) 90, 91, 95, 104
 – *Opusculum 59 de novissimis* 104
- Dante Alighieri, βλ. Δάντης
- Davila Pietro 76
- De Beauvais Vincent 91

- De Contemptu mundi* 27
 De la Cypède Pierre 39
 Denys le chartreux 104
 – *De quattuor hominis novissimis* 104
 Della Porta Giambattista 38
 De Seyssel Claude 28
Dialogo del Salomone e Markolfo 41
Dialogus Salomontis e Marcolphi 41
Dicta philosophorum 85
 Diodati Giovanni 78
 – *La Bibbia, cioè, i libri del vecchio e del nuovo testamento* 78
Disciplina clericalis 27
 Dolce Lodovico 42, 51
 – *Ifigenia* 42
 – *Tieste* 42
 Dolscius P. 58, 59, 119
 – *Αυγουσταία Ομολογία* 58, 63, 6λ. και *Confessio Augustana*
 – *Εξομολόγησις της ορθοδόξου πίστεως* 58, 63
 Dolet Etienne 22
 Domenichi Lodovico 111
 – *La prima [seconda e terza] parte dell' historie del suo tempo, di Mons. Paolo Giovio* 111
 Du Bellay Joachim 22, 28, 43
 – *La Deffense et illustration de la langue françoise* 28
 Duca George 105
 Durante Castore 125, 128
 – *Herbario nuovo* 125
 – *Il Tesoro della sanità* 125
 – *Prattica medicinale* 125
 Duport James 62
 – *Βίβλος της δημοσίας ευχής* 62
 – *Κατήχησις και Τάξις της Βεβαιώσεως* 62
 Erpenius Thomas 111
 – *Historia Saracenicæ* 111
 Estienne Henri (Stephanus Henricus) 60, 129
 – *Στοιχείωσις της Χριστιανών πίστεως* 60
 Estienne Robert 129
 exemplum -a 82, 85, 86, 91-94, 101, 105, 128
 Fiorentino Giovanni 36
 – *Pecorone* 36
 – *Fioretto di tutta la Bibbia historiato* 87
 – *Flores historiatarum* 27
 Fulgentius von Ruspe 24
 – *De Fide ad Petrum* 24, 56
 Fuchs Joh. 63
 Gagliardi Antonio 102
 – *To dhendhro tis zois* 102
 – *I colasis ancti* 102
 – *I alithini sofia* 102
 Gardano Gerolamo 120
 Gerlach 64
 Germano Girolamo 130
 – *Vocabolario italiano et greco* 130
 Gerson Jean Charlier 67
 Gilbert de la Porée 24
 Gilles Pierre (Gyllius) 119
 – *De Topographia Constantinopoleos* 119
 Giovio Paolo 111, 119, 128
 – *Historiarum sui temporis* 111
 Giraldi Giambattista Cinthio 38
 – *Orbecche* 38
 Giunta F. 44, 45
 – *Εγχειρίδιον Γραμματικής* 44
 Goethe 22
 Gozzadini Tommaso 85
 – *Fior di Virtù* 85, 86
 Gregorius I Magnus, 6λ. Γρηγόριος Μέγας Διάλογος
 Grotto Luigi 38
 – *Lo Isach* 38
 Gryphe 45
 Guarini Giambattista 38, 128
 – *Il Pastor fido* 38, 40
 Guillaume de Mœerbeke 25
 Guicciardini 127
 Haga Cornelius 78
 Hardenberg A. 63
 Heerbrandt Jacob 58
 – *Compendium Theologiae* 58
 Heisterbach Caesarius von (Καισαρίος)

- 90, 91, 94
 – *Volumen diversarum visionum seu miraculorum* 91
 – *Dialogus magnus visionum atque miraculorum* 90, 91
- Henricus Aristippus Σικελός 25
- Hervaeus von Nedelec (Natalis) 24
Historia di Susanna e Daniello 35
Historia degli doi nobilissimi amanti 36
 homo trilinguis 60
 honnête homme 30
- Honorius Augustodunensis 77, 87, 95, 104, 119
 – *Elucidarium* 27, 87, 95, 104
 – *Liber de cognitione verae vitae* 77
- Honterus Johannes 63
- Humboldt 22
- Ignazio di Loyola 96, 97, 102, 104
 – *Esercizi Spirituali* 104
- Index librorum prohibitorum 87
- Jacobus de Voragine 87, 91
 – *Legenda aurea* 27, 87
- Justinus M. J. 113
 – *In Trogi Pompei historias epitoma (Il libro di Justino)* 113
- Jonas Justus 61
 – *A brief Catechisme and dialogue between the husband and his wife* 61
 – *Cranmer's Catechisme* 61
- Lagny Paul 71
 – *Εγχειρίδιον ορθόδοξον των Ρωμαίων* 71, 72
- La Guilletière 75
 – *Athènes ancienne et nouvelle* 75
- Le Clerc 79
- Ledesma Juan 67, 75, 113
 – *Doctrina christiana* 67, 68, 75
- Léger Antoine 78, 79
- Le Goff Jacques 85
- Leonzio Pilato της Καλαθρίας 25
- Libro di Justino* 113
- Lombardi Petrus 95, 104, 119
 – *De Poenis inferni* 95
 – *Libri IV Sententiarum* 95, 104
- Loyola Ignazio di, βλ. Ignazio di Loyola
- Luis de Granada 71, 73, 104
 – *Guia de pecadores* 104
- Luther, βλ. Λούθηρος
- Machiavelli 127
 – *Il Principe* 127
- Magdeburg H. 60
- Manni 71
- Marco Polo 127
- Martini 120
- Marzi Giambattista 38
 – *La Fanciulla* 38
- Masillon J. B. 98
- Mayr Georg 66, 67, 104, 106
 – *De Imitatione Christi latinograecus* 67
 – *Petri Canisii... Catechismus graeco-latinus* 66
 – *Κατηχησμός εικονισμένος* 67
- Meyer 55
- Michaud E. 91
- Milescu Nicolae 119
 – *Οδοιπορικόν από Τομπόλσκη* 119
 – *Περί της Τοπογραφίας Κωνσταντινουπόλεως* 119
 – *Περιγραφή της Κίνας* 120
 – *Ταταρικόν Βιβλίον* 120
- Mirandola Pico della 119
- Mocenigo Alvise 113, 115, 116· Mocenigo οικογένεια 115
- Montecroce Ricolto da 24
- Moore Thomas 127
 – *Utopia* 127
- Morosini 112, 113, 115
- Musso Cornelio 96
 – *Prediche* 96
- Mylius J. 60, 63
- Neander Michael 60
- Negri Francesco 57

- *Tragedia del re libero arbitrio* 57
 Nicole Pierre 91
 – *Reponse générale au nouveau livre de M. Claude* 91
 Niccolò da Reggio της Νάπολης 25
 Niger 119
 Nordhusa (Nordhausen) 60
 Nowell Alexander 62
 – *Μεγάλη Κατήχησις* 62
 – *Μέση Κατήχησις* 62
 – *Μικρά Κατήχησις* 62
 – *Χριστιανισμού Στοιχείωσις* 62
- Ortelius 119
 Osiander Lukas 58
 Ovidius, βλ. Οβίδιος
- Pater noster* 59
 Peletier Jacques 28
 – *Art poétique* 28
 Petit L. 91
 Petrel Elias (Πετίλος) 62
 – *Catechesis Ecclesiae Anglicanae* 62
 – *Λειτουργία Βρετανική ήγουν Βίβλος των δημοσίων ευχών* 62
- Petrarca, βλ. Πετράρχης
 Petrus Hispanus 24
 Piccolomini 119
 Pierio Odorisio 75
 Pierre de la Cypède 39
 – *Paris et Vienne* 39
 Pierre de Poitiers 24
 Pinamonti Giovanni Pietro 102
 – *Esercizi spirituali di S. Ignazio Loiola* 102
 – *Il Cuor contrito* 102
 – *L' Albero della vita* 102
 – *L' Inferno aperto* 102
 – *La Vera sapienza* 102
- Platina, βλ. Sacchi Bartholomeo
 Plaviceni μοναστήρι 117
 Podskalsky G. 55
 Polo Marco 127
 Portius Simon 130
 – *Λεξικόν λατινικόν, ρωμαϊκόν και ελ-*
- ληνικόν* 130
 Posselius I. 60
 Possevino Antonio 68, 76
 Propaganda Fide (Προπαγάνδα) 71, 74, 75, 77, 99, 103· Κολλέγιο 73
- Rabelais 34
Ragguaglio storico della guerra tra l' armi cesaree e ottomane 116
 Racovitza M. 106
 Ravani (τυπογραφείο) 44, 45
 Razzi Serafino 91
 – *Giardino d'essempi* (Κήπος Παραδειγμάτων) 91
 Razzi Silvano 91
 – *Miracoli di Nostra Signora* 91
 Rèves J. 79
 – *Εκκλησιών της Βελγικής εξομολόγησις και κατήχησις* 79
 Richard François 71, 74, 77, 81
 – *Τάργα της πίστεως* 74, 77, 81 (& Rosiers François)
- Richardson J. 64
 Richelieu 70
 Ricchi Agostino 50
 – *I tre tiranni* 49
- Rizo 124
 – *Portolano* 124
 Rivarol 22
 Rosiers François 72, 73, 74, 77
 – *Συνήγορος των ψυχών εν τω καθαρτηρίω τιμωρουμένων* 71, 72, 74
- Rouen 64
 Russo D. 103, 104
- Sabio Stephano da 130
 – *Corona preciosa* 50, 130
 Sacchi Bartholomeo (Platina) 118, 128
 – *In vitas summorum Pontificorum ad Sixtus IV* 118
 Sacra Congregatio de Propaganda Fide, βλ. Propaganda Fide
 Sales François de 73, 104
 – *Introduction à la vie dévôte* 73, 104
 Sansovino Francesco

- *Annali Turcheschi* 109
 Savelli Mariano 47
 Savonarola Girolamo 74
 – *Triumphus Crusis* 74
 Scaliger J. 44
 Schleiermacher F. 22
 – *Über die veschiedenen Methoden des Übersetzens* 22
 Scotus Eriugena Duns 23, 119
 Scupoli Lorenzo 102
 – *Il Combattimento spirituale* 102
 Segneri Paolo 97-102, 105
 – *Il Confessore istruito* 101
 – *Il Penitente istruito* 101
 – *Preghiere divote* 100, 101
 – *Quaresimale* 105
 Selneccerus N. 60
 Seminario 45
 Serpentino Giovanni Carlo 115
 – *Lettera di ragguaglio della vittoria navale* 115
 Sforza degli Oddi 38
 – *La Prigione d' amore* 38
 Sibiu 63
 Symeon magister Seth 121
 – *Synopsis physicorum et philosophicorum dogmatum* 121
 Simon Richard 104
 – *Histoire critique du Vieux Testament* 104
 Simons Joseph 38
 – *Zeno* 38
 Solinus Julius 86
 speculum christianae pietatis 82, 84
Speculum laicorum 27, 84
 Sperone Speroni 127
 Stanihurtus Gulielmus (Stanihurst William) 104
 – *Veteris hominis per expensa quator novissima metamorphosis* 104
 Stella 42
 Strozzi Piero degli 46
 Suarez 95
 Sylburg F. 79

 Thomas a Kempis (Thomas d' Aquin, Θωμάς Ακινάτης) 23, 24, 56, 67, 80, 84, 86
 – *Adoro te devote* 84
 – *Imitatio Christi* 27, 67, 73, 106, 128, 129
 – *Summa contra Gentiles* 56
 – *Summa Theologiai* 56, 80
 Torquato Tasso 38, 42
 – *Aminta (Αμύντας)* 38, 42
 – *Gerusalem liberata* 38
 – *Il Re Torrismondo* 38
 Trevisan 48
 Trissino 38
 – *Sofonisba* 38
 Tynjanov 26

 Valla Lorenzo 28, 49
 – *Elegantiae linguae latinae* 28
 Vannozzo Francesco di 34
 – *Frottolai* 34
 Ioannes Maria Verrato 57
 – *Disputationes adversus Lutheranos* 57
Veridica Raccolta de giornali di Buda 117
 Vespucci Americo 127
 Vincent de Beauvais (Βικέντιος) 90, 91
 – *Speculum Majus* 91
Visio s. Pauli 27
Vita Christi 27
 Vliederhoven Gerardus van 104
 – *Cordiale seu Liber quattuor novissimorum* 104, 128
 – *Le livre des quatre fins dernières de l'homme* 104
 volgarizzamenti 27
 Vulgata 87

 Wagner Valentin 63
 – *Κατήχησις* 63
 Whitaker William 62
 – *Βίβλος των δημοσίων ευχών* 62
 Wissowatius Andréa 119
 – *Stimuli virtutum ac fraena peccatorum* 119

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΣΦΟΙΝΗ
ΞΕΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ 15ος-17ος ΑΙΩΝΑΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΛΛΥ ΑΓΓΕΛΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2003
ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

1. Roxane D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance*, Athènes 2001.
2. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ενάτου αιώνα*, Αθήνα 2003.
3. Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά 15ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 2003.

MD0005976119

ISBN 960-7916-31-X